

Національна академія наук України
Інститут української мови

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОМОВНИЙ КОНТИНУУМ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

КИЇВ 2024

Національна академія наук України
Інститут української мови

**УКРАЇНСЬКИЙ
ЕТНОМОВНИЙ
КОНТИНУУМ В УМОВАХ
ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ
УКРАЇНИ**

Київ 2024

УДК 811.161.1-2'27

Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія / відп. редактор С. О. Соколова, техн. редактор І. І. Брага. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 366 с. [електронне видання].

ISBN 978-617-14-0325-3 (електронне видання)

У монографії висвітлено важливі проблеми сучасної соціолінгвістики, актуалізовані у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну: трансформація змісту й методів соціолінгвістичних досліджень під час повномасштабної війни; зміни у мовній свідомості і мовній поведінці українців, пов'язані з війною; мовні засоби, що їх використовують для відображення нових реалій буття українців. Як матеріал залучено результати опитувань населення, здійснені під час війни професійними соціологами і безпосередньо лінгвістами (так звані «пілотні опитування»), статистичні дані, матеріали «мовних біографій», публікації в ЗМІ, спостереження за мовним ландшафтом та його змінами і різноманітні тексти, створені під час війни: художні, публіцистичні, інтернет-публікації різних жанрів тощо.

До монографії увійшли підрозділи за матеріалами доповідей, виголошених на Міжнародній науковій конференції «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України», яка відбулася в Інституті української мови НАН України 10–11 жовтня 2023 року.

Для мовознавців, соціологів, політологів, журналістів, фахівців із мовного планування, працівників сфери державного управління.

Рекомендувала до друку Вчена рада Інституту української мови НАН України

(Протокол № 10 від 5 листопада 2024 р.)

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Світлана Павлівна Бирик;
доктор філологічних наук, професор Марина Іванівна Навальна;
доктор філологічних наук, професор Любов Василівна Струганець

Відповідальний редактор

Соколова С. О., доктор філологічних наук, професор,
Інститут української мови НАН України

Технічне редагування:

Брага І. І., кандидат філологічних наук, доцент

ISBN 978-617-14-0325-3 (електронне видання)

© Інститут української мови НАН України

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ I. СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І ВІЙНА	7
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНЕ ЗНАННЯ ЯК РУШІЙ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (С. О. Соколова)	8
РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ У ВИКОРИСТАННІ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (Г. М. Залізняка, О. О. Іванченко)	38
ТОПОНІМІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІУМУ ЯК ПОКАЗНИК ПРОЦЕСУ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ В ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ (Г. П. Мацюк)	49
РОЗДІЛ II. МОВНА СИТУАЦІЯ І МОВНА ПОВЕДІНКА ПІД ЧАС ВІЙНИ	75
ДЕРУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ, КОНФЛІКТИ, ПЕРСПЕКТИВИ (Л. Т. Масенко)	76
МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, СУПЕРЕЧНОСТІ, ПАРАДОКСИ (О. М. Данилевська)	83
МОВНА ЕВОЛЮЦІЯ ПІД ОБСТРІЛАМИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ (Н. Р. Матвеева)	110
ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА МОВНУ ПОВЕДІНКУ МОЛОДІ В ІНТЕРНЕТІ (І. М. Цар)	131
ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНОМОВНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ЕТНІЧНИХ РОСІЯН СУМЩИНИ ПІД ВПЛИВОМ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (І. І. Брага).....	151
ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПІВДНІ ОДЕЩИНИ (А. О. Колесников, М. С. Делюсто)	195
МОВИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ: АНАЛІЗ МЕДІАКОНТЕНТУ В УМОВАХ ВІЙНИ (Г. В. Шумицька, В. В. Шаркань)	211
ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО ЛАНДШАФТУ, ЗУМОВЛЕНІ РІЗНОБІЧНИМИ ІНТЕРФЕРЕНТНИМИ ВПЛИВАМИ (В. М. Труб).....	228
УКРАЇНСЬКА МОВА В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ КАНАДИ: КОНТЕКСТ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ (О. Білаш, О. Гузар)	253
РОЗДІЛ III. ВІДОБРАЖЕННЯ ВІЙНИ В МОВІ.....	273
МОВНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОСТФОЛЬКЛОРНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ ВОЄННОЇ ДОБИ (Ю. І. Браїлко)	274
УКРАЇНСЬКІ БУКТРЕЙЛЕРИ ПРО ВІЙНУ: ЕВОЛЮЦІЯ ЖАНРУ (А. Ю. Ганжа).....	286
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛЕКСЕМИ <i>МОСКАЛЬ</i> ТА ЇЇ ПОХІДНИХ У СЛОВНИКУ, ПАРЕМІЯХ ТА ДИСКУРСІ УКРАЇНЦІВ: ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНІСТЬ (Т. А. Космеда)	306
ВІЙНА І МИР У СЛОВНИКОВІ НИЗЬКОЇ І ВИСОКОЇ ЕКСПРЕСІЇ СЬОГОДЕННЯ (Т. А. Коць)	325
НЕОСЕМАНТИЗАЦІЯ ЛЕКСИКИ У ВОЄННОМУ ДИСКУРСІ 2022–2023 РОКІВ (М. І. Філон, А. В. Хорунжий)	342
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	360

П Е Р Е Д М О В А

У жовтні 2023 року в Інституті української мови НАН України в мережевому режимі відбулася Міжнародна наукова конференція «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України»¹, на якій було виголошено і обговорено 44 доповіді вчених з України та інших країн світу. Багато вітчизняних і зарубіжних колег приєдналися до конференції як слухачі, оскільки проблема трансформації мовної свідомості і мовної поведінки українців після початку повномасштабної війни, зміни, які відбулися і відбуваються у самій мові й у дискурсивних практиках, цікавлять дослідників у багатьох країнах. Тематика доповідей, запропонованих для обговорення, виявилася досить різноманітною – від фіксування змін у реальних мовних практиках до аналізу мовних засобів у новітніх текстах, пов'язаних із війною. Неабияку увагу приділено також трансформації завдань, які постали тепер перед науковцями, і методів дослідження змін у мовній ситуації.

Підрозділи, що увійшли до колективної монографії, представляють три основні напрями: 1) трансформація змісту й методів соціолінгвістичних студій під час повномасштабної війни; 2) зміни у мовній свідомості і мовній поведінці українців (безпосередньо в Україні та за кордоном), пов'язані з війною; 3) мовні засоби, що їх використовують для відображення нових реалій буття українців. Відповідно сформовано три основні розділи монографії, у якій взяли участь переважно українські дослідники (передусім співробітники групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, який організував і провів конференцію), що перебувають зараз на території України², тобто

¹ Докладну інформацію про конференцію можна знайти в публікації: Соколова С.О., Бирик С.П. Міжнародна наукова конференція «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України». *Українська мова*, 2024, 1(89). С. 131–138.

² Один з підрозділів, присвячений мовній ситуації в освітньому просторі Канади, написано у співаторстві з канадською дослідницею.

безпосередньо в описуваному мовному середовищі: у Києві, Вінниці, Львові, Полтаві, Тернополі, Сумах, Харкові, на Закарпатті та Одещині.

Як фактичний матеріал залучено результати опитувань населення, здійснені під час війни професійними соціологами і лінгвістами (так звані «пілотні опитування»), різноманітні галузеві статистичні дані, «мовні біографії» людей, які повністю або частково змінили свою мовну поведінку, публікації в ЗМІ, спостереження за мовним ландшафтом та його змінами і, безперечно, різноманітні тексти, створені під час війни – художні, публіцистичні, інтернет-публікації різних жанрів тощо.

Висловлюємо щиру подяку шановним рецензентам – *Світлані Павлівні Бибик, Марині Іванівні Навальній, Любові Василівні Струганець* за уважне прочитання нашої праці й цінні поради.

РОЗДІЛ І. СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ І ВІЙНА

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНЕ ЗНАННЯ ЯК РУШІЙ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (С. О. Соколова)

Проблема зв'язку мови і суспільства – ключова у розумінні самої сутності соціолінгвістики, яку зазвичай визначають як «галузь мовознавства, що вивчає соціальні аспекти розвитку мови, її суспільні функції у синхронії і діяхронії, механізми взаємодії мови і суспільства» (Брицин, 2007). Із цього визначення випливають два основні напрями дослідження – вивчення **особливостей функціонування тієї самої мови** або різних мов у суспільстві та **відображення суспільних явищ у мові / мовах**. Обидва напрями можуть бути реалізовані як за синхронного, так і за діяхронного підходу.

Синхронний підхід до вивчення особливостей **функціонування мови** чи **мов** у суспільстві спрямований на дослідження мовної ситуації³, мовної політики і мовного планування (як у функціональному, так і в корпусному аспектах), мовної поведінки членів суспільства тощо. За діяхронного підходу до цього напрямку зазвичай вивчають питання походження мови (мов), динаміку мовної ситуації на тлі мовної політики, історію становлення, розвитку та/або функціональної заміни літературної мови на певній території або у певній спільноті. Для пізнання особливостей **відображення в мові суспільних явищ** здебільшого вивчають знаки культури в мові, соціально-функціональну диференціацію мови, мову «тут і тепер», гендерні, вікові та ін. особливості мовлення, місце літературної мови в системі національної мови, відображення в мовах процесів їхньої взаємодії – на синхронному зрізі та в динаміці.

Обидва напрями важливі, але для мовознавця, який тяжіє до аналізу власне мовних явищ, другий напрям – найпривабливіший, оскільки відкриває доступ до самого «тіла» мови, конкретних текстів – як писемних, так і усних. Натомість у переламні моменти розвитку суспільства, насамперед пов'язані зі зміною національно-мовних пріоритетів, особливої важливості набуває перший, спрямований на оцінювання функціонування мови, передусім мовної ситуації.

³ Огляд підходів до опису мовної ситуації див. (Соколова, 2024).

Дослідження мовної ситуації України неодноразово привертало увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців – і як цілісний феномен, і як окремі його складники – ситуація в окремих регіонах, областях і населених пунктах, функціонування і взаємодія окремих ідіомів (української і російської мов, мішаного мовлення тощо), функціонування мов меншин та ін. Відомі результати різноманітних соціологічних опитувань (Київського міжнародного інституту соціології, Інституту соціології НАН України, Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва та ін.). Від 2011 до 2020 р. рух «Простір свободи» щорічно оприлюднював аналітичний огляд «Становище української мови» за результатами низки соціологічних опитувань, а також власного моніторингу фактичного використання української мови у ключових сферах суспільного життя (Аналітичний огляд, 2020, с. 2), за 2021–2023 роки маємо офіційні звіти Уповноваженого із захисту державної мови про стан дотримання Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Річний публічний звіт, 2022).

Динаміку мовної ситуації найоб'єктивніше ілюструють результати опитувань, здійснених за тією самою або подібною методикою (Вишняк, 2009; Кулик, 2016; 2023; Паращевін, 2019; Резнік, 2021), оскільки нерідко відмінності в результатах, отриманих різними дослідниками, можна пояснити не лише об'єктивними причинами (інша спільнота, інший час), а й особливостями формулювання запитань, які на перший погляд здаються однаковими⁴, запропонованими варіантами відповідей на ці запитання тощо. Саме цим цінне порівняння двох опитувань (за проєктами INTAS і фонду VW), здійснених за подібною методикою і зі збігом багатьох запитань; результати цих опитувань оприлюднені в колективних монографіях, до обох додано повні анкети з відповідями в одномірному розподілі (Бестерс-Дільгер, 2008, с. 344–363;

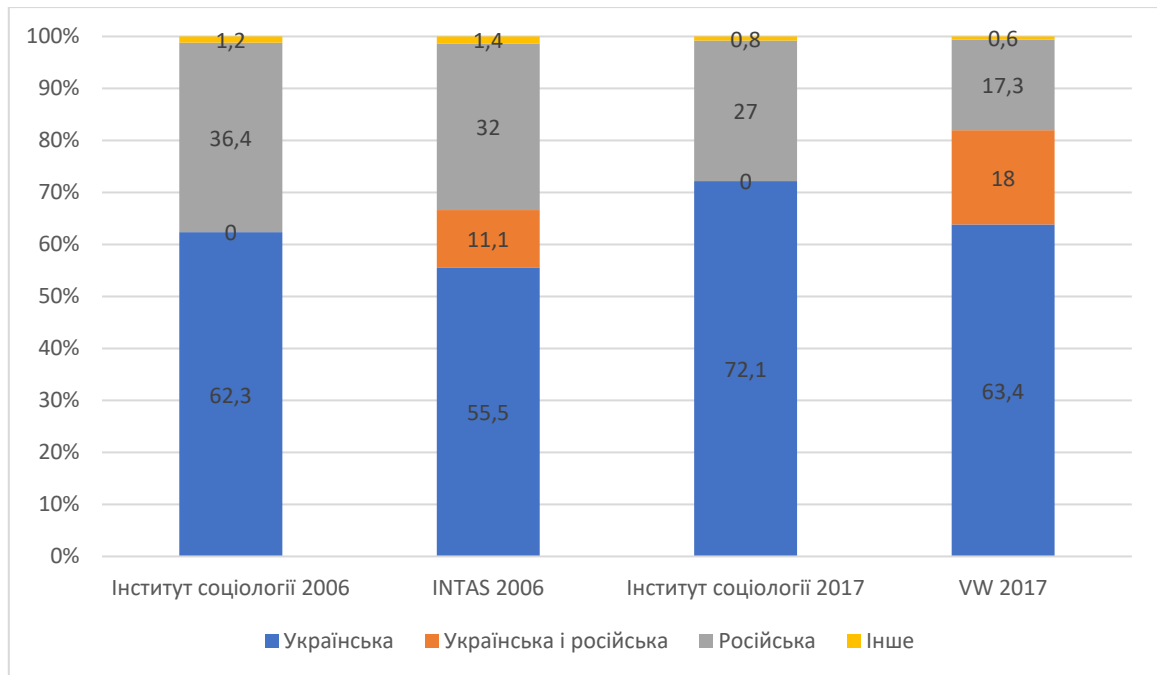
⁴ На цю особливість свого часу звернула увагу Л.Т. Масенко, аналізуючи відповіді на два подібні запитання, пов'язані з національною самоідентифікацією, у тій самій анкеті, коли на пряме запитання «Ваша національність» в опитуванні 2006 р. отримали відповіді: українець/українка – 80,1%, росіянин/росіянка – 16,6%, інше – 2,5%, без відповіді – 0,7%, а на запитання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?» відповіді були: українцем/українкою – 77%, росіянином/росіянкою – 20%, представником іншої національності – 2%, рівною мірою українцем/українкою і росіянином/росіянкою – 0,7%. Таку незбіжність спостерігали переважно в старшій віковій групі (Масенко, 2008, с. 102).

Соколова, 2023, с. 761–779). В обох опитуваннях застосовано також однаковий розподіл областей України за регіонами (виокремлено 5 регіонів), що уможлиблює порівняння результатів у регіональному вимірі, і залучено приблизно однакову кількість респондентів (2015 і 2007 відповідно).

Порівняння результатів цих опитувань з результатами, отриманими в опитуваннях Інституту соціології НАНУ в ті самі роки (2006 і 2017), засвідчує, що вони досить близькі, але не тотожні. На мал. 1–2 представлено відповіді на запитання щодо рідної мови і мови спілкування у родині, сформульовані дещо відмінно. Так, анкета Інституту соціології пропонувала запитання *«Ваша рідна мова»* з варіантами відповіді *«українська», «російська», «інша»* і *«Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?»* з варіантами відповіді *«українська», «російська», «українська і російська», «інша»* (Резнік, 2021, с. 294). Анкети проєктів INTAS і фонду VW пропонували запитання *«Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?»* (Бестерс-Дільгер, 2008, с. 358; Соколова, 2023, с. 769), до можливих варіантів відповідей додано варіант *«українська і російська»,* і *«Якою мовою Ви звичайно спілкуєтеся вдома з родиною?»* (Бестерс-Дільгер, 2010, с. 356; Соколова, 2023, с. 769), причому в опитуванні 2006 р. (INTAS) серед можливих відповідей фігурував також варіант *«суржик»,* якого не пропонувала анкета 2017 р. Зокрема, мал. 1 наочно ілюструє, що можливістю вказати на подвійну мовну ідентичність, імовірно, скористалися майже порівну ті, хто в іншому опитуванні мав однозначно обрати ту чи ту мову.

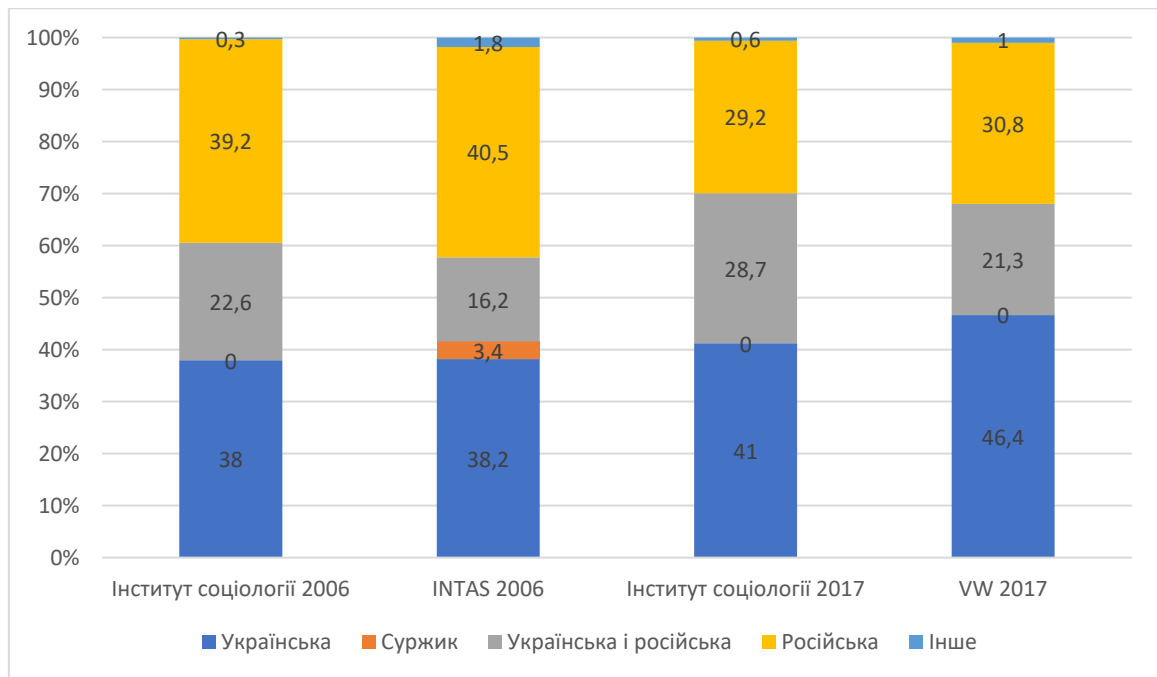
Щодо мови спілкування в родині (мал. 2), то варіант відповіді *«суржик»,* наявний в опитуванні проєкту INTAS 2006 р., в інших опитуваннях міг *«трансформуватися»* у відповідь *«українською і російською»,* а більша на понад 5% кількість тих, хто спілкується українською мовою, в опитуванні за проєктом фонду VW може пояснюватися тим, що в анкеті це запитання було не єдиним, яке стосувалося спілкування в родині, і сприймалося як уточнення щодо власної родини (чоловіка / дружини і дітей) на тлі аналогічних запитань, які стосувалися батьків і бабусь / дідусів, оскільки 2017 р. на 6%, порівняно з 2006 р. зросла

кількість тих, хто обирає саме українську як бажану мову спілкування для своїх дітей.

Мал. 1. Визначення рідної мови за даними різних опитувань у 2006 і 2017 рр.

У великих соціологічних опитуваннях запитання, пов'язані з мовою, зазвичай є лише частиною загального питальника. Найпоширенішими є такі: а) декларування своєї рідної мови, яку опитувані можуть реально не вживати у різних життєвих ситуаціях та обставинах; б) переважна мова спілкування у родинному домашньому середовищі; в) бажана для опитуваних мова заповнення соціологічної анкети (комфортна мова); г) вибір мови, окрім української, для обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах; д) думки стосовно надання російській мові статусу офіційної в Україні (Резнік, 2021, с. 294).

Мал. 2. Мова спілкування в родині за даними різних опитувань у 2006 і 2017 рр.

Опитування за проектами INTAS і фонду VW зорієнтовані переважно на мовні питання⁵, вони детальні й дають змогу не лише оцінити мовні вподобання і мовні звички інформанта, а й простежити його мовну поведінку в різних ситуаціях. Саме тому детальний аналіз мовної ситуації України на початок 20-х років XXI ст. та її динаміки в колективній монографії Інституту української мови (Соколова, 2023) спирається передусім на порівняння результатів цих двох опитувань. Звісно, опитування не було єдиним джерелом матеріалу, але суттєво допомогло зробити висновки обґрунтованішими. Автори намагалися охопити різні аспекти функціонування мови і загалом осмислити роль мови як складника національної ідентичності. Аналіз динаміки мовної ситуації в Україні за 11 років засвідчив тенденцію до зміцнення її позицій як державної. Це виявилось як у посиленні усвідомлення її державотворчого значення, так і в реальному розширенні її функціонування. Спостережено також готовність населення до розширення функцій державної мови (до 50%) і практичну відсутність бажання

⁵ В опитуванні за проектом фонду VW близько 70% блоків запитань безпосередньо присвячені мові, 18% пов'язані з культурою, а 12% – із соціальною характеристикою інформанта (так звані «паспортні»). Деякі позиції питальника представлені блоками (одне запитання стосується кількох ситуацій чи явищ), з урахуванням цього частка «мовних» запитань зростає до 77%.

їх обмеження (на це вказали лише близько 3%), прагнення дати дітям українськомовну освіту або принаймні двомовну. Зміни мали досить яскраво виражений територіальний розподіл зі зменшенням показників у напрямку із заходу на схід і південь та проміжним положенням північних і центральних областей.

Повномасштабна війна змінила не лише життя людей, вона вплинула й на роботу науковців і актуалізувала нові завдання соціолінгвістики, до яких належать такі:

1. Реальне оцінювання мовної ситуації та її динаміки.
2. Вивчення мовної поведінки представників різних категорій населення України.
3. Адаптування методів дослідження до нових обставин.
4. Випрацювання термінологічного апарату соціолінгвістики на власне українському ґрунті.
5. Дослідження змін, які відбуваються в мовленні і власне в мові під час війни.
6. Моделювання розвитку мовної ситуації після закінчення війни з урахуванням можливих моделей мовної поведінки різних груп людей.

З початком повномасштабної війни зміни у ставленні громадян України до мов – української та російської – стали помітні неозброєним оком, як і зміни у мовній поведінці людей. Це явище потребує наукового вимірювання і прогнозування. Натепер відомо кілька соціологічних опитувань, проведених різними організаціями вже під час повномасштабної війни. Як приклад наведемо відомості з одного з них: у грудні 2022 року соціолог В. Кулик на грант Канадського інституту українських студій замовив Київському міжнародному інституту соціології опитування, проаналізував його результати і порівняв з аналогічним опитуванням 2017 р. Методом телефонних інтерв'ю опитано 2005 респондентів, які в цей час мешкали на території України (в межах територій, підконтрольних українській владі до 24 лютого 2022 року) (Кулик, 2023). За результатами опитування частка тих, хто в повсякденному житті говорить українською мовою (тільки або переважно), порівняно з 2017 р. збільшилася на

9%, російською – зменшилася на 11% за практично такої самої кількості тих, хто послуговується обома мовами. Ще показовіші відповіді на запитання про важливість української і російської мов у житті українців. «Головне, що змінилося за ці вісім років (і особливо за останні десять місяців) – це різке збільшення частки людей, які вважають російську мову взагалі неважливою: нині їх аж 58%, тоді як 2014-го було 9%. Прикметно, що так вважають навіть 46% мешканців півдня та сходу й 35% людей, які самі спілкуються переважно російською, але, вочевидь, не вважають це причиною не підтримувати звуження її суспільного обігу» (Там само).

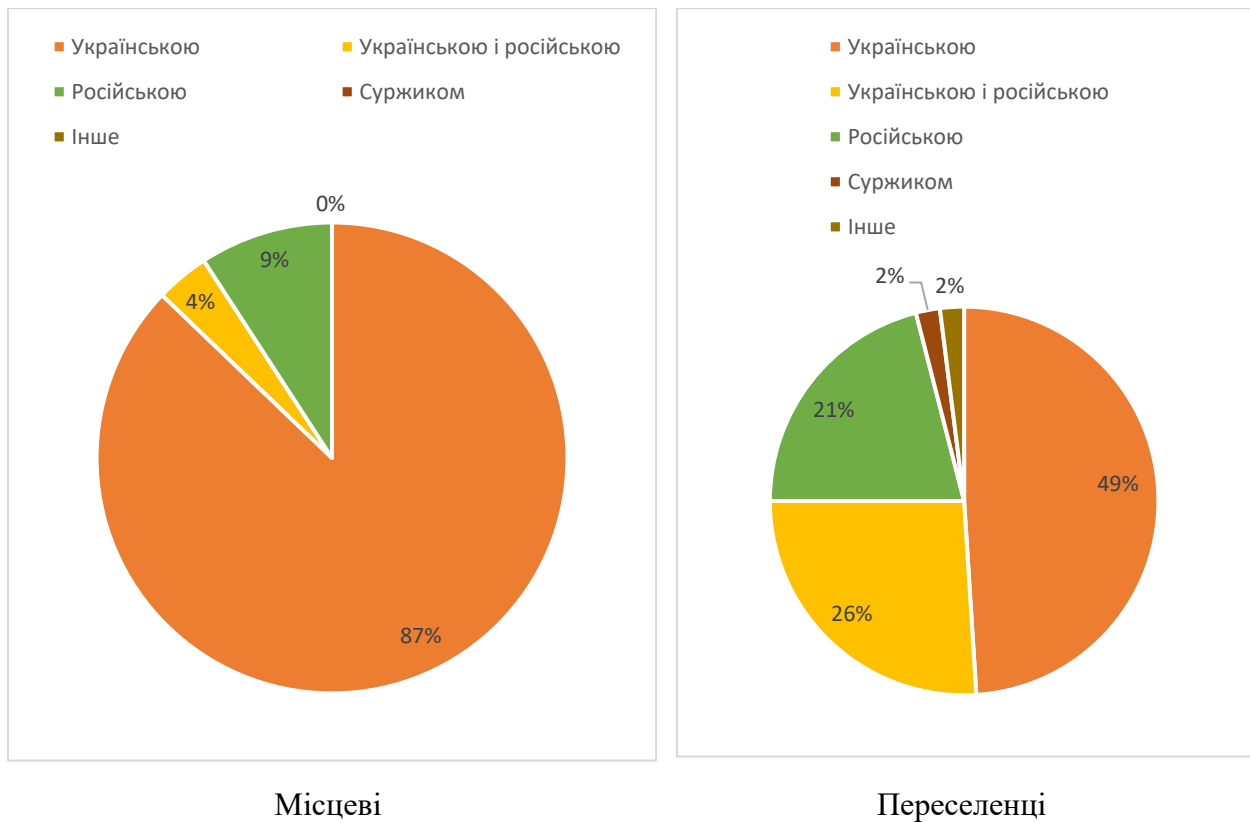
Звісно, воєнні умови, зокрема окупація частини території України, обмежують можливість отримання достовірних даних і їх адекватну територіальну представленість. Міграційні процеси унеможливають отримання достовірних і достатньо свіжих відомостей навіть про генеральну сукупність – усіх громадян України, які зараз перебувають на її території. Тому особливої актуальності набуває оцінювання не так власне мовної ситуації, як мовної поведінки представників різних спільнот.

Протягом травня – червня 2022 року співробітники групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України провели опитування ВПО (внутрішньо переміщених осіб)⁶ і жителів населених пунктів, які їх приймають⁷. Безумовно, це опитування не є статистично достовірним, вибірка великою мірою випадкова, але певне уявлення про мовну поведінку цих двох спільнот дає. Вони різнилися передусім за власною мовою повсякденного спілкування (мал. 3).

Це цілком зрозуміло, оскільки місцеві – це переважно мешканці західних і частково центральних областей, тобто регіонів, де до початку повномасштабної війни переважала українська мова, а ВПО – вихідці з областей, які були окуповані на початку повномасштабного вторгнення і де велися бойові дії, тобто переважно зі сходу і півдня, де велику частку становило російськомовне населення.

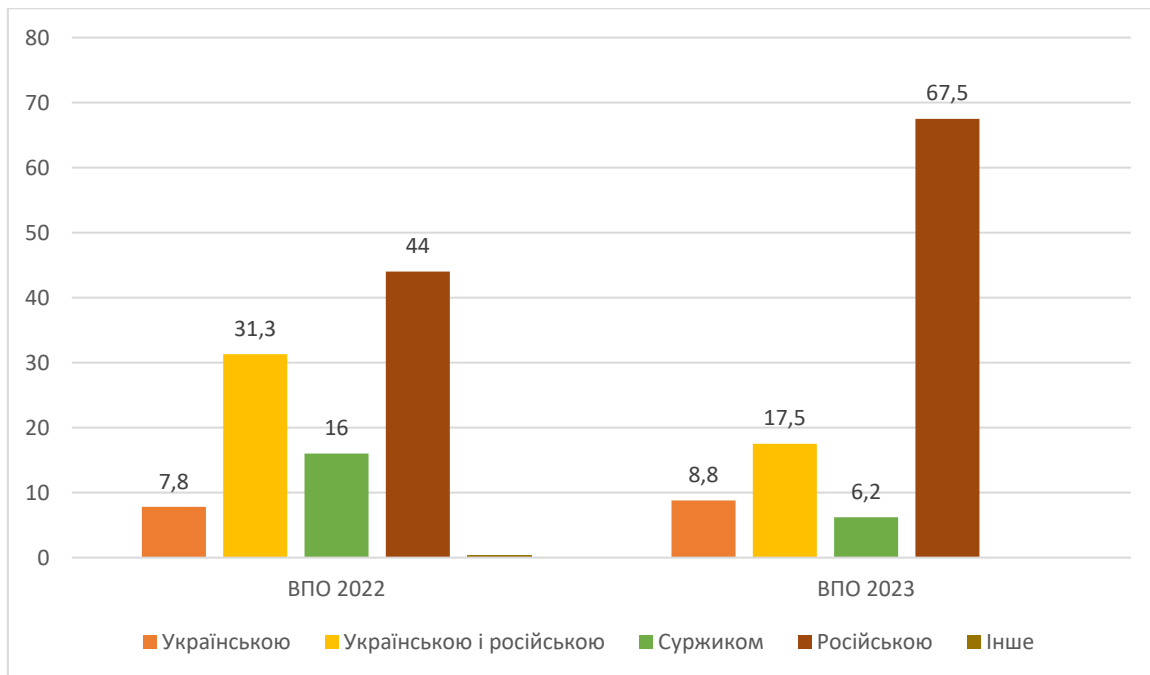
⁶ https://docs.google.com/forms/d/10BRcpEHW3lqAAJJaQ6zhjN4h1CSitGEqUTX51_IJP-4/edit?ts=6272b3af

⁷ https://docs.google.com/forms/d/1dvDj26Bk828ZOnGRVcZEeVZ-3haTY6plYSI6LGJ1_Eg/edit?ts=6272b393

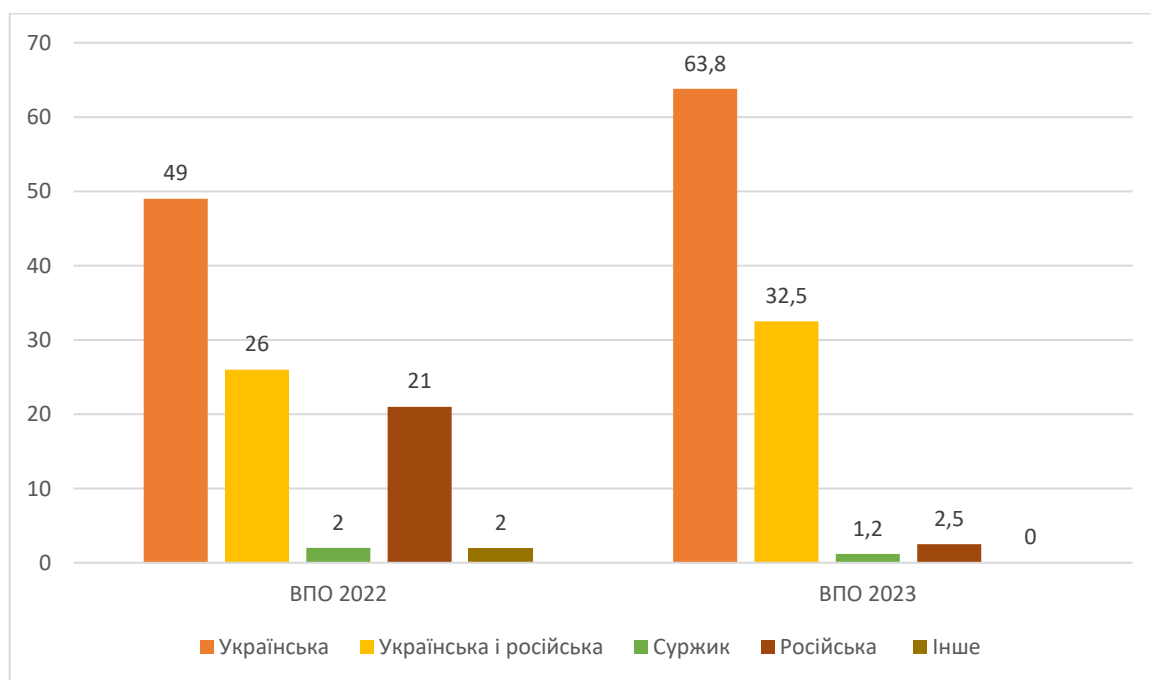

Мал. 3. Мова повсякденного спілкування (2022)

2023 року опитування переселенців повторили з тими самими запитаннями. З'ясовано, що в другій хвилі опитування переселенці частіше, ніж у першій, вказували, що вони прибули з місцевості, де говорили переважно російською мовою (67,5% проти 44% у 2022 році) (мал. 4). І це зрозуміло, зважаючи на те, що у першій хвилі були, зокрема, біженці з Житомирської, Київської, Сумської, Чернігівської областей, де українська мова більше поширена, ніж у східних і південних. Багато з них уже повернулися додому. Натомість власною мовою повсякденного спілкування в другому опитуванні українську назвали майже 64% переселенців (мал. 5), а за рік до того це було лише 49%. Звісно, респонденти демонстрували лише власну самооцінку, можливо, хтось видає бажане за дійсне, але загальна тенденція зрозуміла.

Мал. 4. Мова, якою говорила більшість населення в населених пунктах, де ВПО проживали до війни

Мал. 5. Власна мова повсякденного спілкування ВПО

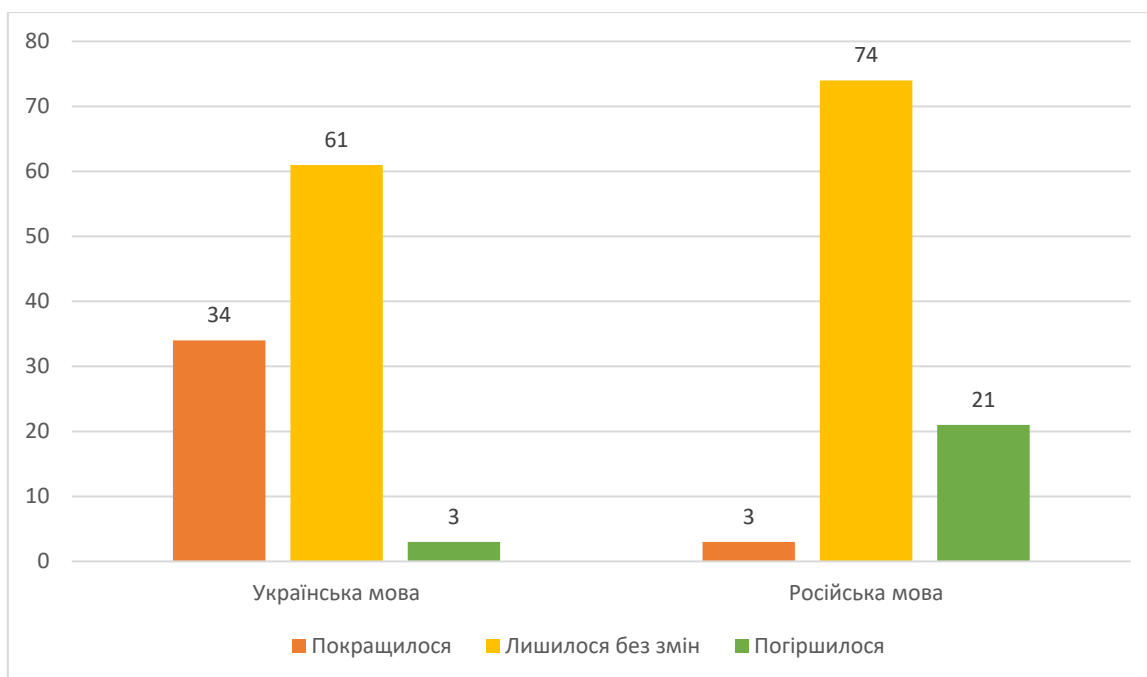
Запитання про мову повсякденного спілкування в анкеті були закритими, але гугл-форма, за допомогою якої проводили опитування, не забороняє коментарі, і респонденти цим активно скористалися. Ті, хто на момент опитування використовував для спілкування російську, нерідко намагалися пояснити це і вказати на свої наміри перейти на українську. Пор.:

Російською мовою лише з родиною, в інших випадках – українською (2023).

Російською тільки з батьками і друзями з Горлівки. Від початку повномасштабної війни навчилась вільно говорити українською і тепер розмовляю тільки українською з усіма іншими співрозмовниками (2023).

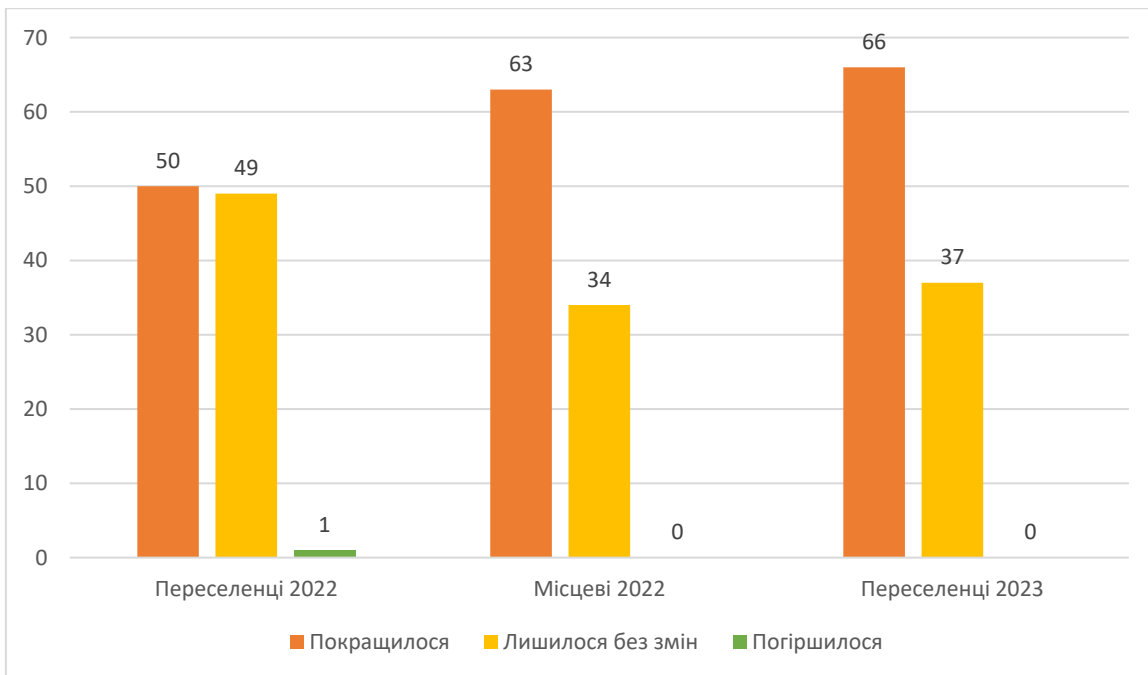
На сьогодні в більшості випадків використовую (спілкуюся) руську мову, але вчуся більше спілкуватися українською (2022).

Дуже показовою є зміна ставлення до мов. Порівняння результатів фахового соціопитування із цільовим анкетуванням не зовсім коректне, але його все ж варто продемонструвати, оскільки відмінності разючі. В опитуванні 2017 року (Соколова, 2023, с. 763) дві третини інформантів зазначили, що їхнє ставлення до української мови після 2014 року не змінилося, понад 70% зазначили те саме стосовно російської мови (мал. 6). Щоправда, вектор змін у ставленні до мов (у кого вони відбулися) усе ж був протилежний – в третини покращилося ставлення до української мови і в 1/5 погіршилося до російської.

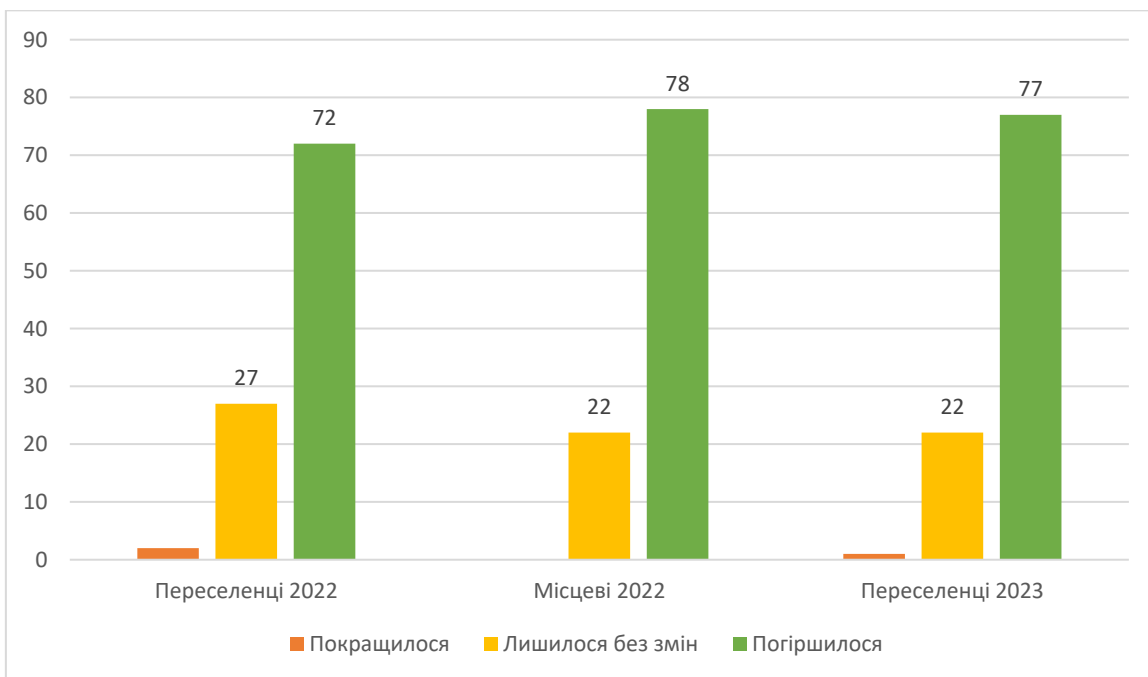
Мал. 6. Після початку протистояння Ваше ставлення до мов (2017)

Аналогічне запитання було в обох анкетах для ВПО (2022, 2023) і в анкеті для місцевих жителів (мал. 7, 8).

Мал. 7. Після початку повномасштабного вторгнення (2022)

Ваше ставлення до української мови

Мал. 8. Після початку повномасштабного вторгнення (2022)

Ваше ставлення до російської мови

На діаграмах добре помітно, що ставлення до української мови в усіх опитаних або не змінилося (можливо, тому що воно і так було позитивним), або покращилося – від 50% до 66% у різних категорій. Лише двоє з 257 опитаних

переселенців першої хвилі зазначили, що їхнє ставлення до української мови погіршилося⁸.

Після початку повномасштабної війни до української мови почали ставитися краще 2/3 місцевих жителів і половина переселенців, через рік показники переселенців стали практично такими самими, якими були в місцевих рік тому. Дзеркальні зміни відбулися у ставленні до російської мови, причому майже одразу. На діаграмах ми бачимо, що стовпчики, які відображають погіршення ставлення до російської мови, в усіх трьох групах приблизно однакові та відповідають позначці понад 70%.

Результати таких локальних опитувань не можна подавати як загальнонаціональні, але вони допомагають краще зрозуміти настанови та мовну поведінку опитаної спільноти і визначити подальший напрям дослідження. Для розуміння мотивації мовної поведінки та її зміни багато інформації можна отримати, аналізуючи так звані мовні біографії тих, хто протягом життя змінював основну мову спілкування, опинявся в іншому мовному оточенні, активно вивчав та застосовував нові мови і под. Як на одне з перших уживань поняття *мовна біографія* італійська дослідниця Р. Францескіні вказує на опублікований 1986 р. робочий звіт (включно з транскрипціями) І. Верлена⁹ під назвою «Мовні біографії іноземців другого покоління» (Franceschini, 2002, с. 23). З того часу цей метод активно використовують для вивчення індивідуальних білінгвальних (або й більше) практик чи індивідуальних мовних практик загалом. «Лінгвістичний біографічний підхід можна розглядати як особливу форму біографічного підходу, яка добре відома із соціальних наук: дослідження біографій жінок, воєнних біографій, біографій мігрантів тощо. У мовних біографіях зосереджено увагу на досвіді мови, і оскільки вони дуже часто є автобіографіями, їх також можна точніше представити як “мовні автобіографії”»: людям надано великий простір для представлення власних історій про їхні мови

⁸ Судячи з відповідей на інші запитання цих респондентів, які обоє добре володіють українською і завжди нею розмовляють, ці відповіді в анкеті були помилковими.

⁹ Сам І. Верлен у статті, надрукованій у тому самому збірнику, що й стаття Р. Францескіні, зауважує, що використав цей термін «без теоретичних претензій» (Werlen, 2022, с. 57).

в письмовій формі або усно в інтерв'ю, у короткій формі або в більших текстах» (Franceschini, 2002, с. 20). Детальний огляд літератури із цього питання знаходимо у праці Н. Кісс і Г. Шумицької, оприлюдненій як розділ колективної монографії на пошану Л.Т. Масенко, де також подано порівняльну таблицю визначень терміна *мовна біографія* (Кісс, Шумицька, 2023, с. 90) у різних наукових джерелах – українських і зарубіжних. Ці визначення не суперечать одне одному, а радше розкривають зміст поняття з різних боків. Серед іншого звернено увагу на те, що мовні біографії дають змогу «пролити світло на розуміння мовної ситуації в певному населеному пункті чи регіоні, адже мова є суспільним явищем: вивчення мови та спілкування відбувається в родині, школі, соціумі» (Там само, с. 91).

Ясна річ, метод мовних біографій не надає досліднику кількісних показників вживання мов (мовних кодів), натомість він дає змогу з'ясувати, як інформанти розуміють **поняття**, які науковці використовують в опитуваннях, а також в описі мовної ситуації і мовної поведінки: *рідна мова, перша мова, державна мова, мова національної меншини, національність, мова повсякденного спілкування* і под. З його допомогою легше з'ясувати **мотивацію** мовної поведінки – як загальної (принциповий вибір мови / мов спілкування), так і ситуативної (перехід / неперехід на мову співрозмовника у конкретній комунікації, розподіл мов за сферами функціонування). Цей підхід фіксує увагу **на переламних моментах** у мовному житті інформанта. Аналіз мовної біографії дає матеріал для **типологізування** мовної поведінки і водночас створює передумови для її **моделювання**. Індивідуальний підхід дає змогу отримати матеріал від **респондентів, до яких не можна застосувати метод анкетування**. Звісно, персоніфіковані матеріали **слід використовувати дуже обережно**, не розкриваючи особистих даних інформантів, особливо в умовах війни. Наведемо кілька прикладів з мовних біографій, записаних співробітниками нашої робочої групи в межах наукового проєкту під керівництвом професора М. Вінгендер (Інститут славістики, Гіссенський університет імені Юстуса Лібіха, Німеччина) за єдиним питальником (Там само, с. 92–93). Пор.:

Румунка, Чернівецька обл., село, 68 років ¹⁰:

А: ¹¹ *Так / добре // Скажіть / будь ласка / де ви народилися?*

В: *Ой / я народилася дуже далеко (посміхається) / у Росії / в Тюменській області / Надимському районі // І там таке поселення було / Шуга // От там я народилася //*

А: *Як довго ви там жили?*

В: *Я там прожила 3 роки / а мої батьки прожили 18 років / бо вони були репресовані у 1941 році / їхні батьки / і вони ще були дітьми / і їх туди ¹² відвезли у товарному поїзді // Там уже вони піросли / зустрілися / і там я народилася // А у 58-му році / коли вже Сталіна не стало / їх відпустили додому // От так //*

А: *Добре // Яку мову ви засвоїли першою / якою мовою ви вчилися розмовляти / читати / рахувати?*

В: *Там на Сєвері зі мною розмовляли батьки російською / бо тоді була російська мова / от... А коли сюди переїхали / то вже я пішла в румунську школу / і навчала румунську мову // А російською ізначали так / як ізначали тоді... От... Хоча мій тато українець / але я розмовляла по-російськи / по-українськи / по-румунськи // Як хто / як коли //*

А: *Зрозуміло // А яку мову ви вважаєте для себе рідною мовою?*

В: *Ну як рідна?! / Рідна та / на якому я виросла // Я / в мене румунська і українська / в мене дві мови // Я не можу їх таково... // Але спілкуюсь більше по-румунськи // Трошки май позабула цю українську / бо таке діло // З ким було говорити? От ...*

З інтерв'ю дізнаємося, що інформантка фактично тримовна, першою мовою в неї була російська, але вона не вважає її рідною, рідні для неї – румунська і українська. Попри те, що сама вона зауважує, що *трошки май позабула цю українську*, мовлення в неї достатньо грамотне, але є окремі

¹⁰ Інтерв'ю записала і розшифрувала магістр К.С. Кукош, член робочої групи за проектом.

¹¹ Літерою А позначено інтерв'юера.

¹² Прямим шрифтом у цитуванні інтерв'ю позначасмо відхилення від норм базової мови, спричинені інтерферентним впливом контактної.

російськомовні вкраплення (у тексті їх позначено прямим шрифтом), причому переважно в тих моментах, де вона згадує про російськомовне оточення (*туда, на Севері, ізучали*). Спостережено також використання родової ознаки російського іменника *язык* (ч.р.) у займенниковому прикметнику (*на якому*) замість родової ознаки українського іменника *мова* (ж.р.), якого він стосується¹³.

Особливість другого інтерв'ю полягає в тому, що воно записано дистантно і лише в письмовому вигляді (аудіозапису немає). Інформант відповідав дуже стисло, без подробиць і не виявляв бажання заглиблюватися в цю тему.

Узбек¹⁴, АР Крим (місце постійного проживання), місто, Німеччина (місце запису інтерв'ю), 21 рік:

А: Якою мовою Ви розмовляли до війни? Якою зараз?

В: Как разговаривал, так и разговариваю. Я в Крыму живу. Меня убьют за украинский язык.

А: Чи зміни у Вашій мовній поведінці відбувалися поступово, наприклад, після Майдану чи різко з початком повномасштабної війни?

В: У меня вообще не было никак. Я был в Крыму.

А: Чи змінила війна Ваше ставлення до української мови? Як і чому? Якими словами Ви могли б описати українську мову.

В: Нет, никак. Я как относился к ней нормально, так и отношусь. Мова как мова, как слышишь, так и пишешь.

А: Чи змінила війна Ваше ставлення до російської мови? Як і чому? Якими словами Ви описали б російську мову?

В: Нет, вообще нет. Мне всё равно. При чем здесь Путин ко всему российскому языку? Обычный просто язык, на котором я привык говорить.

А: Чи змінила війна Вашу мовну поведінку? Як і чому?

¹³ Саме таке коливання родової ознаки слів, що узгоджуються з іменниками *мова* / *язык*, у разі їх дистантного розташування в тексті, нерідко спостерігаємо в діалозі, коли співрозмовники говорять різними мовами (Соколова 2019).

¹⁴ Принаймні, так він себе позиціонує, хоча узбецькою мовою не володіє. Насправді має складне етнічне походження, а мови, якими розмовляли його рідні, описує так: *Один дедушка говорил на узбекском, второй – на русском, бабушка одна на русском, вторая – на украинском. А родители – на русском. Я не знаю, как они выучили эти мови. У каждого это свой родной язык.*

В: *Нет. Никак.*

А: *Чи змінила війна Ваше ставлення до російського етносу, до українців російської національності?*

В: *Которые в Украине, нет. Которые в России, да. Украинцы нормальные, а русские – нет. Есть определенный человек нормальный в Украине, а есть, который сливает ФСБшникам. Это вопрос такой.*

А: *Як ви ставитесь до громадян Росії? Чи змінилося з війною Ваша етнічна самоідентифікація?*

В: *Ставлюсь плохо, потому что они поддерживают всё. Да. Я стал ближе к украинцам.*

Інформант не змінив у зв'язку з війною своєї мовної поведінки, але замислився над ідентичністю – не так національною, як громадянською, змінив ставлення до росіян, але не до українців російського походження. Висловлюючи своє ставлення до українських громадян російського походження, він послуговується своїм досвідом життя і спілкування з ними в Криму, який є для нього частиною України. Тут також спостерігаємо інтерферентні вкраплення, притаманні двомовному діалогу (*мова как мова, российский язык, ставлюсь*).

Серед інших завдань соціолінгвістики, крім вивчення сучасної мовної ситуації і мовної поведінки, дуже важливе моделювання майбутньої мовної ситуації, значення якого в умовах цієї війни ще збільшується. Незважаючи на оптимістичні результати соціопитувань щодо зростання рівня українськомовного спілкування і зміни ставлення до мов, маємо реально оцінювати ті зміни, які можуть настати після закінчення війни і повернення (або неповернення) тих громадян, які виїхали за кордон або були депортовані, з-поміж яких чималу частку становлять діти дошкільного і шкільного віку. За даними річного звіту Уповноваженого із захисту державної мови про стан дотримання закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2022 р. (Річний публічний звіт за 2022 рік, с. 125–127) (табл. 1), відсоток учнів, що навчалися українською мовою у 2022/2023 навчальному році, сягав понад 99% (порівняно з 97% у попередньому), з них майже ніхто не навчався російською і

дуже мало її вивчали. Але тут треба брати до уваги, що загальна кількість учнів ЗЗСО в Україні скоротилася на понад 1850000, а кількість тих, хто навчався українською мовою, – на понад 100000 осіб, більшість з яких зараз перебуває в іншому мовному середовищі ¹⁵.

Таблиця 1. Мова навчання в закладах загальної середньої освіти України

Показник	2021/2022	2022/2023	2023/2024
Кількість ЗЗСО	13672	12648	12 352
Кількість учнів у ЗЗСО всього	4188403	4003173	3 867 801
Кількість учнів, що навчаються виключно державною мовою	4068582 (97,1%)	3967394 (99,1%)	3 834 708/ 99,1%
Кількість школярів, що навчаються російською, поряд із державною	82700 (2%)	1362 (0,03%)	447/ 0,01%
Кількість школярів, що навчаються іншою, крім російської, мовою, поряд із державною	0,9%	0,9%	0,9%
Кількість учнів, які вивчають російську мову як окремий предмет	454792 (10,9%)	3950 (0,1%)	768

Реально ця кількість може бути ще більшою, оскільки до статистики потрапили й ті, хто підтримує зв'язок з українськими навчальними закладами і навчається в них дистанційно (при цьому нерідко вивчає лише кілька предметів). Частина учнів, яких недорахувалися в 2022/2023 навчальному році, перебуває за кордоном в демократичних країнах, але поки що ми не маємо кількісних даних про те, якими мовами вони навчаються і які мови вивчають. Частина дітей перебуває в окупації або депортована на територію Росії і Беларусі, тобто повністю позбавлена можливості отримувати українську освіту, ба більше – перебуває під сильним інформаційно-психологічним тиском антиукраїнського спрямування. І це висуває завдання їх подальшої адаптації (після повернення) до українського освітнього і культурного простору. Це означає, що вже зараз слід

¹⁵ Звіт за 2023 рік, оприлюднений у квітні 2024 року, свідчить, що цей відсоток стабільний, але загальна кількість учнів зменшилася ще на понад 1300000 осіб (Річний звіт за 2023 рік, с. 152–153).

розробляти спеціальні комплексні (мовно-культурні) програми асиміляції для цих категорій учнів.

Загалом не всі громадяни, мовна поведінка яких буде зумовлювати в майбутньому мовну ситуацію в Україні, доступні для безпосереднього спостереження і тим більше опитування. Можемо виокремити такі групи мовців, які різною мірою доступні для дослідження. Зокрібно, це ті, хто:

- не змінювали місце проживання або вже повернулися до місця постійного проживання (переважно біженці першої хвилі з північного і центрального регіонів);
- змінили місце проживання зі східного і південного на центральний і північний регіони;
- змінили місце проживання зі східного і південного на західний регіон;
- перебувають на військовій службі (у зоні бойових дій і в різних регіонах України);
- перебувають за кордоном;
- проживають зараз у південному і східному регіонах (у контрольованих Україною районах, у зоні бойових дій, у зоні «нової» окупації);
- проживають в Криму і в зоні «старої» окупації;
- зараз перебувають у Росії.

Перші три категорії громадян найдоступніші до безпосереднього контакту, тому дослідження їхньої мовної поведінки може здійснюватися так само, як і до початку повномасштабної війни (зважаючи, звісно, на можливість індивідуальних реакцій, зумовлених перенесеною психичною травмою), зокрема серед них можна проводити анкетування із подальшим кількісним опрацюванням, інтерв'ювання, приховане і включене спостереження. Представники другої і третьої груп відрізняються за мовним оточенням, у якому вони зараз перебувають, що може вплинути на їхню мовну поведінку. З-поміж військових є вихідці з різних регіонів, військові підрозділи теж перебувають зараз у різних місцях. Відмінність військових як інформантів від представників перших трьох груп полягає передусім у їхній меншій доступності до

безпосереднього контакту з дослідником (це можливо винятково завдяки особистим контактам під час відпустки військового) та в їхньому тіснішому контакті між собою порівняно із цивільними. Слід також враховувати їх специфічний психологічний стан, зумовлений постійним перебуванням у небезпеці, з одного боку, і причетністю до особливої місії – з іншого.

Взаємодію з українськими громадянами, які зараз перебувають за кордоном, здійснюють зазвичай науковці, які самі перебувають за кордоном, або можливий дистанційний контакт. Особливістю цієї категорії, порівняно з попередніми, є мінімальний вплив українського мовного середовища¹⁶, навіть для первинно українськомовних. Ці люди змушені вписуватися в чужомовне середовище, вивчати або вдосконалювати знання мови країни перебування, українська мова може бути внутрішньосімейною, мовою дистанційних навчання або роботи. Для збереження і вдосконалення свого українського мовлення їм треба докладати додаткових зусиль. Але факти переходу раніше російськомовних українських біженців за кордоном до спілкування українською мовою (частково або повністю) також відомі. Як приклад наведемо уривок ще з одного інтерв'ю.

Українка, Київ (місце постійного проживання і запису), 35 років¹⁷.

Але я / наприклад / не одразу перейшла на українську мову з повномасштабною війною // Не одразу // Ми поїхали до Польщі / і в нас / ну / там не було такого україномовного оточення / тому що за моїми / наприклад / спостереженнями / все одно більшість українців / які поїхали туди / вони розмовляли російською / тому що всюди було чути саме російську мову / і так десь тільки рідко українську // І / наприклад / десь на вулиці / в торгових центрах / не знаю / в магазинах / де зазвичай / де ми були / я намагалася не розмовляти / не використовувати російську мову / бо мені було соромно просто говорити російською там // В сім'ї / я ж поїхала з

¹⁶ Цей вплив може бути більшим, якщо українські біженці за кордоном потрапляють у середовище українських іммігрантів або їх нащадків, які зберегли етнічну ідентичність, та/або діти відвідують місцеві українські школи (див. підрозділ О. Білаш, О.В. Гузар у цій монографії).

¹⁷ Інтерв'ю записала і розшифрувала О.М. Данилевська у межах вже згаданого міжнародного проекту після повернення інформантки в Україну.

дітьми двома / з дітьми вдома ми ще розмовляли російською / тому що ... / ну / і їм було так простіше / можливо / але я думаю / що в мене просто не було там такого ресурсу / щоб одразу повністю перейти / і я змогла це зробити тільки через рік / у березні двадцять третього року / перейти повністю от / в один прекрасний день ми поїхали у Львів зустрітися з чоловіком моїм / перший раз за війну / тому що він служить / і от там / у Львові / за ті десять днів / які ми там були / ми повністю українською стали говорити / і вже повернулися / я вже не поверталася до російської мови //
Діти ще перелаштовувалися трішки довше / але наразі / зараз ми взагалі не використовуємо російську мову //

Найскладніше оцінити мовну поведінку останніх трьох категорій, з-поміж яких і раніше була достатньо велика частка російськомовних і які зараз зазнають шаленого тиску, спрямованого на викоренення усього українського. Навіть проукраїнськи налаштовані громадяни із цих територій малодоступні до безпосереднього контакту, який може бути для них небезпечним. Отримати інформацію здебільшого можна від тих, хто раніше був на окупованій території, а зараз виїхав на територію України або за кордон. Звісно, ні про яке кількісне обстеження тут не може йтися. Цивільні громадяни, які перебувають у зоні бойових дій, здебільшого значно більше занепокоєні проблемою виживання, а не спілкування з дослідником-мовознавцем. Водночас у полі зору дослідника має бути той факт, що надалі мовна поведінка і мовні настанови цих людей вплинуть на мовну ситуацію загалом, тому вже зараз слід ретельно готувати заходи їхньої інтеграції, зокрема й мовної, в українське суспільство.

Ті, хто перебуває зараз за межами України, повністю або частково виключені з мовних процесів, які відбуваються безпосередньо в Україні. Але всі вони, так само як і інші громадяни України, поділяються на три категорії за мовною ознакою: спілкувалися раніше і зараз спілкуються переважно українською, перейшли на українську під час війни або дещо раніше, продовжують говорити російською або іншою мовою. Серед воєнних мігрантів досить багато тих, хто раніше не виїздив за межі свого регіону (а інколи й

населеного пункту або принаймні району) і незнайомий з мовної ситуацією решти території України. У багатьох мінімальні або й зовсім відсутні знання про українське мовне законодавство¹⁸. Практично всі будуть збагачені досвідом життя в країнах з усталеним мовним та освітнім законодавством і усвідомленням того, що:

А) для успішної асиміляції (гідного працевлаштування, отримання освіти) потрібне знання державної мови незалежно від того, якою є мова приватного спілкування;

Б) держава допомагає тим, кого хоче асимілювати, набуті потрібних мовних навичок і керує цим процесом (через школу, систему мовних курсів, сертифікування з попереднім оцінюванням рівня володіння державною мовою і под.);

В) навіть незважаючи на виняткові обставини (мігранти є біженцями від війни, які пережили психологічну, а можливо й фізичну травму), держави не поступаються власними інтересами і не дають змоги біженцям тривалий час залишатися повністю у власному мовно-культурному просторі та вимагають докладати зусиль для адаптування в новому суспільстві (віддавати дітей до місцевих шкіл і садочків, відвідувати мовні курси тощо) шляхом обмеження соціальної допомоги тим, хто цих вимог не дотримується.

Є відмінності між країнами, пов'язані саме з місцевим законодавством, наприклад, Польща, Латвія дозволяють учням, які дистанційно навчаються в українських школах, не відвідувати місцеву школу, а Німеччина такої можливості не передбачає¹⁹. У Литві є школи, які отримали дозвіл працювати за українською програмою (з обов'язковим вивченням литовської мови), у Латвії це суперечить законодавству, і українські школи мають працювати за програмою шкіл для нацменшин, у яких частка викладання латиською мовою поступово збільшується.

¹⁸ Приклади викривленого уявлення молодих переселенців з територій, окупованих до 2022 р., про українське мовне законодавство, яке ґрунтується на дописах у соцмережах, чутках і окремих публікаціях у ЗМІ, наводить І.М. Цар у розділі колективної монографії (Цар, 2023, с. 604–610).

¹⁹ Ці правила також можуть змінюватися, у 2024–2025 навчальному році усі діти-українці мають піти до шкіл у Польщі.

І цей досвід мовної взаємодії вже буде в тих, хто повернеться в Україну, – досвід того, що кожна країна захищає власну державну мову – і це норма. До того ж нерідко російськомовні українські мігранти в демократичних країнах натрапляють на нерозуміння того, чому вони не спілкуються мовою своєї держави, а вживають мову окупанта, від якого вони втекли.

Зовсім інший досвід матимуть ті, хто був в окупації або був депортований до Росії, і це теж треба враховувати.

Ще один аспект соціолінгвістичного знання, дуже важливий для суспільства, особливо в умовах гібридної війни, неодмінним складником якої є війна ідеологій. Це термінологія і тематична лексика – окремі слова і стійкі словосполучення зі сфери «мова і суспільство». Розгляньмо це явище на прикладі лексеми *націоналізм*. Словник української мови в 11-ти томах, укладений і оприлюднений в радянській час, дає таке визначення: «1. *Реакційна буржуазна ідеологія й політика (курсив тут і далі в цитатах наш – С.С.)* в галузі національних відносин, яка проповідує *зверхність національних інтересів* над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями. 2. Рух, спрямований на *боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів*» (СУМ, V, с. 232).

Порівняймо його з визначенням, наведеним у сучасній російській енциклопедії «Язык и общество», підготовленій російським академічним інститутом:

«Термін, що його використовують для позначення прихильності людей до інтересів своєї нації, її культурних цінностей і под. <...> Ідеологи націоналізму вважають, що основним різновидом соціальних зв'язків є національні зв'язки і головним суб'єктом історії – національні (етнічні) спільноти людей, які співпрацюють або конкурують одна з одною за засоби існування; вони *приписують своїй нації особливі історичні заслуги й історичну місію* відносно всього людства, закликають людей своєї нації служити цій місії, *нехтуючи іншими націями*. <...> Найреакційнішу форму націоналізм прийняв у

гітлерівській Німеччині (*націонал-соціалізм*), де він фактично злився з расизмом. <...> Елементи націоналізму зріли в національних республіках СРСР; із середини 1980-х рр. він проявився більш відкрито, висунувши економічні, політичні, культурні і мовні вимоги, що сприяло зростанню *націонал-сепаратизму і розвалу Радянського Союзу*» (Михальченко, 2019, с. 297) ²⁰.

Звертає на себе увагу подібність підходів у визначенні націоналізму, сформульованому в радянський період, і сучасного російського, який фактично заперечує право націй на самовизначення, потрактовує його як *націонал-сепаратизм* – «прагнення тієї чи тієї національності в поліетнічній державі до відособлення і виділення як самостійної суверенної держави» (Михальченко, 2016, с. 297) і розглядає *націонал-соціалізм* як форму націоналізму, при цьому термін *нацизм* («германський фашизм» – СУМ, V, с. 230; СРЯ, II, с. 413) в енциклопедії відсутній. Цікаво, що тлумачення слова *націоналізм* у словнику російської мови радянського періоду (СРЯ, т. II, 413) дуже подібне до наведеного в СУМі, і це не дивно, зважаючи на ту саму ідеологію, показовим є зміщення акценту на перше значення в сучасній російській енциклопедії. Утім, понад 100 років тому О.О. Потєбня сформулював підходи до визначення націоналізму залежно від того, чий погляд на міжнаціональні стосунки враховано – поневолюваного чи поневолювача ²¹: «Есть два рода националистов: *стоящие на точке поглощающих* (А) и – *на точке поглощаемых* (Б). Нравственности, правды больше на стороне последних; о первых большею частью, можно сказать: **“Може ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія (resp. теорія) твоя злодій”**. Они *носятся с сознанием своего превосходства*: их путь к идеалу человеческого развития – лучший; кто упирается идти, куда они гонят, тот грешит против Провидения, против разума истории» (Потєбня, 1992, с. 71).

Йому суголосна думка нашої сучасниці – американської дослідниці Єви Томпсон: «Необхідно розмежовувати *захисний націоналізм*, основою якого є захист національної ідентичності, та *агресивний націоналізм*, спрямований на

²⁰ Переклад з російської автора розділу.

²¹ Цитату подаємо без перекладу задля ілюстрації свідомого перемикання мовних кодів в оригінальному тексті.

експорт власної національної ідентичности та завоювання земель, на яких живуть інші» (Томпсон, 2023, с. 30).

У сучасній російській політичній риторичі поняття *націоналізм* використовують саме у значенні, зафіксованому в енциклопедії, і фактично як синонім до поняття *нацизм*. Безперечно, це поняття має бути відображене в сучасних українських довідкових виданнях (загальномовних і термінологічних словниках, зокрема й соціолінгвістичних). Натепер воно є в «Енциклопедії історії України», виданій Інститутом історії НАН України: «*Націоналізм* – система ідей і поглядів, що виходить із пріоритету національних (етнічних) цінностей як перед особистісними, так і перед іншими груповими (корпоративними) й загальнолюдськими (універсалістськими) цінностями. У вузькому розумінні: 1) політичний рух, що проголошує своїми цілями боротьбу за політичну незалежність, збереження й розвиток власної етнічної та культурної ідентичности; 2) радикальна ідеологія з виразними елементами національної винятковости, схильністю до автаркії; антитеза універсалізму, інтернаціоналізму, космополітизму» (Нагорна, 2010). Як бачимо, радикальний націоналізм тут потрактовано не як основне (перше) значення, а як один з відтінків вузького розуміння поняття.

Однією з тез, часто вживаних в інформаційному просторі ²², є теза про «утиски російськомовного населення за мовним принципом (за мовною ознакою)». Таке формулювання нерідко фігурувало не лише в публікаціях ЗМІ, а й у наукових працях. У подібний спосіб формулювали запитання в різних опитуваннях, не пояснюючи, що саме мають на увазі, а позитивну відповідь респондентів на запитання «Чи відомі Вам факти ...?» нерідко потлумачували як свідчення такого утиску. Так, в опитуванні 2006 р. на запитання «*Чи доводилося Вам стикатися в Україні з проявом дискримінації україномовних громадян російськомовними / російськомовних громадян україномовними (за мовною ознакою)?*» 28,9% відповіли ствердно стосовно російськомовних і 21,8%

²² Принаймні так було до початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

стосовно українськомовних (Бестрес-Дільгер, 2008, с. 349). 2017 року ці показники знизилися до 21,2% і 16,5% відповідно (Соколова, 2023, с. 764–765) (в усіх випадках варіант «рідко» переважав над варіантом «часто» ~ у 3 рази). Але чи можна на цій підставі робити однозначний висновок про реальний «утиск прав» та ще й на державному рівні? Варто розкласти це формулювання на два словосполучення (*російськомовне населення і утиск прав*) і з'ясувати зміст кожного з них.

Для поняття *російськомовне населення* можливі три типи тлумачення:

- 1) ті, хто володіє російською мовою тією чи іншою мірою (зокрема і як не першою); на підставі об'єднання усіх цих людей в одну спільноту російські ідеологи сформувавали такі поняття, як «русский мир», «георусистика», «русофонія» і саме на них вони здебільшого поширюють свою програму «захисту прав російськомовних»;
- 2) ті, хто використовує російську мову для повсякденного спілкування (повністю або частково);
- 3) ті, хто вважає її рідною (серед них можуть бути етнічні росіяни / українці / інші).

Зрозуміло, що права цих трьох категорій людей у мовній сфері не можна ототожнювати, законодавчо окресленим в Україні має бути лише право третьої категорії на рідну мову, а з огляду на мовну історію України – ще й з роз'ясненням, що частина українців була раніше силоміць позбавлена рідної української мови і тепер має право на відновлення мовної ідентичності. Усі інші, безперечно, як особистості, мають право вивчати будь-яку мову і послуговуватися нею в приватному спілкуванні, але це право не може бути відокремлене від інших прав людини і тим більше бути об'єктом захисту з боку іншої держави.

Поняття *утиск (мовних) прав* також потребує деталізації. У ньому нерідко (переважно з метою маніпулювання) об'єднують зовсім різні явища:

- 1) вимогу знати державну мову для виконання професійних обов'язків і послуговуватися нею у визначених законом сферах;

2) обов'язок спілкуватися державною мовою в публічному просторі та/або під час виконання службових обов'язків;

3) вимогу навчатися / навчати в державних і приватних навчальних закладах державної мови на рівні, достатньому для професійної діяльності на всій території України;

4) вимогу навчатися / навчати дітей в державних навчальних закладах державною мовою (за можливості вивчення рідної мови і навчання рідною мовою на початковому рівні);

5) заборону послуговуватися рідною мовою в приватному спілкуванні, отриманні інформації тощо;

6) заборону навчатися / навчати дітей в приватних навчальних закладах / у громадських організаціях рідною (недержавною) мовою / рідної (недержавної) мови;

7) заборону послуговуватися рідною (недержавною) мовою під час релігійних обрядів;

8) прояв неприязні за мовною ознакою в приватних стосунках.

Перші чотири вимоги чітко прописані в українському законодавстві, вони ідентичні тим, що існують в інших цивілізованих країнах і аж ніяк не можуть вважатися дискримінаційними. Позиції 5–7 відсутні в законодавстві, навпаки, передбачено достатні можливості для вивчення рідної мови²³. Якщо факти обмеження мовних прав трапляються, їх можна оскаржити в суді, але вони аж ніяк не є масовими. Остання позиція належить до міжособистісних стосунків і потрапляє в сферу державного регулювання лише тоді, коли є факт явної агресії. Отже, під час оцінювання цієї групи фактів також може траплятися підміна

²³ Зокрема в Законі України про освіту зазначено, що особам, які належать до національних меншин України, гарантовано право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, а особам, які належать до корінних народів України, для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини (відповідного корінного народу). Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантовано право на вивчення мови відповідного корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства. https://urst.com.ua/pro_osvitu/st-7 (20.12.2023)

понять як спосіб маніпуляції, тому для коректного оцінювання в опитуванні їх слід ставити в наведеному або подібному формулюванні.

Ще один аспект соціолінгвістичного знання, актуалізований під впливом війни, це дослідження змін, які відбуваються спочатку в мовленні (дискурсі) і власне в мові. Це й виникнення нових слів і словосполучень, актуалізація і реактуалізація значень, неосемантизація, запровадження емоційних правописних норм (як, наприклад, широко обговорювана пропозиція писати власні назви ворожого походження з малої літери), зміна мовного ландшафту, актуалізація художніх засобів тощо. Такі інновації проаналізовані в окремому розділі цієї колективної монографії.

Отже, перед українською соціолінгвістичною наукою постає завдання дослідження низки теоретичних і практичних проблем, як от: вивчення й аналіз динаміки мовної ситуації й мовної поведінки різних категорій громадян України за допомогою усього доступного наукового апарату, впорядкування соціолінгвістичної термінології, моніторинг, фіксування й аналіз змін у мові на основі всебічного вивчення мовних практик. Отриманий мовний матеріал (надбання публіцистичного і художнього дискурсів, зафіксовані мовні біографії та інтерв'ю, записи спонтанного мовлення і под.) – це документальна фіксація сучасних подій, своєрідний «мовний портрет» суспільства.

Крім того, потрібна копійка робота з пропаганди соціолінгвістичних знань серед різних категорій громадян (державні службовці, викладачі ЗВО і науковці суміжних спеціальностей, студенти, вчителі, школярі, широкий загал). З-поміж таких заходів особливої уваги потребують:

- Роз'яснення змісту законів, які стосуються вживання мов, передусім української як державної мови.
- Пояснення причин і наслідків мовної ситуації в країні, що склалася на момент проголошення незалежності, і особливостей її подальшого розвитку.
- Поширення знань про історію української мови, особливості її походження, становлення і функціонування як літературної.

- Роз'яснення сутності сучасних процесів, пов'язаних з функціонуванням мов.
- Чітке визначення основних термінів і понять, що описують функціонування мов у суспільстві, і викриття можливих маніпуляцій з ними.

Список скорочень

СРЯ – Словарь русского языка: в 4-х т. Москва: Русский язык, 1981–1984.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Література

Аналітичний огляд «Становище української мови в Україні в 2020 році» руху «Простір свободи». <http://surl.li/ejvbt> (дата звернення: 15.08.2023).

Бестерс-Дільгер Ю. (ред.). (2008). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Брицин В.М. (2007). Соціолінгвістика. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (ред.), *Українська мова: Енциклопедія*. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. (с. 654). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана.

Вишняк О.І. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Кісс Н., Шумицька Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. Н. Ясакова (наук. ред. та упоряд.), *Соціальне у мові та мова в соціумі: колективна монографія* (с. 83–133). Київ: НаУКМА. [Електронне видання]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f98008dd-89a2-4ebb-985e-94852ede74a8/content> (дата звернення: 23.12.2023).

Кулик В. (2016). Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України* (вип. 2 (82), с. 90–103). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_2_7

Кулик В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 18.09.2023).

Масенко Л. (2008). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* (с. 96–131). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

- Михальченко В.Ю. (ред.). (2016). *Язык и общество. Энциклопедия*. Москва: Издательский центр «Азбуковник».
- Нагорна Л.П. (2010). Націоналізм. В.А. Смолій (ред.), *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О. Київ: Наукова думка. <http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalizm> (дата звернення: 10.01.2024).
- Парашевін М. (2019). Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992–2019. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (вип. 6(20), с. 413–512). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> (дата звернення: 18.09.2023).
- Потебня О. (1992). Проблема денационализации. Ю. Шевельов (упор. і вступна стаття), *О. Потебня. Мова. Національність. Денационалізація: Статті і фрагменти* (с. 66–75). Нью-Йорк: [б.в.].
- Резнік В. (2021). Політичні аспекти динаміки мовних уподобань в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. (вип. 8(22), с. 293–304). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf> (дата звернення: 18.09.2023).
- Соколова С.О. (2019). «Мова» і «язык»: інтерференція чи мовна концептуалізація? С.П. Бибик, Т.А. Коць. (упор.), *У просторі культури мови і стилю. Світлані Яківні Єрмоленко* (с. 263–271). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Соколова С.О. (ред.). (2023). *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізняк, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар]. Київ: [б. в.]. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Соколова С.О. (2024). Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії. *Українська мова*, 2 (90):3–29. doi.org/10.15407/ukrmova2024.02
- Томпсон Є. (2023). *Трубадури Імперії. Російська література і колоніалізм*. (М. Корчинська, пер.; В і М. Назаренки, ред.). Київ: Наш формат.
- Уповноважений із захисту державної мови. *Річний публічний звіт за 2022 рік про стан дотримання Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»*. <http://surl.li/tpuse> (дата звернення: 23.12.2023).
- Уповноважений із захисту державної мови. *Річний звіт про стан дотримання Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2023 році*. <http://surl.li/tiqer> (дата звернення: 08.05.2024).

- Цар І.М. (2023). Розділ 6. Мовна поведінка молоді у білінгвальному місті. С.О. Соколова (ред.), *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар] (с. 518–618). Київ: [б. в.]. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Franceschini R. (2002). Sprachbiographien: Erzählungen über Mehrsprachigkeit und deren Erkenntnisinteresse für die Spracherwerbsforschung und die Neurobiologie der Mehrsprachigkeit. K. Adamzik & E. Roos (Hg.), *Biografie linguistique / Biographies langagières / Biografias linguisticas / Sprachbiografien. Bulletin suisse de linguistique appliquée* (76, p. 19–33). Neuchâtel.
- Werlen I. (2002). Sprachbiographien – Wie italienische Migrantinnen und Migranten der zweiten Generation in der deutschen Schweiz ihr Sprachleben sehen. K. Adamzik & E. Roos (Hg.), *Biografie linguistique / Biographies langagières / Biografias linguisticas / Sprachbiografien. Bulletin suisse de linguistique appliquée* (76, p. 57–77). Neuchâtel.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ У ВИКОРИСТАННІ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

(Г. М. Залізняк, О. О. Іванченко)

Бурхливий розвиток цифрових технологій та різноманітних інтернет-платформ відкриває нові можливості для проведення опитування громадської думки населення з широкого кола питань, зокрема й пов'язаних із мовою. Згадаймо опитування через Гугл-форми, опитування на платформі «Київ Цифровий» або в «Дії». Прикладом такого роду опитування може бути соціолінгвістичне дослідження П. Левчука «Мовна свідомість та багатомовність українців під час російської агресії», результати якого були опубліковані на інтернет-ресурсі LB.UA у публікації «Російська мова та українці: що змінилося у 2023 році?» (Левчук, 2023). Дослідник провів власне соціолінгвістичне опитування через інтернет-мережу в травні – червні 2023 року. Загалом у ньому взяло участь 1300 респондентів, які територіально представляли Київ, Чернігівську, Донецьку, Дніпропетровську та Харківську області, віком від 15-ти до 70-ти років, серед яких жінок було 74,4%, чоловіків 25,3%. Уже ці зазначені параметри дослідження змушують із обережністю поставитися до результатів опитування щодо їх поширення на все населення країни. Адже згідно з офіційними статистичними даними станом на 01.01.2021 року структура населення країни за статтю становила 53,7% жінок і 46,3% чоловіків (РСВ-2021). Навіть виїзд за кордон великої кількості жінок на початку повномасштабної агресії РФ проти України не міг призвести до такої кардинальної зміни у статевій структурі населення українців. Можна припустити, що в дослідженні брали участь переважно респонденти/ки, які виїхали з країни, оскільки опитування здійснювали на польській інтернет-платформі. Тому й перекис на користь жінок в опитуванні виявився таким суттєвим.

Очевидно, з огляду на такі припущення, підсумкові дані подано в публікації лише стосовно учасників опитування, а узагальнення – лише як можливі тенденції змін мовної ситуації в Україні. Проте з деякими положеннями

автора дослідження можна посперечатися, як-от: «у питанні національної приналежності мова перестала відігравати важливе значення» (Левчук, 2023), яке може бути справедливим лише щодо вибору мови повсякденного спілкування. Зокрема, згідно з опитуванням громадської думки Соціологічної групи «Рейтинг» 19 березня 2022 року 73% українців вважають українську мову рідною, при тому, що лише 48% користується українською мовою вдома. Водночас абсолютна більшість (83%) респондентів на питання щодо варіантів співіснування української та російської мов обирали альтернативу «українська мова – єдина державна мова» (Рейтинг-2022).

Іншим прикладом використання інтернет-технологій для дослідження мовної ситуації є опитування на платформі «Київ Цифровий» у січні 2023 року, представлене в лютому того ж року (КЦ-2023). У цьому дослідженні взяли участь понад 67000 жителів столиці віком від 14 років, серед яких 53% становлять жінки й 47% чоловіки. У презентації, на жаль, не йдеться про те, чи відображають його результати громадську думку всіх киян і чи відбувалося коригування масиву відповідно до статево-вікової структури населення міста. Як виявилось, результати цього опитування помітно відрізняються від тих, що були отримані з дотриманням науково-методологічних засад проведення кількісного соціологічного дослідження. Наприклад, за даними опитувань громадської думки киян КНДІ «Науково-дослідний інститут соціально-економічного розвитку міста» (далі – НДІРоМ) за участю Г.М. Залізняка, з початку повномасштабного вторгнення росіян в Україну в лютому 2022 року частка мешканців столиці, які вважають українську рідною мовою зросла з 57% у 2021 році ²⁴ до 74% у 2022 році ²⁵. Дослідження 2023 ²⁶ року фактично підтвердило

²⁴ За результатами опитування киян, що здійснив НДІРоМ в червні – липні 2021 року за репрезентативною для м. Києва вибіркою. Опитано 2002 респондентів у віці 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,4–2,3%. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем мешкання респондента.

²⁵ За результатами опитування киян, яке провів НДІРоМ у листопаді 2022 року за репрезентативною для м. Києва вибіркою. Опитано 1001 респондент у віці 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,9–3,2%. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем мешкання респондента.

²⁶ За результатами опитування киян, яке здійснив НДІРоМ в грудні 2023 року за репрезентативною для м. Києва вибіркою. Опитано 2019 респондентів у віці 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95%

рівень визнання української мови рідною на такому самому рівні – 72% (різниця в 2% перебуває практично в межах похибки) (табл. 1).

Таблиця 1. Порівняння відповідей киян на запитання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною?» за результатами опитування НДІРоМу 2021-2023 р.р.,%

Варіанти відповіді	2021 <i>n=2002</i>	2022 <i>n=1001</i>	2023 <i>n=2019</i>
Українську	57,4	74,4	72,3
Російську	16,4	11,1	5,4
І українську, і російську рівною мірою	25,5	13,3	19,3
Іншу	0,6	0,3	0,1
Важко відповісти	0,2	0,9	0,8

Однак цей показник на 10% менше, ніж у дослідженні на платформі «Київ Цифровий», де українську мову рідною вважає понад 83% киян. Зазначимо також, що в інтернет-опитуванні в цьому питанні була відсутня альтернатива, яка передбачала визнання рідними обох мов – «і українська, і російська рівною мірою». Це стало одним із факторів такої значної розбіжності в значеннях показника визнання української мови рідною – 83% в КЦ-2023 проти 72% в опитуваннях, проведених за стандартними технологіями. Щодо показника визнання російської мови рідною, то в інтернет-опитуванні бачимо також помітну різницю – 12% проти 5% відповідно.

Відсутність проміжної альтернативи – не єдина причина таких відмінностей. Так, нерелевантними виявилися дані, отримані в опитуванні на платформі «Київ Цифровий» стосовно частки киян, які перейшли з російської мови на українську під час війни, де вона становить 33,3%. У згаданому дослідженні, яке провів НДІРоМ наприкінці 2022 року, були отримані інші дані (табл. 2). Зокрема, серед тих киян, які спілкувалися українською та російською рівною мірою, почали говорити українською 20,5%, серед тих, хто спілкувався російською, перейшли на українську 3,4% й 33,5% почали спілкування обома

співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,4–2,3%. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем мешкання респондента.

мовами порівну. Отже, виключно на українську перейшли 23,9% і ще третина російськомовних почали використовувати українську мову час від часу.

Таблиця 2. Розподіл відповідей киян на запитання: «Як змінилася Ваша мовна поведінка після початку повномасштабної агресії РФ проти України у лютому 2022 року?» за результатами опитування НДІРоМу,%

Варіанти відповіді	%
Спілкувався/лась українською і зараз спілкуюся українською	28,9
Спілкувався/лась українською та російською 50 на 50 – зараз спілкуюся переважно українською	20,5
Спілкувався/лась російською – зараз спілкуюся українською та російською 50 на 50	33,5
Спілкувався/лась російською – зараз спілкуюся українською	3,4
Спілкувався/лась російською і зараз спілкуюся російською	13,2
Спілкувався/лась українською – зараз спілкуюся російською	0,0
Важко відповісти	0,5

Постає питання: чим зумовлені такі відмінності? Аналіз відповідей на запитання в КЦ-2023 щодо мови, якою респонденти спілкувалися під час навчання, може допомогти зрозуміти ці відхилення. Зокрема, в опитуванні на зазначеній інтернет-платформі частка киян, які спілкувалися українською під час навчання, становила 81,4%. Це надзвичайно високий та водночас малореалістичний показник за умови аналізу всіх основних вікових груп населення міста відповідно до вікової структури столиці. Дані опитування киян методом стандартизованого інтерв'ю за місцем мешкання наприкінці 2021 року показали, що середню освіту українською мовою отримали 50,1% респондентів, а ще 14% – обома мовами. Хоча показник мови спілкування під час навчання та показник мови, якою респондент отримав освіту, не тотожні, вони мають бути достатньо близькими між собою. Ба більше, показник мови спілкування під час навчання зазвичай нижчий, ніж показник мови, якою була отримана освіта. Наприклад, за результатами опитування громадської думки киян під час дослідження їхньої мовної поведінки у 2000 році 58,8% отримали середню освіту українською мовою, а зазвичай говорили з однолітками в школі українською

лише 29,2% (Залізняк, Масенко, 2001, с. 93.), тобто удвічі менше. За даними опитування киян у 2021 році, яке провів НДІРоМ, спостерігаємо подібну тенденцію: кожен другий учасник опитування отримав середню освіту переважно українською, а на роботі та в навчальному закладі українською спілкувалося лише 28%. У віковому розрізі серед киян віком від 18 до 29 років, які отримали освіту українською мовою, таких було 72,9%, віком від 30 до 45 років – 55,7%, від 45 до 59 років – 32,5% й 60 років й старше – 37%, тоді як українською мовою спілкувалися на роботі та під час навчання серед українців віком 18-29 років – 34,2%, 35–45 років – 29%, 46-59 років – 25,2%, 60 років й старше – 22,6%.

Отже, найбільший відсоток киян, які отримали освіту українською мовою, був серед молоді до 29 років і становив 72,9%. Серед інших вікових категорій таких було набагато менше. Відповідно наведені дані щодо частки киян, які спілкувалися під час навчання українською, в інтернет-дослідженні КЦ-2023 (81,3%) можуть свідчити про те, що, очевидно, в дослідженні взяли участь переважно відносно молоді мешканці міста, до того ж небайдужі до питання української мови.

Отже, використання даних опитування на платформі «Київ Цифровий» для опису мовної ситуації в столиці не може бути введено в науковий обіг, оскільки існують обґрунтовані сумніви щодо їх надійності. Вибірка у 67000 осіб, які взяли участь в опитуванні на платформі «Київ-Цифровий», не відбиває статеву-вікову структуру населення міста й не може репрезентувати громадську думку киян загалом.

Загальновідомо, що соціологічні опитування, які базуються на кількісній методології, спираються на статистичні методи дослідження із застосуванням вибіркового методу опитування. Сутністю вибіркового методу є опитування порівняно невеликих груп населення – носіїв соціологічної інформації (вибіркової сукупності), результати якого поширюються на всю групу населення, яка досліджується (генеральну сукупність – мешканців регіону, міста, країни). В основі теоретичного обґрунтування вибіркового методу лежить так

званий закон великих чисел та засад теорії ймовірностей. Іншими словами, сутність закону великих чисел полягає в тому, що малоймовірні події відбуваються дуже рідко й за умови дуже великої кількості випадкових явищ їх середній результат перестає бути випадковим і піддається прогнозуванню. Тому для достовірних результатів принципове значення має обсяг вибірки та її якість.

Оцінка якості вибірки передбачає визначення ймовірності та точності, з якою результати опитування вибіркової сукупності можна буде перенести на генеральну сукупність. Інакше кажучи, вибіркова сукупність має якнайточніше представити основні характеристики генеральної сукупності. Її можна відтворити у вигляді моделі, яка за визначеними параметрами спостережуваної ознаки повторює генеральну сукупність. Йдеться про можливість формування порівняно невеликої репрезентативної частини генеральної сукупності, результати опитування якої можна поширювати на всю сукупність. Однак вибірковий метод ніколи не дає абсолютно точну оцінку досліджуваної ознаки. Якість отриманих даних визначається величиною відхилення вибіркового середнього значення ознаки від генерального (помилки репрезентативності). Вона тим більша, чим вище значення величини відхилень.

Усі ці положення можна знайти у будь-якому підручнику із соціології, не кажучи вже про роботи, присвячені методології проведення соціологічних досліджень (Городяненко, 2008; Лукашевич & Туленков, 2004; Паніотто & Харченко, 2017).

Іншими словами – основним принципом створення випадкової вибірки є забезпечення рівної можливості для кожного представника генеральної сукупності потрапити до вибірки. Для цього соціологи використовують різноманітні засоби формування вибіркової сукупності, які базуються як на суто випадкових методах, так і на використанні певних квот структури генеральної сукупності.

До того ж випадковість означає чітку процедуру й послідовність дій, які мають забезпечити рівну можливість бути серед тих, кого опитують. На таких засадах базується, так званий, стандарт F2F, який зазвичай використовують у

соціологічних та маркетингових дослідженнях для опитувань громадської думки.

Зазначені вимоги до вибірки не були дотримані ні під час опитування киян на платформі «Київ Цифровий», ні у випадку опитування громадян України в «Дії». Адже під час цих опитувань принцип, за яким всі елементи (представники генеральної сукупності) мають співмірні можливості взяти участь у опитуванні, не дотримується. Зокрема, не всі одиниці генеральної сукупності, що представляють доросле населення міста, регіону чи країни мають однаковий доступ до інтернету, наприклад, люди похилого віку або мешканці сільської місцевості і под.

Отже, використання результатів інтернет-опитувань через заповнення відповідних Гугл-форм на цифрових платформах, отриманих лише шляхом обробки всієї сукупності відповідей під час такого опитування, не дає підстав поширювати їх результати на всю генеральну сукупність (усіх жителів країни, регіону, міста).

Таке опитування аналогічне опитуванню на шпальтах газети, під час трансляції радіопрограми або телепередачі. Тому його результати не можна поширювати на всіх жителів країни, регіону, міста. Це думка лише тих, хто слухав/дивився цю програму й мав бажання відповісти на поставлене питання.

Тим часом доступність і відносно проста досяжність респондентів, швидкість отримання потрібної інформації, можливість проведення дослідження з малим залученням людського та фінансового ресурсу надзвичайно привабливі для використання цифрових технологій у соціологічних дослідженнях громадської думки, зокрема, із соціолінгвістичної проблематики.

Цифрові технології можна успішно застосовувати для опитувань громадської думки за умови забезпечення репрезентативності вибіркової сукупності. Прикладом таких опитувань є використання технології RatingBot, яка була розроблена на замовлення ТОВ «Перша рейтингова система».

Розробка представляє умовного «цифрового інтерв'юера» в онлайн-опитуваннях (Computer Assisted Web Interviewing – CAWI). Її особливістю є те,

що для онлайн-опитування після попередньої реєстрації на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів респондентів запрошують до участі в опитуванні в месенджерах Telegram і Viber. Йдеться про те, що на етапі запрошення респондентів до участі в онлайн-опитуванні формують вибіркочу сукупність, яка відбиває структуру генеральної сукупности за обраними параметрами.

Покрокове опитування з використанням технології RatingBot виконують за таким алгоритмом:

- 1) відповідно до вибіркового завдання шляхом генерації / відбору мобільного номера формують необхідну кількість номерів (для загальнонаціональних проєктів вибірка номерів телефонів становить n – обсяг вибірки респондентів, помножений на коефіцієнт від 100–120, тобто для вибірки дослідження 1000 респондентів необхідно згенерувати 100000–120000 номерів абонентів);
- 2) після проведення HLR верифікації номерів на існування здійснюють розсилку смс- або вайбер-повідомлень з індивідуальним запрошенням для кожного номера (респондента):
 - етап передбачає моніторинг отримання, а саме часу переходу за покликанням і заповнення вступної анкети;
 - респондент самостійно обирає канал комунікації, який для нього зручніший (месенджери Telegram або Viber), переходить на онлайночую платформу (сайт) і встановлює додаток RatingBOT;
- 3) наступним кроком є збирання мінімально необхідної інформації про респондента і її первинна верифікація – так звана «демографічка» (стать, вік респондента);
 - на цьому етапі відбувається формування вибіркової сукупности за наперед визначеними соціально-демографічними характеристиками;
- 4) далі відбувається інтерактивне заповнення анкети.

Використання технології RatingBOT²⁷ на практиці засвідчило, що отримані розподіли відповідей на однакові питання під час опитування ТОВ «Перша рейтингова система» за цією технологією майже тотожні тим, які отримують дослідники, застосовуючи традиційні способи опитування громадської думки, зокрема шляхом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондентів, наприклад, вже загадане вище опитування киян, яке провів НДІРоМ у грудні 2023р.²⁸ (табл. 3).

Таблиця 3. Порівняння розподілу відповідей на питання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною?», отриманих за застосування цифрової та традиційної технологій опитування громадської думки киян.

	Відповіді, отримані в RatingBOT опитуванні n=1000	Відповіді отримані під час опитування киян методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання n=2019
Українську	69,8	72,3
Російську	9,6	5,4
І українську, і російську рівною мірою	19,1	19,3
Іншу	0,4	0,1
Важко відповісти	1,1	0,8

Перевагами використання технології RatingBOT для опитування громадської думки є:

- розширена доступність респондентів через задіяння всього можливого спектру каналів комунікації;
- оперативність і швидкість (отримання відповіді на важливе ключове запитання впродовж 1 дня, опитування 1000 респондентів з дотриманням

²⁷ За результатами опитування ТОВ «Перша рейтингова система за технологією RatingBOT в грудні 2023 р. за репрезентативною для м. Києва вибіркою опитано 1000 респондентів віком 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 2,1–3,6%. Метод отримання інформації: онлайн-опитування (Computer Assisted Web Interviewing) з використанням технології RatingBot, із запрошенням респондентів до участі в опитуванні в месенджерах Telegram і Viber, на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів.

²⁸ За результатами опитування киян, яке здійснив НДІРоМ у грудні 2023 року за репрезентативною для м. Києва вибіркою. Опитано 2019 респондентів у віці 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,4–2,3%. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем мешкання респондента.

параметрів репрезентативності за 3 дні, 2000 респондентів – за 5 днів, 5000 – за 7 днів);

- можливість добору важкодоступних квот за рахунок покриття заздалегідь продуманого процесу рекрутингу;

- відносно невелика вартість дослідження порівняно з опитуваннями маршрутним методом шляхом стандартизованого інтерв'ю.

Основним недоліком методу для соціолінгвістичних досліджень є:

- обмеження, зумовлені вимогами до формулювання питань онлайн-опитувань, зокрема кількості альтернатив у запитаннях;

- обмеження самої кількості запитань (до 25–30), що не забезпечує застосування великої кількості оцінних показників мовної ситуації.

Проте, як засвідчив досвід використання технології RatingBOT, інтернет-опитування довело свою ефективність для вивчення громадської думки в умовах воєнного стану. Підходи до підвищення рівня репрезентативності вибіркової сукупності, запроваджені в технології RatingBOT або в аналогічних їй, дають підстави для запровадження інтернет-технологій у соціолінгвістичних дослідженнях.

Список скорочень

КЦ-2023 – У столиці презентували результати опитування щодо використання української мови, яке провели у застосунку «Київ Цифровий». *Офіційний портал Києва, 8 лютого 2023 року.* <http://surl.li/yhejlo> (дата звернення: 23.01.2024).

НДІРоМ – КНДІ «Науково-дослідний інститут соціально-економічного розвитку міста» (м. Київ).

Рейтинг-2022 – Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 23.01.2024).

РСВ-2021 – Розподіл постійного населення за статтю та віком на 1 січня 2021 року. Київ: Державна служба статистики України, 2021. http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2021/zb_rpn21_ue.pdf (дата звернення: 23.01.2024).

Література

- Городяненко В. (2008). *Соціологія*. 3-тє видання, доповнене. Київ: Академія.
- Залізник Г., Масенко Л. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Левчук П. (2023). *Російська мова та українці: що змінилося у 2023 році?* https://lb.ua/blog/pavlo_levchuk/582940_rosiyska_mova_ukraintsi_shcho.html (дата звернення: 23.01.2024).
- Лукашевич М., Туленков М. (2004). *Соціологія. Загальний курс: підручник*. Київ: Каравела. https://shron1.chtyvo.org.ua/Lukashevych_Mykola/Sotsiolohiia_Zahalnyi_kurs.pdf
- Паніотто В., Харченко Н. (2017). *Методи опитування*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

ТОПОНІМІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІУМУ ЯК ПОКАЗНИК ПРОЦЕСУ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ В ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

(Г. П. Мацюк)

Зміна знаків громадського простору України від часу проголошення Незалежності вже стала об'єктом міждисциплінарного вивчення. Дослідники пояснюють цей процес як державну політику та соціально-культурний феномен з перспективи політології та культурології (Гриценко, 2019), вияв суспільної думки в рамках соціальної географії (Лозинський, 2020) та політичної географії (Сливка, 2021), як висвітлення мотивів вибору і структури запропонованих нових назв у традиційній ономастиці (Бучко, 2002; Лучик, 2011 та ін.), як результат взаємодії мови та ідеології (Matsyuk, 2014; Matsyuk, 2017) в соціолінгвістиці чи перейменування географічних об'єктів під час декомунізації (Ковтюх, 2017) в соціономастиці. Однак розглянуті дослідження не враховували зв'язок *топонім – повномасштабна війна*, коли знищення самотньої української культури визнане за одне із завдань агресії проти суверенної держави (Зеленський, 26.03.2022; Viden, 11.06.2022; Еггерс, 7.12.2022).

Під впливом війни як позалінгвального чинника процес перейменування публічного простору України набуває нових ознак, одна з яких – топонімічна компетентність²⁹ соціуму. Нове поняття «топонімічна компетентність соціуму» вперше виокремлюємо на українському матеріалі для доповнення до вже відомої в соціономастиці категорії «топонімічна компетентність індивіда» (Ainiala & Östman, 2017, p. 11), новий термін *топонімічна компетентність соціуму* із значенням «колективне знання про топоніми жителів населених пунктів і влади, відображене в суспільній комунікації» функціонуватиме разом з уже прийнятим

²⁹ Див. значення: *компетентність*: «Властивість і стан за значенням *компетентний*». *Компетентний*: «1. Який має достатні знання в якій-небудь галузі; який із чим-небудь обізнаний; тямущий. 2. Який має певні повноваження; повноправниий; повновладний» (СУМ 2016, с. 307).

терміном *топонімічна компетентність індивіда* як «знання окремої особи про топоніми». Зрозуміло, що поняття «топонімічна компетентність соціуму», нова категорія соціономастики, потребує теоретичної моделі опису та методів аналізу, добору бази даних. Уже недостатньо звиклих інтерпретацій лінгвістичного ландшафту з контексту *знаки української мови – знаки російської мови*, важливо виокремити теоретичні засади дослідження топонімічної компетентности соціуму, реалізацію його знання про топоніми у фейсбуці, інтернет-ЗМІ та на сайтах виконавчої влади населених пунктів, щоб на рівні лінгвістичної абстракції дослідити, від яких тематичних груп назв суспільство відмовляється, а які групи топонімів воно пропонує впроваджувати чи які вже впроваджені в громадський простір. Отримані результати наблизять не тільки до розуміння топонімічної компетентности соціуму як нової ознаки процесу перейменування публічного простору, але й до розкриття ширшої проблеми, зокрема маловідомої в соціономастиці корелятивної взаємодії *топонім – повномасштабна війна*.

1. Теоретичні засади дослідження топонімічної компетентности соціуму. До сьогодні мало праць, які демонструють вплив війни на вжиток власних назв, як у дослідженні Іман Нік (Nik, 2019). Є більше досвіду в розкритті, наприклад, політичних впливів на процеси перейменування на матеріалі різних мов, зокрема хорватської (Crljenko, 2012), румунської (Felecan, 2017) та інших мов, коли дослідники звикло враховують положення про те, що знаки лінгвістичного ландшафту реалізують інформаційну та символічну функції (Landry & Bourhis, 1997). Це вихідні засади щодо топонімів як одиниць аналізу в конструюванні публічного простору України. Він постає через сукупність знаків, які можна зчитувати та інтерпретувати як тексти на основі лінгвoseміотичної теорії комунікації (Matsyuk, 2014; Matsyuk, 2017).

Дослідження топонімічної компетентности суспільства в час повномасштабної війни уможливають положення теорії соціономастики (Terhi Ainala & Jan-Ola Östman, p. 1–18). Насамперед, соціономастичний підхід до топонімів означає таке вивчення бази даних (Там само, p. 8), що дозволяє

розкрити ще не вповні доведену взаємодію між топонімами як знаками культури і дискурсивним виявом війни. Разом з тим, цей підхід передбачає увагу до соціальних, культурних та ситуаційних сфер вжитку топонімів (Там само, р. 2), тобто розгляду пов'язаного з топонімами законодавчого та соціокультурного контексту, або, іншими словами, передумов розвитку знання про назви географічних об'єктів у суспільстві.

Зібрані джерела для аналізу проблеми топонімічної компетентності соціуму як ознаки процесу перейменування, а саме: дописи в соціальній мережі «Фейсбук», публікації в інтернет-ЗМІ та на сайтах виконавчих органів місцевої влади, свідчать, що ці назви стали об'єктом суспільної комунікації в містах, містечках і селах (за винятком тих, де відбуваються бойові дії). Сумарно в комунікації про перейменуванні задіяні адресанти та адресати зі всієї України, це активні жителі і влада населених пунктів. Звідси увага до нового поняття «топонімічна компетентність соціуму» як доповнення до вже визнаної категорії «топонімічна компетентність індивіда» є закономірною. Крім того, на рівні лінгвістичної абстракції виокремленню першого поняття сприяє ще й положення про те, що соціономастика вивчає топоніми в повсякденній взаємодії (Там само, р. 2), а саме її підтверджує український контекст, в якому топоніми в час війни стали одиницями лексики щоденного вжитку.

Оскільки в соціономастиці знаки лінгвістичного ландшафту призначені виконувати культурні та соціальні завдання (Там само, р. 1), то це дозволяє розглядати топоніми як ідентифікаційні та референтні засоби, покликані в час війни бути ще й інструментом культури для об'єднання українців навколо нових цінностей.

Усе зазначене вище дає змогу висунути гіпотезу: топонімічна компетентність суспільства як заактуалізовані колективні знання про топоніми в суспільній комунікації є показником процесу перейменування в час повномасштабної війни, про що підтверджують законодавчі та соціокультурні передумови формування цих знань, їх реалізація у фейсбуці, інтернет-ЗМІ та на сайтах виконавчої влади, а також вияви на рівні лінгвістичної абстракції – через

виокремлені «старі» тематичні групи одиниць, призначені для заміни, і нові, узгоджені колективно (жителями населеного пункту і владою) для впровадження.

Методика аналізу топонімічної компетентності передбачає увагу до збору даних та до процедур дослідження на двох етапах аналізу проблеми. У склад джерел потрапили листи та електронні петиції громадян з пропозиціями щодо вилучення російсько-радянських назв та з одиницями для заміни; документи обласних, міських і сільських рад України зі списками топонімів; постанови Верховної Ради про перейменування з переліками прикладів; публікації ЗМІ про перебіг зміни назв громадського простору в різних населених пунктах; законодавчі акти; рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики, Уповноваженого із захисту державної мови щодо перейменувань; рекомендації науковців чи представників топонімічних комісій; соціологічні опитування про ставлення суспільства до перейменувань, а також майже щоденні дописи громадського руху «Декомунізація. Україна» у фейсбуці (Декомунізація) та громадської ініціативи «Паперовий Фронт» (Вільне радіо, 12.06.2022). З текстів цих джерел суспільної комунікації вибрано знаки громадського простору для бази даних – понад 4000 назв населених пунктів, вулиць, провулків, станцій метро та ін., у складі цих одиниць російсько-радянські знаки, які потрібно замінити, а також нові назви як пропозиції для впровадження чи вже впроваджені.

На першому етапі аналізу робота з джерелами уможлиблює розкриття передумови формування знань суспільства про топоніми. За допомогою тлумачення статей законів висвітлено законодавчу базу, а на підставі порівняння суспільних поглядів у різні періоди війни і відображення цих поглядів у соціологічних опитуваннях – соціокультурний контекст вжитку топонімів. Законодавча база дає змогу зрозуміти перейменування як один із кроків державної політики в конструюванні української національної та громадянської ідентичності та в посиленні безпеки держави. Проаналізований на основі соціологічних опитувань населення соціокультурний компонент виявляє

ставлення суспільства до перейменувань в єдності із розширенням українськомовного вжитку та зміною національно-демократичних ідеологічних показників. Законодавчий та соціокультурний складники проливають світло на підстави системного перейменування громадського простору після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 р.

На другому етапі аналізу важливо попрацювати з базою даних для висвітлення кількісних та якісних показників колективного знання соціуму про топоніми. Це знання має системний вияв в загальноукраїнській комунікації й актуалізоване в ході регулярного обговорення перейменувань в інтернет-ЗМІ, у фейсбуці та на сайтах виконавчої влади населених пунктів (крім прифронтових), а також під час засідань топонімічних комісій, у складі яких є науковці, представники громадськості та виконавчої влади кожного з населених пунктів. Реалізацію цього знання на рівні лінгвістичної абстракції будуть відображати об'єднані в тематичні групи назви, що функціонували в усіх населених пунктах і які сьогодні як російсько-радянські знаки зазнають заміни новими одиницями, носіями вже українських та цивілізаційних наративів. Тому, крім інформаційної, враховано символічну функцію топонімів. Це означає, що кожен з них зчитується як текст, який доносить у символічний громадський простір свій наратив або наративи, вони й визначають, з одного боку, потребу зміни «старих» знаків, а з другого – необхідність впровадження нових. Описовий, історичний та біографічний методи дозволяють об'єднати виокремлені в населених пунктах топоніми та систематизувати їх у тематичні групи російсько-радянських назв і нових знаків громадського простору. Перші назви відображають історію, військових діячів та їх перемоги, культуру Російської імперії, СРСР та географічні об'єкти РФ, а нові знаки пов'язані із іншою системою цінностей, насамперед, з історичними подіями української історії, розвитком української науки і культури, з демократичними поняттями, цивілізаційним поступом світу та ін. Широке щоденне обговорення в періодиці та соціальних мережах проблеми перейменування географічних об'єктів засвідчує про розвиток знань про топоніми не з боку індивідів, а з боку всього суспільства.

2. Передумови формування топонімічної компетентности соціуму як вияву колективного знання про топоніми: законодавство та соціокультурні зміни. *Розбудова законодавчої бази про перейменування* розпочалася під час першого етапу війни, Антитерористичної операції 2014–2018 рр.(АТО). Статті Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Закон, 9.04.2015) з квітня 2015 р. заборонили символіку комуністичної ідеології й забезпечили зміни громадського простору в ході *декомунізації*. Положення Закону послужили для перейменувань не тільки під час першого етапу війни, але і другого, Операції об'єднаних сил (2018-2022). Із громадського простору зникли назви вулиць з ідеологічним компонентом, на зразок *Карла Маркса, Енгельса, Клари Цеткін, Леніна* та подібних. Однак перейменування не було завершене: в різних регіонах залишалися топоніми, пов'язані з історією, культурою, військовими подіями Російської імперії, СРСР, з географічними об'єктами РФ, а в багатьох населених пунктах були ще й назви з помилками. Процес очищення громадського простору від знаків з ідеологічною семантикою не закінчився, тому що місцеві влади не завжди послідовно здійснювали перейменування. Наприклад, частину вулиць Херсону перейменовано в 2016 році, але це не позначилося на написах внутрішньоміських автобусів, більша частина яких залишалася недержавною мовою (Радіо свобода, 11.02.2022).

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р., прийнятий під час другого етапу війни, Операції об'єднаних сил (2018-2022), або ООС, допоміг кодифікації зросійщених назв громадського простору (Закон, 25.04.2019), оскільки *Стаття 3* цього Закону підкреслила статус української мови як єдиної державної і як мови міжетнічної комунікації, інструмент об'єднання українського суспільства, а *Стаття 41* сформулювала вимогу застосовувати державну мову в географічних назвах та назвах об'єктів топоніміки (разом із латиноалфавітними відповідниками).

І все ж назви, пов'язані з російсько-радянською історією, культурою та географією, а також назви, які не відповідали нормам української літературної мови, зникали повільно. Уповноважений із захисту державної мови спонукав представників місцевих влад виконувати законодавство і приводити у відповідність із цим законом зросійщені назви населених пунктів та вулиць (Кремінь, 3.10.2021; Радіо свобода, 4.10.2021).

Повномасштабне вторгнення після 24 лютого 2022р. (третій етап війни) пришвидшило ухвалення змін до законодавчого топонімічного поля України. Вони були скеровані на повну деколонізацію громадського простору і визначали повне перейменування географічних об'єктів, назви яких пов'язані з державою-агресором. За діями влади постало прагнення не тільки позбавитися впливу РФ на внутрішню політику України та світогляд українців, але й унеможливити поширення російської пропаганди та прискорити дерадянізацію суспільного простору. Так, проєкт «Закону України Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України» (Проєкт, 05.04.2022) прирівняв значення процесів деколонізації та дерусифікації до самозбереження нації (Пояснювальна записка; Постанова, 16.08.2022). *Стаття 5* законопроєкту забороняла «присвоювати географічним об'єктам назви, що звеличують, увіковічують, пропагують або символізують державу-окупанта або її визначні, пам'ятні, історичні та культурні місця, міста, дати, події, її діячів, які здійснювали військову агресію проти України та інших суверенних країн, державну тоталітарну політику та практику...» (Проєкт, 05.04.2022).

Хоча згаданий законопроєкт про заміну географічних назв з'явився в квітні 2022 р., перейменування громадського простору розпочалися з початком березня, тому що додому поверталися тіла загиблих захисників, пам'ять про них жителі населених пунктів увічнювали в нових назвах вулиць. Не дивно, що соціологічне опитування на початку квітня засвідчило, що українці виразно (76% відповідей респондентів) підтримали ідею про вилучення пов'язаних з РФ знаків громадського простору (Восьме загальнонаціональне опитування, 6.04.2022).

Разом з тим, ідею зміни знаків громадського простору посилив спеціально прийнятий в серпні 2022 р. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності» (Пояснювальна записка 2), який в основу національної безпеки держави заклав вимогу розвитку національної самототожності (Постанова, 16.08.2022).

З 27 липня 2023 р. став чинним Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики і деколонізацію топонімів», прийнятий «для захисту національних інтересів, національної безпеки, враховуючи століття системних заходів для асиміляції Українського народу від часів Російської імперії та СРСР, вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами російського імперського панування в Україні, засуджуючи всі форми колоніалізму» (Закон, 03.05.2023).

Очевидно, що розбудова законодавчого поля України про перейменування громадського простору забезпечила декомунізацію та дерусифікацію під час перших двох етапів війни та деколонізацію як остаточне очищення від російсько-радянських назв у період повномасштабної війни.

Соціокультурні зміни є ще однією передумовою формування колективного знання про топоніми. Зміни ілюструють зрушення суспільної свідомості, які відбувалися паралельно із формуванням законодавчого поля про перейменування, часто випереджаючи появу законопроектів. Запит адресантів комунікації на заміну знаків громадського простору в час війни визначала налаштованість суспільства на демократичний розвиток держави. У серпні 2022 р. у ході соціологічного опитування 64% респондентів зазначили, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України (у 2004 р. такі відповіді становили 41,3%); лише 13,8% вважали, що за певних обставин автократія може бути кращою, аніж демократія (у 2004 р. так думали 23,2%), а для 13,1% респондентів неважливо, яким є рух суспільства (у 2004р таких було 18,0%) (Пресреліз, 22.08.2022). У вересні–жовтні 2022 р. загальноукраїнське соціологічне опитування підтвердило зростання до 68,3% показника важливості демократії (Опитування, 28.10.2022).

Абсолютна більшість респондентів, незалежно від мови повсякденного спілкування, вважала розпад Радянського Союзу за позитивну подію. Серед українськомовних респондентів цю тезу підтримало 74%, серед російськомовних – 52%. Потрібно підкреслити, що в 2020 р. не було більшості, яка сприймала б розпад Радянського Союзу, як і не було більшості, яка б схвально ставилася до рішення про засудження Радянського Союзу як тоталітарного режиму, однак соціологічне опитування на період серпня 2022 р. вже фіксує цю більшість (Пресреліз, 5–12.08.2022).

Адресантами комунікації про заміну знаків громадського простору населених пунктів виступили небайдужі громадяни різних професій та громадські організації, усіх об'єднувала мотивація – бажання жити у правовій державі (Тиждень, 12.11.2020). У склад адресантів потрапили і топполітики, які радили не забути про українських Праведників світу (Зеленський, 14.05.2022) та вшановувати в перейменованих вулицях пам'ять про полеглих за визволення населеного пункту (як, наприклад, полковника Віталія Гуляєва, бригада якого вже 25 лютого вступила в бій з російськими військами біля Одеси, див.: Порошенко, 24.07.2022).

Щоб зрозуміти ставлення суспільства до змін громадського простору, потрібно розглядати перейменування у зв'язку із регіонами, показниками мовного вжитку та з підтримкою національно-демократичної ідеології.

Так, за соціологічним опитуванням 12–13 березня 2022 р., не тільки абсолютна більшість респондентів (92%), але й жителі усіх регіонів підтримали ініціативу перейменування вулиць на честь воїнів, які боронять Україну: на Заході – 95%, у Центрі – 92%, на Півдні – 91%, на Сході – 86% (Четверте загальнонаціональне опитування, 12–13.03.2022).

Під час опитування 6 квітня 2022 р. 76% опитаних підтримало ініціативу перейменування вулиць та інших об'єктів, назви яких пов'язані з Росією (13% не підтримали, для 9% – це питання байдуже, 2% було важко відповісти). На Заході тих, хто підтримав, було 90%, у Центрі – 77%, на Півдні – 66%, на Сході – 62% (Восьме загальнонаціональне опитування, 6.04.2022).

Опитування 27 квітня 2022 р. показало, що респонденти розмежовують питання про перейменування вулиць з російськими назвами (73% – за, 17% – нейтрально, 1% – важко відповісти, і 9% – негативно) і з радянськими назвами (66% – за, 22% – нейтрально, 1% – важко відповісти, 11% – негативно). Крім того, відповіді про перейменування вулиць в Україні зазнавали впливу і мови респондентів. Ініціативу зміни назв, пов'язаних з Росією, підтримувало 84% українськомовних, 66% двомовних і 53% російськомовних громадян, а зміну назв, пов'язаних з радянським минулим, – 73% українськомовних, 62% двомовних і 54% російськомовних (Десяте загальнонаціональне опитування, 27.04.2022, с. 32–33). Іншими словами, на відповіді респондентів російське повномасштабне вторгнення 2022 р. впливає більшою мірою, ніж радянське минуле, цікаво, що в цей час був і найнижчий за всю історію спостережень показник ностальгії за СРСР – всього 11% (Там само, с. 4, с. 26).

Показники загальнонаціонального соціологічного опитування за серпень 2022 р. свідчать, що в суспільстві розширився вжиток української мови порівняно з періодом до повномасштабного вторгнення. За перших пів року війни кількість тих, хто почав постійно спілкуватися українською, збільшилася до 64%. Частіше почали використовувати українську мешканці Півдня і Сходу, внутрішньо переміщені особи. За показниками, 19% українців з початку війни перейшли на постійне або частіше використання української мови; 41% російськомовних та двомовних почали частіше говорити українською, з них 24% – постійно, 17% – частіше, відбувається відмова від російськомовного контенту: майже 70% не дивились російські серіали протягом останніх півроку і ця цифра зросла втричі; тільки 15% продовжують дивитись російські серіали, як і раніше; зменшилася кількість тих, хто слухає російську музику (Сімнадцяте загальнонаціональне опитування, 17–18.08.2022).

У регіонах, де в побуті спілкуються тільки російською мовою, носії виразно покращили ставлення до українських національних героїв, затаврованих радянською пропагандою. Для прикладу, змінилося ставлення до Івана Мазепи: у 2012 р. його позитивно сприймали тільки 44%, у 2022 вже 76%; до Симона

Петлюри: у 2012р. він мав прихильність 26% опитаних, у 2022р. – 49%; до Степана Бандери: у 2012р. його підтримали 22% респондентів, у 2022р. – 74% (Десяте загальнонаціональне опитування, 27.04.2022, с. 22–26). Причина змін в тому, що ці національні герої в умовах війни стали символом боротьби проти Росії періоду імперії, СРСР та РФ.

Представники різних соціогруп виявляють свою позицію щодо подій в країні. Президент України Володимир Зеленський вже в березні 2022 р. підкреслив, що агресія РФ проти України зробила все для того, щоб в країні відбулася дерусифікація «за одне покоління і назавжди» (Зеленський, 26.03.2022). Про роль української мови у захисті України від РФ стверджують російськомовні військові, які воюють (Бутусов Плюс, 30.10.2022; ЦЕНЗОР.НЕТ, 24.07.2022). Внутрішньо переміщені особи зі східних регіонів почали вивчати українську мову на безкоштовних курсах в різних містах (BBC NEWS Україна, 13.04.2022). За російською мовою закріплюється маркер «мова ворога» (Всім, 6.05.2022), мова, якою соромно розмовляти (Курков, 22.03.2022). У звільнених містах, які побували під окупацією, як, приміром, Херсон, мешканці у повсякденному житті намагаються спілкуватися українською (BBC NEWS Україна, 18.11.2022). Тобто очевидно, що знання про топоніми розвивається в умовах розширення українськомовного вжитку та зміни національно-ідеологічних показників. Така динаміка соціокультурних зрушень забезпечила ще одну передумову формування колективних знань про топоніми.

Окреслені законодавчі та соціокультурні засади формування колективного знання про топоніми дозволяють трактувати топонімічну компетентність суспільства як результат складного соціополітичного процесу, який здійснюється в умовах демократичної трансформації соціуму (населення та влади) з метою захисту держави від противника і в якому актуалізація знання про топоніми постає необхідним компонентом цієї трансформації.

3. Реалізація топонімічної компетентности соціуму в інтернет-ЗМІ, фейсбуці та в документах місцевої влади. У загальноукраїнській комунікації про топоніми бере участь різна кількість адресантів і адресатів. Наприклад, у

рейтинговому голосуванні щодо п'яти станцій метрополітену Києва висловили свої міркування 170 646 осіб (УКРІНФОРМ, 10.05.2022), а за перейменування 296 назв у столиці проголосувало 6,5 млн небайдужих українців (УКРІНФОРМ, 21.06.2022).

Відбулося обговорення публічного простору населених пунктів в інтернет-ЗМІ. Наприклад, у Києві потрібно дерусифікувати 467 назв вулиць (УКРІНФОРМ, 26.04.2022); у Харкові таких назв понад 500 (УКРІНФОРМ, 27.04.2022), в Запоріжжі – 340 (Суспільне, 22.06.2022); у Вінниці – 194 (Наше, 29.04.2022), у Черкасах 122 (Черкаси, 21.07.2022), в Луцьку понад 100 (Конкурент, 02.05.2022); у Чернівцях – 152 (StreetsChe), у Львові – 53 (lviv.media, 24.05.2022); в Одесі – більше 200 (ІЗБІРКОМ, 25.08.2022), у Полтаві – 493 (Суспільне, 4.08.2022), у Чернігові – 140 (Cheline, 8.05.2022), у Сумах – 217 (Напрацювання робочої групи) та ін.

Поширенню знань про топоніми сприяє регулярне обговорення топонімів у фейсбуці. Наприклад, громадська організація «Декомунізація. Україна» аналізує всі питання, пов'язані з перейменуванням знаків громадського простору. У дописах виокремлені та обґрунтовані топоніми кожної області, пов'язані із історією, культурою та військовими досягненнями Російської імперії, СРСР та географією РФ. Так, громадський простір Чернівецької області на період 8 квітня 2022р. містив 1170 назв для змін, Івано-Франківської – 301 назву (запис 13 квітня), Тернопільської – 306 (16 квітня), на Львівщині – 290 (17 квітня), у Рівненській області – 883 (22 квітня), у Житомирській області – 1680 (запис 26 квітня) та ін. (Декомунізація).

Фейсбук фіксує показники перейменування. Так, у дописі за 8 листопада 2023 р. зазначено, що в Чернівецькій області залишилося перейменувати близько 400 географічних об'єктів, в Івано-Франківській – 43, у Тернопільській – 51, у Львівській – 18, в Рівненській – 120. На 9 листопада непереіменованими були міста *Червоноград, Красноград, Южне*. Запис за 15 листопада свідчив, що в селищі Лисянка на Черкащині жителі відмовилися перейменовувати вулиці Пушкіна та Гагаріна, а запис за 16 листопада фіксував відмову жителів с. Новий

Яричів Львівської області перейменувати вулицю *Дружби народів* (Декомунізація 2). У грудні 2023 р. потрібно було деколонізувати: у Вінницькій області 1700 географічних об'єктів, на Сумщині – 800, у Полтавській області – менше 1000, на Дніпропетровщині – більше 1500, у Чернігівській області – близько 1000, на Хмельниччині – 200, Житомирщині – 600.

Кожна громада, інформуючи про заміну знаків громадського простору, імпліцитно розкриває топонімічну компетентність своїх жителів, представників влади і топонімічних комісій. Наприклад, на сайті Липовецької територіальної громади Вінницького району Вінницької області є рубрика про перейменування. Документ засвідчує, що на початку повномасштабної війни громадський простір містив російсько-радянські топоніми: *вул. Декабристів, вул. Ломоносова, вул. Суворова, вул. Щорса, вул. Гастелло, вул. 40 років Перемоги* та ін. Питання про заміну російсько-радянських назв місцева влада розглядала двічі: у квітні 2022р. та в липні 2023р. (Липовецька територіальна громада).

За цією інформацією постає обговорення кожної назви із залученням історичних та біографічних аргументів у ході дискусій на засіданнях топонімічних комісій при органах виконавчої влади населених пунктів. Іншими словами, *топонімічну компетентність суспільства ілюструють кількісні показники.*

4. Відображення топонімічної компетентности соціуму на рівні лінгвістичної абстракції: тематичні групи російсько-радянських і нових назв. Відомо, що в українському публічному просторі давно змагаються як антагоністичні два дискурси історичної пам'яті: російський / радянський та національний.

Під час перейменування в ході декомунізації (АТО і ООС) відбулося виокремлення і вилучення з обігу численних тематичних груп одиниць, пов'язаних з ідеологічною символікою: це і мена та прізвища творців більшовицької та комуністичної ідеології, представників комуністичної партії, піонерської та комсомольської організацій, назви радянських військових діячів та системи господарювання, назви із компонентом *червоний* (символ жовтневого

перевороту 1917 р.) та ін. Вилучення подібних знаків ослабило російський / радянський дискурс пам'яті: замість знаків з ідеологічним змістом населеним пунктам поверталися дорадянські історичні назви і впроваджувалися нові, пов'язані з українськими чи цивілізаційними цінностями.

Однак на початку повномасштабного вторгнення громадський простір України все ще охоплював: ідеологічно марковані знаки, пов'язані з комуністичною, більшовицькою чи радянською ідеологією: *площа Революції* (Ізюм, Харківська обл.), *вул. Калініна* (Сновськ, Чернігівська обл.) та ін.; назви, пов'язані із географією РФ, тобто похідні від назв міст, рік, гір, місцевостей, морів чи озер: *вулиця Московська* (м. Миколаїв), *вулиця Ленінградська* (м. Балта, Одеська обл.) та ін.; назви, пов'язані з російською культурою, похідні від прізвищ письменників, композиторів, художників, науковців, винахідників, військових, шпигунів та ін.: *вулиця Пушкіна* (Дубно, Рівненська обл.); *вулиця Щорса* (м. Балта, Одеська обл.) та ін.

Як уже згадувалося вище, повна заміна тематичних груп знаків публічного простору, пов'язаних із державою-агресором, відбувається в ході дерусифікації (деросіянізації чи демосковізації) та ширше деколонізації.

Наприклад, у прифронтовому Харкові російсько-радянських назв понад 500 (з усіх 3,5 тис топонімів). Вони в прифронтовому місті все ще відображають: а) історію та культуру Російської імперії, належать до тематичних груп «*Російські князі*», «*Російські декабристи і революціонери-терористи*», «*Російські військові діячі*», «*Російські військові і національні герої*», «*Зарубіжні дослідники та вчені, які вивчали Росію*», «*Російські письменники*», «*Російські вчені*», «*Російські архітектори*», «*Російські художники*», «*Російські композитори та оперні співаки, актори, театральні діячі*» та ін.; б) історію та культуру СРСР, це тематичні групи «*Радянські свята, події, організації, фільми*», «*Партійні діячі*», «*Військові діячі*», «*Національні герої*», «*Радянські піонери і комсомольці*», «*Радянські космонавти*»; «*Радянські вчені*», «*Радянські письменники*», «*Радянські композитори*» та ін.; в) географію та населені пункти РФ, тематичні групи «*Міста та інші населені пункти РФ*», «*Регіони РФ*»,

«Народи та народності РФ», «Ріки РФ», «Острови та півострови РФ», «Гори РФ», «Моря РФ», «Пристані РФ», «Озера РФ» та ін.

Поширенню російсько-радянських топонімічних одиниць сприяло творення найменувань для різних географічних об'єктів від одного твірного слова.

Гагарін – прізвище першого радянського космонавта, це твірне слово для похідних топонімів: *станція метро «Проспект Гагаріна», проспект Гагаріна, провулок Гагаріна.*

Омськ – назва міста в РФ, у харківському ландшафті це твірне слово для назв вулиці, провулка чи в'їзду (останній ускладнений порядковими числівниками): *вулиця Омська, провулок Омський 1-й; провулок Омський 2-й; в'їзд Омський; в'їзд Омський 1-й; в'їзд Омський 2-й.*

Приамур'я – регіон на території РФ, твірне слово для назв вулиці, провулка (останній ускладнений числівниками) та в'їзду: *вулиця Приамурська; провулок Приамурський 1-й; провулок Приамурський 2-й; в'їзд Приамурський.*

Так, три твірних слова мотивували 14 похідних назв для громадського простору. Подібні словотвірні ланцюжки від однієї назви масштабували топоніми із чужою національною символікою чи не в кожному населеному пункті.

Треба підкреслити, що назви, пов'язані з російсько-радянською історією, культурою та географією, почали зникати відразу після перших смертей українських військових. Так, однією з перших була перейменована вулиця *Московська* в Ніжині на Чернігівщині: 11 березня 2022 р. вона отримала назву в честь захисника Станіслава Прощенка, він загинув 1 березня, захищаючи Ніжин від російських окупантів (Суспільне, 11.03.2022). У Мукачеві (Закарпатська обл.) 24 березня 2022р. перейменували вулицю *Льва Толстого* в честь підполковника Андрія Літуна, командира 1-го гірсько-штурмового батальйону 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади, який загинув 6 березня (Історична правда, 24.03.2022).

Запропоновані в листах та петиціях до органів виконавчої влади, у громадський простір населених пунктів повертаються дорадянські назви, а також назви на честь героїв російсько-української війни та міст-героїв, назви із символікою українських цінностей. Це одиниці, об'єднані в тематичні групи *«Історичні події, заборонені радянською пропагандою»*, *«Українські національні герої»*, *«Пам'ятні події в історії незалежної України»*, *«Українські праведники світу»*, *«Українські письменники»*, *«Українські художники»*, *«Українські композитори»*, *«Видатні місцеві діячі»* та ін. Адресанти комунікації про перейменування пропонують називати географічні об'єкти в честь видатних діячів світу та цивілізаційних досягнень представників різних народів, так формуються тематичні групи: *«Лідери, які зробили внесок в історію сучасного світу та України»* (наприклад, вулиці в честь сенатора Джона Маккейна чи прем'єр-міністра Британії Бориса Джонсона); *«Науковці, дослідники та космонавти світу»* (у честь астронавтів Ніла Амстронга та Аланда Шепарда та ін.); *«Країни, які допомагають Україні»* (вул. Польська, вул. Литовська та ін.). Багато громад надають перевагу топонімам тематичної групи *«Нейтральні назви»* (вул. Бузкова, вул. Вечірня та ін.).

Процес заміни російсько-радянських топонімів має різну швидкість впровадження. Наприклад, у прифронтовому Харкові перейменування відбувається поетапно: у грудні 2022 р. Харківський академічний російський драматичний театр ім. О.С. Пушкіна отримав назву Харківський академічний драматичний театр (Харківська ОВА, 27.12.2022); у липні 2023 р. перейменовано парк імені Горького і кілька вулиць, пов'язаних із Росією (Терехов, 13.06.2023); 22 листопада 2023 р. Харківська міська рада перейменувала 26 вулиць, назви яких були пов'язані із Росією та її союзниками (Харківська міськрада, 22.11.2023), а 31 грудня 2023 р. декомунізовано ще 60 топонімів (Тахтаулова, 30.12.2023). Довго тривав процес із заміною назви вул. Пушкінська, однак 24 січня 2024 р. мер Харкова у фейсбуці повідомив про її перейменування на вул. Григорія Сковороди (рішення прийнято після обстрілів міста і загибелі невинних жертв-містян 23 січня 2024 р.) (Терехов, 24.01.2024). Сьогодні нові знаки

громадського простору Харкова – це повернуті топоніми та назви, які вшановують полеглих захисників, пов'язані із героїкою сучасної України (наприклад, в честь міст-героїв України), з українськими діячами науки та культури або одиниці з нейтральною семантикою.

Нові топоніми як щоденно вживані знаки переходять в активну лексику, доносячи нові наративи. Наприклад, наратив про минуле і сучасне історії України реалізують такі тематичні групи одиниць: *«Повернені історичні назви населеного пункту»*, *«Історичні події, заборонені радянською пропагандою»*, *«Українські національні герої»*, *«Воїни-захисники України»*, *«Міста-герої України»*, *«Пам'ятні події в історії незалежної України»* та ін. Наратив про минуле і сучасне культури України відображають тематичні групи: *«Етноси, які проживали на території України»*, *«Українські письменники»*, *«Українські художники»*, *«Українські композитори»*, *«Українські праведники світу»*, *«Видатні місцеві діячі»* та ін. Наратив про розвиток світу і його допомогу Україні доносять одиниці тематичних груп: *«Назви країн, які допомагають Україні»*, *«Досягнення світу»* *«Лідери, які зробили внесок в історію сучасного світу та України»*, *«Науковці, дослідники та космонавти світу»* та ін. Враховуючи інформаційну та символічну функції нових топонімів, наративи утверджують українську ідентичність, цивілізаційні цінності і сприяють формуванню нового іміджу населених пунктів.

Виокремлені тематичні групи російсько-радянських назв і нових знаків громадського простору, символічні значення яких зчитуються як тексти (наративи), засвідчують про *якісні показники знання суспільства про топоніми*.

Поглибленню топонімічної компетентности суспільства допомагає співпраця влади та науковців: проведені круглі столи *«Дерусифікація, декомунізація та деколонізація в публічному просторі»*, опубліковані рекомендації Експертної ради при Міністерстві культури та інформаційної політики, запропоновані списки проблемних урбанонімів, пов'язаних із російсько-радянським періодом життя українського суспільства.

Топонімічну компетентність населення різних регіонів України сповільнюють різні чинники. Наприклад, на Закарпатті – УПЦ МП, у Харківській, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Сумській та ін. областях – щоденні обстріли. Є громади, які з різних причин відмовилися від перейменувань і залишили назви із символікою російської імперської політики або невідповідні стандартам державної мови. Тому на засіданні 20 березня 2024р. Комітет Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування розглянув пропозиції органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій та рекомендації Інституту національної пам'яті, Національної комісії зі стандартів державної мови про перейменування географічних об'єктів Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Київської, Львівської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької та Чернігівської областей та ухвалив рішення про перейменування 109 населених пунктів (Комітет Верховної Ради України). Процес остаточної заміни назв у прифронтових містах і селах завершиться після закінчення воєнного стану в державі. Тобто третій етап війни повністю зітре радянські образи населених пунктів України на рівні топоніміки.

Здійснене дослідження розширює розуміння змісту нового поняття соціономастики «топонімічна компетентність соціуму».

Цей показник процесу перейменування в час повномасштабної війни проти України виникає через передумови, зокрема сформовану законодавчу базу щодо знаків громадського простору та соціокультурну складову як незворотний злам суспільної свідомості в оцінці свого минулого, сьогодення і баченні майбутнього.

Топонімічна компетентність суспільства має свій кількісний вияв, його відображають систематизовані для заміни назви та нові одиниці, які обговорюються в інтернет-ЗМІ, у фейсбуці та на сайтах органів виконавчої влади всіх населених пунктів (окрім тимчасово окупованих).

Разом з тим, топонімічна компетентність соціуму має якісні показники, тобто виокремлені на рівні лінгвістичної абстракції тематичні групи назв. Символічні значення російсько-радянських та нових топонімів зчитуються як тексти про минуле, сучасне і майбутнє; нові одиниці впроваджують наративи про національні цінності українців в єдності з досягненнями цивілізаційного поступу світу.

Завдяки топонімічній компетентності суспільства перейменування в час повномасштабної війни постає як системна зміна одних знаків на інші з метою завершення символічної кодифікації і відмежування простору населених пунктів України від російського-радянського минулого.

Перспектива дослідження проблеми перейменування громадського простору полягає у вивченні іміджів українських населених пунктів після війни.

Список скорочень

- Бутусов Плюс, 30.10.2022 – (30 жовт. 2022). «Я хочу, щоб вы поняли, что здесь происходит» – Боєць Роман «Подол». Бутусов Плюс. <https://www.youtube.com/watch?v=fRCCyvcTiEc&t=10s> (дата звернення: 12.01.2024).
- Вільне радіо 12.06.2022 – (12 черв. 2022). «Горькі та пушкіни — за російським кораблем». Як активіст з Донеччини дерусифікує Україну. *Вільне Радіо*. <https://freeradio.com.ua/horki-ta-pushkiny-za-rosiiskym-korablem-iak-aktivist-z-donechchyny-derusyfikuiie-ukrainu/> (дата звернення: 15.01.2024).
- Восьме загальнонаціональне опитування, 6.04.2022 – (6 квіт. 2022 р.). Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. *Рейтинг: соціол. група* (с. 23–24). <http://surl.li/lmlsxi> (дата звернення: 15.01.2024).
- Всім, 6.05.2022 – (6 трав. 2022). «Я не хочу розмовляти мовою ворога»: репортаж з курсів вивчення української у Хмельницькому. *Всім*. <https://vsim.ua/lyudi/ya-ne-hochu-rozmovlyati-movoyu-voroga-reportazh-z-kursiv-vivchennya-uk-11602178.html> (дата звернення: 12.11.2023).
- Декомунізація – Декомунізація. Україна. *Facebook*. <https://m.facebook.com/DecommunizeUkraine/posts/> (дата звернення: 12.11.2023).
- Декомунізація 2 – Декомунізація. Україна. *Facebook*. <https://t.me/s/DecolonizationUkraine?before=10693>

- Десяте загальнонаціональне опитування, 27.04.2022 – Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (27 квіт. 2022). *Рейтинг: соціол. група* (с. 22–26, 32–33). https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf (дата звернення: 12.01.2024).
- Еггерс, 7 12.2022 – Дейв Еггерс (7 груд. 2022). Знищення української культури є ключовим елементом російської агресії. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoji-kultury-ahresiya-rosiyi/32164637.html> (дата звернення: 22.11.2023).
- Закон, 09.04.2015 – Закон України (9 квіт. 2015) «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки». *ВР України. Законодавство України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 22.11.2023).
- Закон, 25.04.2019 – Закон України (25 квіт. 2019). «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Док. 2704-VIII. *ВР України. Законодавство України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 12.01.2024).
- Закон, 03.05.2023 – Закон України (3 травня 2023) Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії. Док. 3003-IX. *ВР України. Законодавство України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 10. 03. 2024)
- Звернення, 14.05.2022 – (14 трав. 2022). Звернення Президента України за підсумками 80-го дня війни. *Ukrinform TV*. <https://www.youtube.com/watch?v=mYdVsFKuSFM> (дата звернення: 12.11.2023).
- Зеленський, 26.03.2022 – (26 берез. 2022). Російські війська знищують усе, що робить нас народом, але за це на них чекає відповідальність – звернення Президента Володимира Зеленського. *Президент України. Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво*. <https://www.president.gov.ua/news/rosijski-vijska-znishuyut-use-sho-robit-nas-narodom-ale-za-c-73873> (дата звернення: 15.01.2024).
- ІЗБІРКОМ, 25.08.2022 – (25 серп. 2022). Понад 200 назв: в мерії Одеси розповіли, як перейменуватимуть вулиці. *ІЗБІРКОМ*. <https://izbirkom.org.ua/news/obshchestvo-19/2022/ponad-200-v-meriyi-odesi-rozpovili-yak-perejmenovuvatimut-vulici-ta-provulki/> (дата звернення: 16.01.2024).
- Історична правда, 24.03.2022 – (24 берез. 2022). В Мукачеві перейменували вулицю Толстого на честь Героя України Андрія Літуна. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/03/24/161105/> (дата звернення: 22.01.2024).
- Комітет Верховної Ради України – (21 берез. 2024). Комітет підтримав перейменування низки населених пунктів, назви яких містять символіку російської імперської політики або не

відповідають стандартам державної мови. Комітет Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування. https://komsamovr.rada.gov.ua/news/main_news/84290.html (дата звернення: 21.03.2024).

Конкурент 02.05.2022 – (02 трав. 2022). Лучан закликають пропонувати назви для декомунізації вулиць. *Конкурент: інформ. агентство*. <https://konkurent.ua/publication/95244/luchan-zaklikaut-proponuvati-nazvi-dlya-dekomunizatsii-vulits/> (дата звернення: 12.11.2023).

Кремінь, 3.10.2021 – (3 листоп. 2021). Назви населених пунктів мають відповідати мовному Закону, – Тарас Кремінь. *Уповноважений із захисту державної мови*. <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/taras-kremin-nazvi-naselenih-punktiv-mayut-vidpovidati-movnomu-zakonu> (дата звернення: 12.11.2023).

Курков, 22.03.2022 – (22 марта 2022). Писатель Андрей Курков: Путин уничтожает русский язык. *RUS DELFI. За рубежом. В мире*. <https://www.delfi.lt/ru/abroad/global/pisatel-andrej-kurkov-putin-unichtozhaet-russkij-yazyk.d?id=89769875> (дата звернення: 12.11.2023).

Липовецька територіальна громада – Перейменування топонімів у населених пунктах територіальної громади. <https://lyp.gov.ua/perejmenuvannya-toponimiv-v-naselenih-punktah-teritorialnoi-gromadi-10-55-49-11-10-2023/> (дата звернення: 22.02.2024).

Напрацювання робочої групи – Напрацювання робочої групи. 217 назв. *docs.google*. <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1SEs9-ZoSngKEBmaHH-aSpxLfXZtCmC5sJiiCK8TXY/edit?fbclid=IwAR124VyfC7VY8SjZv7N5rkc4XSvSR75t-t2khS-SRMVaDQP4rZ3snQ2lA6w#gid=1284160162> (дата звернення: 15.01.2024).

Наше, 29.04.2022 – (29 квітня.2022. У Вінниці перейменували сім топонімів з російськими назвами. *Наше українське*. <https://nashe-ukrainske.com/> (дата звернення: 12.01.2024).

Опитування, 28.10.2022 – (28 жовт. 2022). Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (верес.–жовт. 2022). *Разумков центр*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (дата звернення: 15.01.2024).

Порошенко, 24.07.2022 – (24 лип. 2022). Порошенко закликав перейменувати на честь загиблого комбрига Гуляєва одну з вулиць в Одесі. *Interfax-Україна*. <https://ua.interfax.com.ua/news/general/848202.html> (дата звернення: 22.11.2023).

Постанова, 16.08.2022 – Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» № 2537-IX від 16 серп. 2022 р. *ВР України. Законодавство України.* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2537-20#Text> (дата звернення: 22.11.2023).

Пояснювальна записка – Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України». *ВР України. Офіц. вебпортал парламенту України. Законопроекти.* <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1253711> (дата звернення: 02.02.2024).

Пояснювальна записка 2 – Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (від 19.11.2021 р., № 6341). *LIGA 360.* <https://ips.ligazakon.net/document/GI06469A?an=3> (дата звернення: 05.01.2024).

Пресреліз 5-12.08.2022 – (5–12 серп. 2022). Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ та націоналізму під час війни з Росією. *Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. Центр Разумкова. Пресреліз з таблицями розподілів відповідей.* <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyini-z-rosieyu> (дата звернення: 12.01.2024).

Пресреліз 22.08.2022 – (22 серп. 2022). День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. *Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. Центр Разумкова. Пресреліз з таблицями розподілів відповідей (с. 11).* <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyuni> (дата звернення: 12.01.2024).

Проект, 05.04.2022 – Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України». *Верховна Рада України.* itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1253709 (дата звернення: 12.11.2023).

Радіо свобода, 4.10.2021 – Ірина Штогрин. (4 листоп. 2021). Дерусифікація назв міст України: реакції на заяву мовного омбудсмена Тараса Кременя. *Радіо Свобода.* <https://www.radiosvoboda.org/a/derusyifikatsiya-nazv-mist-reaktsiyi-na-zayavu-kremenya/31545803.html> (дата звернення: 22.01.2024).

Радіо свобода, 11.02.2022 – Олександр Янковський. (11 лют. 2022). Декомунізація, деколонізація і вулиця Московська: як це відбувається на півдні України. *Радіо*

свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-dekomunizatsiya-pivdnya-ukrayiny/31699048.html> (дата звернення: 12.11.2023).

Сімнадцяте загальнонаціональне опитування, 17–18.08.2022 – Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності (17–18 серп. 2022).https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_a_dentichn_st_patr_otizm_s_nnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 12.11.2023).

СУМ, 2016 – Словник української мови у 20 т. Том 7. Квартал – Кяхтинський. Наук. кер. проекту акад. НАН України В.А. Широков. Київ: Наукова думка. <https://archive.org/details/7sum20/page/307/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 12.03.2024).

Суспільне, 11.03.2022 – (11 берез. 2022). У Ніжині вулицю Московську переіменували на честь захисника міста від росіян. *Суспільне. Новини*. <https://suspilne.media/216352-u-nizini-vulicu-moskovsku-perejmenuvali-na-cest-zahisnika-mista-vid-rosian/> (дата звернення: 22.01.2024).

Суспільне, 22.06.2022 – (22 черв. 2022). Перейменування вулиць у Запоріжжі: для 20 з них підбрали нові назви. *Суспільне. Новини*. <https://suspilne.media/252726-perejmenuvanna-vulic-u-zaporizzi-dla-20-z-nih-pidibrali-novi-nazvi/> (дата звернення: 12.11.2023).

Суспільне, 4.08.2022 – Вікторія Бондаренко, Тетяна Івах. (4 серп. 2022). Перейменування вулиць у Полтавській громаді: скільки пропозицій надійшло за добу. *Суспільне. Новини*. <https://suspilne.media/267396-perejmenuvanna-vulic-u-poltavskij-gromadi-skilki-propozicij-nadijslo-za-dobu/> (дата звернення: 22.01.2024).

Тахтаулова, 30.12.2023 – Maria Takhtaulova. (30 груд. 2023). Друзі! Підбиваємо топонімічні підсумки року.... *Харківська топонімічна група*. <https://www.facebook.com/groups/704786309633508/posts/6674398892672190> (дата звернення: 12.11.2023).

Терехов, 13.06.2023 – Ігор Терехов. (13 черв. 2023). «Відтепер вулиця Плеханівська носить ім'я лідера «Фрайкору» Георгія Тарасенка». *Telegram*. https://t.me/ihor_terekhov/677 (дата звернення: 02.02.2024).

Терехов, 24.01.2024 – Ігор Терехов. (24 січ. 2024). «До вчорашнього дня я не поспішав з рішенням змінити назву вулиці Пушкінської». *Facebook*. <https://www.facebook.com/ihor.terekhov/posts/pfbid0yzDCn1FQCFrH5kfxRq7pzsAcg3yTfGHnEwqCcVLCQVkyPgg6xhGhRvKUTso8e661> (дата звернення: 12.01.2024).

УКРІНФОРМ, 26.04.2022 – (26 квіт. 2022). У Києві вже 467 об'єктів для перейменування – пропозиції чекають до 1 травня. *УКРІНФОРМ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric->

[kyiv/3467686-u-kievi-vze-467-obektiv-dla-perejmenuvanna-propozicii-cekaut-do-1-travna.html](https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3467686-u-kievi-vze-467-obektiv-dla-perejmenuvanna-propozicii-cekaut-do-1-travna.html) (дата звернення: 02.02.2024).

УКРІНФОРМ, 27.04.2022 – (27 квіт. 2022). Більш як 500 назв: у Харкові перейменують усе, що нагадує про рф. *УКРІНФОРМ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3468976-bils-ak-500-nazv-u-harkovi-perejmenuut-use-so-nagadue-pro-uf.html> (дата звернення: 12.11.2023).

УКРІНФОРМ, 10.05.2022 – (10 трав. 2022). Кияни визначились з новими назвами п'яти станцій метро. *УКРІНФОРМ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3479562-kiani-viznacilis-z-novimi-nazvami-pati-stancij-metro.html> (дата звернення: 12.11.2023).

УКРІНФОРМ, 21.06.2022 – (21 черв. 2022). Дерусифікація: у «Києві Цифровому» отримали понад 6,5 мільйона голосів. *УКРІНФОРМ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3511553-derusifikacia-u-kievi-cifrovomu-otrimali-ponad-65-miljona-golosiv.html> (дата звернення: 22.01.2024).

Харківська міськрада, 22.11.2023 – (22 листоп. 2023). Рішенням позачергової сесії Харківської міської ради, яка відбулася сьогодні, 22 листопада, в місті перейменували 26 вулиць, назви яких були пов'язані з росією та її союзниками. *Харківська міська рада*. https://t.me/citykharkivua/41245?fbclid=IwAR2O31pWNa4Gn7q5CamYOjPHNUsjSXXYIASYAOt_urvH5KC8RXjkgJYdL7o (дата звернення: 06.01.2024).

Харківська ОВА 27.12.2022 – (27 груд. 2022). У Харкові перейменували театр імені пушкіна: що далі. *Харків. обл. військ. адміністрація*. <https://kharkivoda.gov.ua/news/118948> (дата звернення: 12.11.2023).

ЦЕНЗОР.НЕТ, 24.07.2022 – Ольга Москалюк. (24 лип. 2022). Володимир Ращук: «Ми, як хижаки, полювали на їхні танки та БМП, тому що вони вже так задовбали! Не можу описати цю злість і азарт, які тоді були в очах пацанів». *ЦЕНЗОР.НЕТ*. <https://sensor.net/ua/r3356120/>. (дата звернення: 18.11.2023).

Черкаси, 21.07.2022 – (21 лип. 2022). У Черкасах стартує громадське обговорення з приводу зміни назв низки вулиць та провулків (документ). *Черкаси. Офіц. портал міської ради*. <http://chmr.gov.ua/ua/newsread.php?view=21419&s=1&s1=17> (дата звернення: 06.01.2024).

Четверте загальнонаціональне опитування, 12–13.03.2022 – (12–13 берез. 2022) Четверте загальнонаціональне опитування українців в умовах війни (с. 8). https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_032022_v_press.pdf (дата звернення: 02.01.2024).

Cheline, 8.05.2022 – Павло Солодовник. (8.05.2022). У Чернігові мають намір перейменувати близько 140 вулиць. *Cheline*. <https://cheline.com.ua/news/society/u-chernigovi-mayut-namir-perejmenuvati-blizko-140-vulits-297639>.

- BBC NEWS Україна, 13.04.2022 – Святослав Хоменко. (13 квіт. 2022). Пароль «Паляниця». Що відбувається з російською мовою в Україні. *BBC NEWS Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61045496> (дата звернення: 12.11.2023).
- BBC NEWS Україна, 18.11.2022 – (18 листоп. 2022). Російська мова відступила з Херсона разом із російською армією. Як живе звільнене місто. *BBC NEWS Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63677248> (дата звернення: 12.11.2023).
- Biden, 11.06.2022 – (11 черв. 2022). Remarks by President Biden at a Reception for the Democratic National Committee. *The White House*. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/06/11/remarks-by-president-biden-at-a-reception-for-the-democratic-national-committee-2/> (дата звернення: 12.01.2024).
- Iviv.media, 24.05.2022 – Вікторія Цимбаліста (24 трав. 2022). У Львові затвердили остаточний список вулиць, які перейменують. *Iviv.media*. <https://lviv.media/u-lvovi-zatverdyly-ostatochnyy-spysook-vulyts-iaki-pereymenuiut/> (дата звернення: 12.01.2024).
- StreetsChe. Чому потребує перейменування (деколонізація). *docs.google*. https://docs.google.com/spreadsheets/d/1IHn_EUF-PBlhDU7WWJZdrSnXrx8wuCf-/edit#gid=1050208706 (дата звернення: 12.01.2024).

Література

- Бучко Д. (2002). Радянська дійсність і українська ойконімічна система: соціологічний аспект. *Мовознавство: доповіді та повідомлення на IV Міжнар. конгресі українців* (с. 75–79). Київ: Пульсари.
- Гриценко О. (2019). *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Ін-т культурології НАМ України.
- Ковтюх С.Л. (2017). Соціономастичні аспекти перейменувальних процесів в Україні. *Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер.: мовознавство* (с. 160–165). Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка.
- Лозинський Р. (2020). Семіотика ландшафту та його візуальний / текстуальний аналіз у англо-американській культурній географії. *Часопис соціально-економічної географії*, 28, 25–34.
- Лучик В.В. (2011). Відновлення історичних топонімів як чинник українського державотворення. *Магістеріум*, 43. *Мовознавчі студії* (с. 49–53). Київ.
- Сливка Р.Р. (2021). Трансформація символічних ландшафтів Донбасу під час воєнного конфлікту. *Місце України в європейському просторі: геопросторові риси та*

європейська уніфікація: матеріали всеукр. семінару, присвяч. Дню Європи – 2021 (18 трав. 2021 р.) (с. 54–60). Тернопіль: Вектор.

- Ainiala T., & Östman J-O I. (2017). Introduction: Socio-onomastics and pragmatics. *Socio-onomastics: The pragmatics of names. Pragmatics & Beyond New Series*, vol. 275, 1–18. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/pbns.275.01ain>
https://www.researchgate.net/publication/317287886_Chapter_1_Introduction_The_pragmatics_of_names
- Crljenko I. (2012) The renaming of streets and squares in post-socialist Croatia towns. *Мова і суспільство*, 3, 230–241.
- Felecan O. (2017). Oikonymic Transformations in Romania in Second Half of the Twentieth century. *Names*, vol. 65, 2, June 2017, 78–87.
- Landry R., & Bourhis R.Y. (1997). Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of language and social psychology*, 16 (1), 23–49.
- Matsyuk H. (2014). Urban Street Names as a Marker of Language/Authority Interaction in Ukraine: Soviet (1922–1991) and Post-Soviet Periods (1991–2011). *Names in daily life*. Biblioteca tècnica de política lingüística, 11 (pp. 361–369). Barselona.
- Matsyuk H. (2017). Marking Ukrainian’s public space as interaction of language and ideology: past and present. O. Felecan (ed.), *Name and Naming. Sacred and Profane in Onomastics* (pp. 889–900). Baja Mare.
- Nick I.M. (2019). *Personal names, Hitler, and the Holocaust. A socio-onomastic study of genocide and Nazi Germany*. Lanham, MD: Lexington Books.

РОЗДІЛ ІІ. МОВНА СИТУАЦІЯ І
МОВНА ПОВЕДІНКА ПІД ЧАС
ВІЙНИ

ДЕРУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ, КОНФЛІКТИ, ПЕРСПЕКТИВИ (Л. Т. Масенко)

Захист територіальної цілісності Української держави, звільнення від окупантів захоплених Росією земель залежить від успіхів збройної боротьби, що її провадять ЗСУ на полі бою.

Водночас нашу перемогу у війні знаменуватиме не тільки вихід українського війська на територіальний кордон з Росією, чинний з 1991 року. Російсько-українська війна виразно засвідчила й потребу встановлення чіткого мовно-культурного кордону з Росією, який вона намагалась розмити впродовж понад трьох століть колонізації України.

Несправедливість і жорстокість російського нападу спричинили різку зміну у ставленні нашої спільноти не лише до російського народу, а й до російської мови, яка тепер сприймається як мова ворога. Багато російськомовних у побуті українців переходять або планують перейти на українську мову (Масенко, 2023). За повідомленням пресслужби Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, в Україні працює понад 500 безкоштовних курсів, розмовних клубів та онлайн-ресурсів для оволодіння українською мовою, створених завдяки появі місцевих мовних програм та ініціатив³⁰.

Значної інтенсивності набули процеси українізації зросійщених за колоніальної доби міських середовищ. Це стосується як писемних сфер функціонування української мови, так і усно-розмовних.

Декомунізація топонімічного ландшафту України почалась ще до повномасштабного вторгнення Росії й продовжується під час війни. На сьогодні українську територію значною мірою очищено від назв, які пов'язували її з комуністичним минулим й уніфікували у загальноімперському масштабі.

Після 24 лютого 2022 року активізувались і процеси дерусифікації топонімії. Замість назв, похідних від імен представників російської культури,

³⁰ В Україні діє понад 500 майданчиків для вивчення української мови – мовний омбудсмен: <https://op.ua/news/osvita-v-ukraini/v-ukrayini-isnu-ponad-500-bezkoshtovnih-kursiv-dlya-vivchennya-ukrayinskoyi---taras-kremen> (дата звернення: 10.09.2023).

впроваджуються найменування, що вшановують пам'ять про видатні події й постаті національної історії, науки й культури. Сьогодні їх поповнюють й імена героїв, загиблих у війні з Росією.

Заслуговують на увагу й ініціативи, що сприяють розширенню впливу української літературної мови в міських середовищах. Так, у Черкасах до Дня української писемности 27 жовтня 2023 р. започаткували просвітницьку ініціативу, згідно з якою у громадському транспорті міста транслують короткі аудіоролики, що озвучують поради з культури мовлення³¹.

Треба сказати, однак, що розширення вжитку української мови у щоденній міській комунікації, яке більшою мірою залежить від індивідуального волевиявлення, навіть зараз, під час війни з росіянами, нерідко наштовхується на протидію з боку носіїв зросійщеної свідомости. Так, колективне обурення серед користувачів соцмереж викликав інцидент, що трапився у Києві, коли водій таксі на вимогу пасажирок говорити з ними державною мовою, образив їх і силоміць висадив з авто³². Інцидент мав продовження й після того, як компанія Bolt, в якій працював водій, відмовилась від його послуг. Попри те, що таксист порушив Закон про мову, на його захист виступив депутат Юрій Бойко від забороненої ОПЗЖ, а також ексрадник Офісу президента Олексій Арестович. Обидва пообіцяли працевлаштувати водія й, вдаючись до мови ненависти, висловили співчуття «жертві огидної дискримінації за мовною ознакою», за словами Бойка, а Арестович навіть порівняв цілком законне покарання таксиста з «мовним Талібаном»³³.

Ще один прикрий конфлікт на мовному чи радше мовно-культурному ґрунті, що набув великого розголосу, трапився 4 листопада минулого року в ресторані у Вінниці. В одному залі ресторану святкував день народження працівник СБУ з колегами, в іншому залі відзначав свій день народження

³¹ Урок української у тролейбусах: у Черкасах стартувала просвітницька ініціатива: <https://suspihne.media/603483-uroki-ukrainskoi-u-trolejbusah-u-cerkasah-startuvala-prosvitnicka-iniciativa/> (дата звернення: 30.10.2023).

³² Таксист Bolt відмовився говорити українською: <https://informator.ua/uk/taksist-bolt-vidmovivsvya-govoriti-ukrajinskoyu-ta-visadiv-pasazhirok-chi-bude-vin-pokaranij> (дата звернення: 30.10.2023).

³³ «Мовний Талібан»: Бойко і Арестович заступилися за таксиста, який відмовився говорити українською: <https://www.unian.ua/society/movnij-taliban-boyko-i-arestovich-zastupilisya-za-taksista-yakiy-vidmovivsvya-govoriti-ukrajinskoyu-12437811.html> (дата звернення: 30.10.2023).

військовий, що приїхав з фронту. Працівники СБУ виявились любителями російського співака Міхаїла Круга, тож увімкнули в ресторані «Владимирский централ», «Приходите в наш дом, наши двери открыты» та інші пісні у його виконанні. На зауваження гостей військового про те, що зараз не той час, щоб слухати таку музику, любителі російського шансону влаштували бійку. Троє гостей військового та один працівник СБУ потрапили до лікарні ³⁴.

У цій історії вражає те, що до насильницьких дій проти тих, хто мав цілком природну відразу до токсичної російської попси, вдалися працівники Служби безпеки України, до чиїх обов'язків мав би входити й захист інформаційно-культурної сфери від російських впливів.

У зв'язку з подібними конфліктами треба наголосити на одній важливій обставині. Річ у тім, що не завжди знання мови становить достатню базу для формування українськоцентричної ідентичності. Оволодіння мовою досягає успіху тоді, коли індивід сприймає мову не тільки як засіб спілкування, найчастіше для виконання службових обов'язків, а й як цивілізаційну цінність, як залучення до української культури. Свого часу Юрій Андрухович наголошував на тому, що «мову не купити – навіть платними прискореними курсами. На неї треба зважитись, і почати в ній жити» ³⁵.

Нині, коли відбувається процес мовного зсуву, за якого російська мова втрачає свої домінуючі позиції в комунікативному просторі наших міст, поступаючись місцем українській, визначальна роль в успішному завершенні цього процесу належить національній культурі.

Подолання прищепленого імперією стереотипу залежності українців від російської культури й переорієнтація на підтримку й популяризацію всіх форм української культури мали стати головним завданням державної культурної політики після 1991 року. На жаль, внаслідок її відсутності українська спільнота

³⁴ Бійка у ресторані Вінниці через російський шансон: <https://tsn.ua/ukrayina/u-restorani-vinnici-stalasya-biyka-cherez-rosiyskiy-shanson-zmi-pishut-pro-konflikt-mizh-sbushnikami-i-gostyami-viyskovog-2445652.html> (дата звернення: 30.11.2023).

³⁵ «Мову не купити. На неї треба зважитись» – Андрухович: <https://gazeta.ua/articles/sogodennya/movu-ne-kupiti-na-neyi-treba-zvazhitisya-andruhovich/792497> (дата звернення: 13.09.2023).

й після здобуття державної незалежності тривалий час жила у спільному з Росією мовно-культурному просторі, що сприяло збереженню досягнутого в імперську добу значного рівня асиміляції українського населення.

Видатний чеський письменник Мілан Кундера в есеї «Трагедія Центральної Європи» писав: «Ідентичність народу, ідентичність цивілізації відбито та сконцентровано в тому, що створив розум, в тому, що відоме як «культура». Якщо цій ідентичності загрожує відмирання, культурне життя стає відповідно інтенсивнішим, аж поки сама культура не стає живою вартістю, навколо якої збираються люди. Ось чому в кожному із заворушень Центральної Європи колективна культурна пам'ять та сучасні творчі намагання взяли на себе таку велику і вирішальну роль – значно більш й набагато вирішальнішу, ніж у будь-якому іншому європейському масовому потрясінні» (Кундера, б. р.).

У цьому есеї Кундера звертає увагу на інтенсивність культурного життя країн Центральної Європи в період після 1945 року – одночасно «найтрагічніший для Центральної Європи, але також і найвеличнійший в культурній історії, коли створені тут чи у вигнанні фільми, романи, п'єси, філософські праці часто досягають вершин європейської культури» (Там само).

Справедливість ідей Кундери про визначальну роль культури в збереженні ідентичности народу в той час, коли його існування перебуває під загрозою, знаходить підтвердження в сучасній Україні. Захисна реакція української спільноти на російську загрозу викликала інтенсивний культурний розвиток. Нові талановиті твори з'являються в усіх сферах культури – в літературі, театрі, музиці, малярстві, кінематографії. Навколо культури об'єдналась потужна спільнота, яка підтримує всі мистецькі заходи й блокує будь-які спроби влади застосувати цензуру.

Що ж до російської культури, то нинішнє ставлення до неї багатьох українців влучно сформулював хтось на сторінках фейсбуку: «В Україні

російська культура закінчилася в Бучі на перехресті вулиць Пушкіна і Лермонтова»³⁶.

Треба зауважити, що адміністративні заборони російської мови й культури були прийняті в деяких областях ще після Революції гідности. Так, заборона на використання російського культурного продукту була впроваджена у Львівській, Житомирській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській областях ще у 2018 році³⁷.

Повномасштабне російське вторгнення призвело до активізації антиросійських акцій у сфері освіти й культури. Після 24 лютого 2022 року в школах Києва, Черкас, Житомира, Миколаєва та Одеси відмовились від викладання російської мови як дисципліни (Крижня, 2023).

19 червня 2022 року Верховна Рада прийняла Закон, який забороняє використання російської музики в медіа та громадському просторі. Ще один закон обмежує імпорту та розповсюдження книг та іншої видавничої продукції з Росії, окупованих територій та з Білорусі³⁸.

У січні 2023 року Вчена рада Національного університету «Києво-Могилянська академія» ввела заборону на спілкування російською мовою (Барсукова, 2023). У цьому університеті російську мову не викладали від самого початку його відродження, відтак зазначене рішення доповнило її відсутність у навчальному процесі заборону на російськомовне спілкування в межах університету. Як показало обговорення цієї події в соціальних мережах, не всі сприйняли її як позитивну. Президентів НаУКМА Сергію Квіту навіть довелося виправдовуватись, запевняючи громадськість, що ніяких покарань за порушення постанови не передбачено, що вона має радше символічний характер³⁹.

³⁶ Всеукраїнський онлайн-форум «Мова перемоги». <https://www.youtube.com/watch?v=N7Q3MsZz-6c> (дата звернення: 20.01.2023).

³⁷ Російськомовний культурний продукт під заборону: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/16/7352828/> (дата звернення: 23.09.2023).

³⁸ Прийнято закон про заборону російської музики та видавничої продукції з росії та білорусі: https://biz.ligazakon.net/news/211963_priynyato-zakoni-pro-zaboronu-rosysko-muziki-ta-vidavniche-produkts-z-ros-ta-blorus (дата звернення: 23.09.2023).

³⁹ У «Могилянці» заборонили російську мову. Квіт каже, що карати нікого не будуть: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosiyska-mova-mohylanka/32244028.html> (дата звернення: 29.01.2023).

У цьому зв'язку треба сказати, що опоненти заборон російської мови й культури аргументують свою позицію тим, що їхнє адміністративне запровадження порушує демократичні принципи прав людини, проголошені в Конституції України.

Але така позиція була б виправданою у мирний, а не воєнний час. У країні, яка звільняється від колонізатора і платить за звільнення кров'ю своїх кращих синів і дочок, заборони на використання нав'язаної імперією мови й культури, що були інструментом винародовлення, слід вважати цілком закономірними.

Варто звернутися в цьому зв'язку до історичного прецеденту – реакції чеських інтелектуалів на російське вторгнення в Чехословаччину в 1968 році. Цитований вище Мілан Кундера, змушений покинути батьківщину, оприлюднив 6 січня 1985 року в книжковому додатку до газети «The New York Times» статтю, в якій обстоював необхідність заборони в Чехії всієї російської літератури (Грудзинская-Гросс, 2011).

На публікацію Кундери різко негативно відреагували російські письменники, включно з емігрантами. У статті «Почему Милан Кундера несправедлив к Достоевскому?» Іосиф Бродський засудив позицію Кундери, як і його концепцію Центральної Європи. Центральну Європу Чеслав Мілош, Мілан Кундера та інші письменники-емігранти із центрально- й східноєвропейських країн трактували як певну спільноту – не територіальну, а духовну, до якої належали країни, що перебували у сфері радянського впливу, але культурно тяжіли до Заходу.

З цією концепцією не погоджувався Бродський та інші російські письменники, які заперечували саме поняття «Центральна Європа». Такої спільноти, на їхню думку, не існує, є лише окремі країни. Російські письменники, твердила Татьяна Толстая, не мають жодного стосунку до окупації «братніх країн». За її словами, «письменник не має нічого спільного з танками» (Там само, с. 204–205).

Вочевидь і сьогодні російські письменники своєю відстороненістю й мовчанням фактично схвалюють злочинні дії Путіна і його оточення, а більшість

з тих, хто втік за кордон, намагаються переконати західні суспільства в тому, що справжніми жертвами війни є вони, а не українці. Тому цілком слушною видається думка українського філософа Вахтанга Кебуладзе про те, що до ворогів України належать не тільки путіністи й російські націоналісти, а й російські ліберали: «Путін – ворог нашого теперішнього, а «російські ліберали» – нашого майбутнього» (Тарасов, 2022).

Нинішній інтенсивний розвиток української культури, що його стимулювало, крім внутрішніх ресурсів, й звільнення від пострадянського впливу Росії, виносить на порядок денний потребу переорієнтації культурних зв'язків, зокрема налагодження й розвиток контактів у різних мистецьких галузях з нашими найближчими західними сусідами – Литвою, Латвією, Естонією і країнами Центральної Європи. Реалізація цього завдання потребує значного розширення в освітній сфері підготовки перекладачів з різних мов.

Мужня боротьба українців з велетенською імперією Зла викликала у світі зацікавлення й захоплення нашою країною, що вимагає втілення в життя державної програми, спрямованої на заснування мережі центрів української культури в зарубіжних країнах, завданням яких має стати популяризація української мови, культури й історії.

Література

- Барсукова О. (2023). У Києво-Могилянській академії заборонили спілкуватися російською. <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/27/252591/> (дата звернення: 28.01.2023).
- Грудзинская-Гросс И. (2011). Россия и Америка – две империи. *Иностранная литература*, 7, 202–233.
- Крижня М. (2023). Заборона російської мови в університетах: що думають в закладах вищої освіти. <https://suspilne.media/culture/369400-zaborona-rosijskoi-movi-v-universitetah-so-dumaut-u-zakladah-visoi-osviti/> (дата звернення: 18.01.2024).
- Кундера М. (б. р.). Трагедія Центральної Європи. <https://zbruc.eu/node/92843> (дата звернення: 18.01.2024)
- Масенко Л.Т. (2023). Перехід на українську мову як чинник відновлення історичної пам'яті. *Українська мова*, 3, 34–43. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.034>
- Тарасов О. (2022). Росія завжди загрозувала людству. <http://surl.li/vhfezx> (дата звернення: 05.09.2023).

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, СУПЕРЕЧНОСТІ, ПАРАДОКСИ

(О. М. Данилевська)

Мовну ситуацію в незалежній Україні, яку соціолінгвісти за сукупністю ознак характеризують як деформовану (Масенко, 2008, с. 130–131), успадковано від попередніх історичних епох – передусім радянської, хоча чимало тенденцій, що визначають її конфігурацію, мають набагато довшу історію. Власне, прояви цих деформацій, їх параметризація та обґрунтування постколоніального характеру впродовж тривалого часу було основним завданням українських соціолінгвістів – і завданням непростим, оскільки воно саме по собі підважувало ключову ідеологему російського владного політикуму, оформлену напередодні воєнної агресії проти України 2014 р. у концепції «русского мира». Сутність цієї ідеологеми в проєкції на мовну ситуацію в загальних рисах зводиться до постулату, що ніякої штучної, насильницької національно-мовної асиміляції на теренах України за часів Російської імперії та СРСР не відбувалося, що звуження українськомовних практик – це наслідок «природного розвитку», зумовленого «спільністю» походження трьох східнослов'янських народів та їхньої історії. А от підтримка на рівні української держави розвитку української мови, усі законодавчі й організаційні ініціативи з розширення її функціонування – то «націоналістичні» проєкти, які є дискримінаційними щодо російськомовного населення, вони не мають перспектив, оскільки спрямовані на гальмування «природного» історичного процесу формування «одного» народу. Розвідки українських мовознавців, присвячені особливостям мовної ситуації в регіонах (особливо на Сході та Півдні), викривали маніпулятивний характер пропагандистських тез, поширюваних проросійськими партіями та громадськими організаціями. Показовими у зв'язку із цим є стаття А.П. Загнітка про мовну ситуацію наприкінці 90-х – початку 2000-х рр. на Донеччині (Загнітко, 2000), публікації про стан мовної взаємодії на Харківщині (Балабуха, 2000), аналіз мовної ситуації в Одесі (Сквірська, 2008) тощо, у яких розкрито

невідповідність між прагненням певних суспільних груп та їхніх медій створити картину цілковитої російськомовності Сходу і Півдня України та реальною мовною ситуацією ще до того, як мета і завдання просування проросійських наративів щодо мовного питання в українському суспільному просторі стали предметом дослідження у зв'язку з вивченням мовного складника в гібридних та гарячих війнах (Парахонський, Яворська, 2019). Оскільки впродовж усієї історії незалежної України проросійські політичні сили мали велику вагу і вплив в українському політичному житті і – головне! – у владі, годі було сподіватися не лише на послідовну й ефективну державну мовну політику, а й на системні дослідження мовної ситуації, які не просто фіксують кількісні показники вживання мов, а й з'ясовують причини та наслідки мовної взаємодії, слугують підставою для лінгвофутурологічних прогнозів (Селігей, 2023). Прикметно, що в щорічних моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАНУ проблемам мови було присвячено лише два запитання: про рідну мову (без роз'яснення, як витлумачують це поняття науковці) і про мову спілкування в родині (удома). Наявність тільки двох показників, – наголошує О.І. Вишняк, – істотно обмежувала можливості комплексного аналізу мовної ситуації та динаміки функціонування мов в Україні (Вишняк, 2008, с. 34–48). Тож поява лакун у дослідженні мовної ситуації мала, як можна припустити, й політично зумовлені причини, які, утім, приховувалися від суспільства. Те, що лежало на поверхні, – це брак коштів (про незацікавленість держави в подібних дослідженнях свідчить, зокрема, той факт, що більшість спроб аналізу мовної взаємодії в регіонах або в певних комунікативних сферах здійснено на спонсорські чи грантові кошти). Унаслідок цього поза увагою дослідників, приміром, аж до недавнього часу лишалася проблема мовного конфлікту: за інерцією від радянського періоду в українській суспільній думці панувало переконання про неконфліктну мовну взаємодію в Україні, тож розпрацювання теорій, що суперечили цьому стереотипові на українському матеріалі, видавалося надуманим, неактуальним (Масенко, 2018). Концептуально незавершеною, попри пильну увагу українських мовознавців та значну кількість праць, залишається проблема

суржик. З'ясуванню кваліфікаційних параметрів мішаного українсько-російського мовлення не надто посприяла й практика внесення варіанта «суржик» у перелік відповідей на запитання про мовне середовище та використання мов у соціологічних та соціолінгвістичних опитувальниках. Визначення для суржиків місця в ієрархії ідіомів, поширених в Україні, тільки посилювало відчуття ніяковості в мовців за власне суржикове мовлення, і сором за рідну говірку мав наслідком у багатьох випадках протилежні очікуванням борців із суржиком практики: не пробудження мовної свідомості і наполегливу копітку роботу мовців над своїм мовленням, а зречення рідної мови, вмотивований низьким соціальним престижем мішаного або й просто ненормативного українського усного мовлення перехід на російську. Про те, що суржикомовність потрапила до арсеналу прийомів формування негативних стереотипів щодо всього українського ще за часів СРСР, багато пише Л.Т. Масенко (Масенко, 2011); показово, утім, що ці прийоми набули масового застосування на українському телебаченні та в масовій культурі часів незалежності. Психолінгвістичні аспекти відмови від рідної мови, зміни мовної ідентичності під тиском середовища, окреслені в працях українських мовознавців та істориків (передусім у контексті радянської національно-мовної політики), досі не узагальнені в праці комплексного характеру, хоч соціологічні дані спонукали до вивчення причин тих явищ, які слугували механізмом зросійщення впродовж усіх років української незалежності. Дослідники мовної ситуації звертали увагу, зокрема, на розрив між національно-мовною ідентичністю та рідною мовою, зафіксований в опитуванні 2006 р. порівняно з даними Всеукраїнського перепису 2001 р., пор.: якщо за переписом українську мову визначали рідною 67,5% населення, то у 2006 р. тільки 55,5%. Аналізуючи ці показники, Л.Т. Масенко припускає, що помітне скорочення відбулося у зв'язку з тим, що в опитуванні 2006 р. було запропоновано подвійну українсько-російську мовну ідентифікацію (Масенко, 2008, с. 103).

Майже не потрапляли у фокус українських дослідників такі прояви постколоніальних деформацій, відбитих у мові, як аброгація, колоніальне

стирання, мімікрія та інші явища, що, як свідчать сучасні студії в царині деколоніальної⁴⁰ теорії, віддавна виявлялися в українському суспільстві (Український деколоніальний глосарій).

За браком параметризованого емпіричного матеріалу з різних часових відтинків особливої цінності набувають мовні біографії представників різних вікових груп, які не лише фіксують індивідуальний мовний досвід, а й дають змогу простежити динаміку мовної взаємодії в усьому розмаїтті проявів, укласти розпорошені і на перший погляд випадкові факти мововжитку в загальну картину мовного буття українського народу впродовж ХХ – на початку ХХІ ст. Мовні біографії як метод збирання фактичного матеріалу виявилися релевантними і в умовах війни.

Воєнна агресія РФ проти України відчутно вплинула на мовну ситуацію в Україні вже 2014 р.: анексія Криму, окупація частини Донецької та Луганської областей зумовили зміни за регіональною ознакою (традиційні для соціологічних опитувань регіони Південь та Схід відтоді мають інші демографічні та соціально-політичні характеристики), масштабні міграційні процеси позначилися на мовних середовищах в інших регіонах держави, зазнала трансформацій суспільна свідомість у питаннях місця і ролі російської мови в Україні, посилилася роль української мови як маркера ідентичності, відчутно зріс престиж української мови як державної, набуло чіткості усвідомлення державної мови як чинника національної безпеки. Від моменту повномасштабного вторгнення РФ зміни спостерігаємо в усіх сферах мововжитку.

Проте глибину трансформацій мовної ситуації в Україні, що відбуваються на наших очах, подекуди важко простежити за кількісними параметрами. По-перше, тому, що всіх відповідних замірів поки що не зроблено – соціологічні служби не встигають (з об'єктивних та суб'єктивних причин) за тими

⁴⁰ Коментаря потребує термін «деколоніальний», який хоч і набув поширення в українській гуманітаристиці, передусім літературознавчих та постколоніальних студіях (про це, зокрема, свідчать матеріали, що на них далі в тексті розвідки зроблено покликання), проте навряд чи є нормативним, оскільки не відповідає нормам словотвору сучасної української мови. Префікс де- здебільшого означає скасування дії, а в прикметнику *колоніальний* дії немає, тому доречнішим видаються лексеми *деколонізаційний* чи *антиколоніальний*.

зрушеннями, які відбуваються фактично щокілька місяців. По-друге, якісні зміни, зумовлені метаморфозами настанов, оцінок, ставлень у суспільній свідомості і їх проявами в мовній поведінці, істотно «випереджають» коливання кількісних показників, бо часто є результатом т. зв. символічної відмови. Ще складніше виміряти трансформації мовної ситуації, пов'язані зі зміною ідентичності. Принагідно варто зазначити, що відповідно до сучасних уявлень ідентичність – надзвичайно широке поняття, в основі якого лежать екзистенційні, психологічні, соціальні, біологічні і соціокультурні параметри. Усі ці аспекти впливають на те, наголошує Т.В. Лютий, як ми самі себе уявляємо і як соціальне середовище уявляє нас, можливо, навіть накладаючи нам певні уявлення. З огляду на це, говорячи про ідентичність, мають на увазі подвійну взаємодію: з одного боку, це сукупність наших уявлень про себе, а з іншого – цю сукупність ми транслюємо в зовнішній світ і отримуємо певну реакцію від нього. На думку дослідника, ідентичність навряд чи може бути остаточно завершеною, протягом життя людина корегує уявлення, що лежать в її основі; людина змінюється і змінюються уявлення світу про неї, і ця взаємодія ніколи не припиняється⁴¹. Кількісно виміряти таку мінливу, дифузну сутність навряд чи й можливо. За умов, коли застосовувати стандартні кількісні методи складно або й неможливо, особливого значення набуває метод мовних біографій⁴².

Тож мета пропонованої розвідки – проаналізувати динамічні процеси у взаємодії мов в Україні в реаліях війни, простеживши на підставі мовних

⁴¹ Докладніше у циклі відеоблогів «У пошуку ідентичності» на освітній платформі «Культурний проєкт». <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&list=PLpBRE6fTmetqWAM4pyh96Rb-qQi8PXpII&v=S-Fes5bGcxU&index=1&mibextid=WC7FNe> (дата звернення: 08.04.2024).

⁴² В українській соціолінгвістиці усталеним є вживання терміносполуки «мовна біографія» для позначення методу досліджень, спрямованих на «опис мовного життя окремої людини з урахуванням її мовної поведінки, мовних потреб і преференцій» (Брага, 2019, с. 7). Мовна біографія як дослідницький метод близька до методу глибоких інтерв'ю, широко використовуваних у сучасній соціології. Мовна біографія передбачає запис розгорнутого інтерв'ю за питаннями, спрямованими на з'ясування особливостей засвоєння мови / мов, визначення особою ієрархії мов, які вона так чи так використовує в житті або про статус яких замислюється, особливостей мовної поведінки особи в різних ситуаціях реального життя, оцінку мовного середовища, у якому вона перебуває чи якого прагне, ставлення до мови / мов і регулятивних заходів держави, можливостей у реалізації своїх мовних прав, шаблї мовної освіти тощо. Оскільки формою збирання свідчень є жива розмова, мовні біографії містять також емпіричний матеріал для характеристики рівня володіння мовою респондентом, дають змогу простежити вплив екстралінгвальних чинників на його мовну компетенцію. З огляду на це мовні біографії слугують матеріалом для аналізу соціолінгвістичних аспектів мовного буття конкретної мовної особистості і її мови та вможливають створення мовного портрета особи в координатах певного історичного періоду.

біографій, записаних методом глибинних інтерв'ю, зміни в мовній поведінці конкретних мовців та пов'язавши їх із переформатуванням соціального тла під впливом зовнішніх обставин чи відповідно до внутрішніх закономірностей трансформації мовної свідомості соціуму.

Матеріалом для статті слугували 10 записаних упродовж 2022 – 2023 р. та розшифрованих авторкою мовних біографій, а також оприлюднені результати кількох соціологічних опитувань, проведених після початку повномасштабної війни різними соціологічними службами, які порівнювали з давнішими, зокрема і з масовим статистично достовірним опитуванням у межах Проєктів INTAS (Бестерс-Дільгер, 2008) та Фонду Фольксваген ⁴³, публікації у відкритих джерелах. У таблиці 1 подаємо узагальнену інформацію про респондентів, уривки з мовних біографій яких використано як ілюстрації, та шифри

Таблиця 1. Інформація про інтерв'ююваних, уривки з мовних біографій яких використано як приклади

Шифр	Стать	Рік народження	Рідна мова	Професія	Дата запису інтерв'ю
Р 1	ч	1981	рос.	бізнес в айтісфері, волонтерство	3.05.2023
Р 2	ж	1988	рос.	лікар	22.12.2023
Р 3	ж	1995	рос.	маркетолог	16.12.2023
Р 4	ч	1992	укр.	перукар	7.09.2023
Р 5	ж	2006	укр.	школярка	2.05.2023
Р 6	ч	1969	рос.	військовий (з лютого 2022), демобілізований (у листопаді 2022)	14.11.2023

кодування на позначення їх у тексті (подано в тій послідовності, у якій їх наведено в тексті статті).

Осмисленню змін мовних реалій в Україні від початку повномасштабної війни присвячено надзвичайно багато публікацій у ЗМК, виступів під час

⁴³ Опитування, здійснене в межах Проєкту № 62700395 Фонду Фольксваген «Бі- та мультлінгвізм: між інтенсифікацією та розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянській Україні і Росії» («Bi- and multilingualism: between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia»), проведене з 2 по 10 лютого 2017 р. у 24 територіально-адміністративних одиницях України та в м. Києві методом індивідуального інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання респондента. У дослідженні брали участь 2007 респондентів, з них 905 – чоловіки (45,1% від загального числа опитаних), 1102 – жінки (54,9%). В опитуванні пропорційно представлені всі регіони України, крім Криму та територій, не контрольованих українською владою, у Донецькій та Луганській областях. Під час дослідження для забезпечення репрезентативності отриманих даних було проведено інтерв'ю серед усіх вікових груп у структурі загального населення України.

наукових конференцій та інших публічних заходів. Явища, що можуть бути ознаками трансформації мовної ситуації, аналізують Б.М. Ажнюк, В.М. Бріцин, Л.Т. Масенко, Г.П. Мацюк, П.О. Селігей, С.О. Соколова, О.О. Тараненко, В.М. Труб, І.М. Цар, Г.В. Шумицька, Г.М. Яворська та інші дослідники. У багатьох розвідках наголошено на позитивних зрушеннях у мовній свідомості українців. Та чи достатньо цих зрушень, щоб сучасний стан мовної взаємодії в Україні визначати як «мовний ренесанс»? Відповідь на це запитання залежатиме від розвитку тих тенденцій, які сьогодні свідчать про динаміку мовної ситуації в Україні.

Однією з найпомітніших тенденцій, простежених у мовних біографіях і підтверджених соціологічними опитуваннями, є *комунікативне впотужнення української мови*. Зокрема, за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» в грудні 2022 р., в Україні зросла частка громадян, які вживають українську мову в повсякденному житті: якщо у 2021 р. цей показник становив 64%, то у 2022-му він зріс до 71%. За рік на 10% збільшилася кількість тих, хто вважає українську мову рідною, – цей показник у 2022 р. становив 87% проти 77% у 2021 р. За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, 80% опитаних вважають, що українська має бути основною в усіх сферах і лише 9% тримаються переконання, що російська мова важлива для України. Щоправда, думки респондентів про бажану з огляду на реалії війни вагу української мови в комунікативному просторі і реальне її використання не мають цілковитої кореляції. Не позбавлені суперечностей спостереження мовців щодо зміцнення комунікативної потужності української мови після початку повномасштабного вторгнення, якими вони діляться під час інтерв'ю. З одного боку, усі респонденти відзначають, що за їхніми спостереженнями української мови у столиці України стало набагато більше, ніж це було до війни, пор.:

1) ***Р 1:** Щас / щас четкая / очень мощная волна украинизации / и / я думаю / что буквально через год-через два русскоговорящих людей / ну / тут не будет //;*

2) **P 2:** Повернувшись з Польщі / а ми там були півтора роки / я навпаки помітила / що стало бі-ільше української мови // Набагато більше // Дітей набагато більше стало розмовляти українською //;

3) **P 2:** Багато людей навколо / які розмовляють російською / але я при цьому помічаю / що / коли я не переходжу на російську мову / то людина це бачить / і вона починає переходити на українську у спілкуванні зі мною //;

4) **P 3:** [Ситуація в Києві від 2011 р.] достатньо сильно змінилася // Вона почала мінятися ще у чотирнадцятому році / після Революції гідності / ну / саме в Києві // В мене дуже багато знайомих / які приймали участь і ідентифікація була саме українською мовою // Дуже багато речей було саме українською мовою // І на той момент сам Київ починав якимось змінюватися в плані мовного характеру / в плані історії і в плані якихось додаткових / там / факторів нації / розуміння себе як українця / а не як малороса / не знаю / там ще когось // І вже на той момент починало все змінюватись // Такий поштовх був дуже великий // А до того всім була «какая різниця» //;

5) **I:** А взагалі от / з Вашого досвіду / Ви працюєте у такій специфічній б'ютісфері / яка / очевидно / в Києві принаймні / весь час була російськомовною / якісь тенденції / що вона українізується / помітні? Загалом? От / скажімо / вивіски в салонах / преїскуранти / ще щось таке? Це раніше було / все російською / зараз воно українізується чи ні?

P 4: Зараз воно українізується однозначно // Тобто все ... все українською мовою / ведення сторінок українською мовою / сайт / українською / прайс / українською / адміністратори спілкуються з клієнтом українською / приймають дзвінки українською / програма стоїть українська //

З іншого боку, респонденти відзначають і певну непослідовність у мовній поведінці людей на тлі окресленої тенденції, брак особистої відповідальності, байдужість до мовного питання, пор.:

1) **P 3:** [Ситуація в Києві після повномасштабної війни ще більше] змінилася / але люди кажуть / {переходить на вдавано саркастично-глузливий тон} що вони втомлюються // Їм важко спілкуватися українською // Не знаю там / чи

шо воно таке // Це частина примусу вже / якби / мотивація ідейна згасла / і тіпа / байрактар уже присів / всьо / кароче / тепер можна спілкуватися далі і дивитися російський контент // І зараз я бачу спад людей / які спілкуються саме українською // Я бачу / більше людей / які знову перейшли на російську //
I: *Тобто Ви навіть спостерігаєте людей / які перейшли на українську / а тепер повернулися ...*

P 3: *А тепер повернулися на російську //;*

2) **P 5:** *Спостерігаючи навіть за школою / я бачу / що ... Ну взагалі / як мінімум / я не бачу більше дітей / які б перейшли на українську в цій школі // В школі ситуація практично не змінилася //;*

3) **P 2:** *Ви знаєте / мені здається / дивлячись на оточення / причому не моє оточення / а десь більше в соцмережах ти це бачиш / мені здається / що дуже-дуже великий відсоток людей повернуться [до російської мови, навіть з тих, хто перейшов на українську або став активніше її використовувати] // Мені здається / одразу після закінчення війни // Просто є люди / які і далі / і зараз / і досі продовжують російській контент дивитись / слухати / не знаю / читати все / що можна // Мені здається / що дуже багато людей повернуться до цього і повернуться / прям / це не покоління / це не десятки років // Мені здається / що це після війни / це може бути навіть одразу / чомусь я так думаю //;*

4) **P 6:** *І деякою мірою звичайно змінилося моє ставлення до росіян і до російської мови // Але я не заперечую російську мову / я сам нею спілкуюсь кожного дня / не вважаю / що треба відмовитись / різко / за один день від російської мови // Це неможливо //*

З мовних біографій, записаних після повномасштабного вторгнення РФ, випливає, що мовна поведінка, яку називаємо, «мовним переходом», тобто цілковита відмова від використання російської мови в усіх комунікативних ситуаціях (цей тип мовної поведінки під час інтерв'ю з P 2 схарактеризовано так: *я перестала відповідати російською / коли до мене звертаються російською // Тобто я не вживаю її зовсім; Я не стану ніколи вже російською говорити*), не є

спонтанним емоційним рішенням, оскільки вона ґрунтується на зміні настанов щодо мов, ставлення до них, трансформації комплексу уявлень, що лежать в основі ідентичності. Їй передує або її супроводжує світоглядний злам, що відбувся під впливом війни.

Передусім ідеться про поняття рідної мови. Для більшості людей, які в повсякденні користувалися російською, поняття «рідна мова» ґрунтувалося на уявленнях про неї як про першу (базову) мову. Воєнна агресія РФ проти України, яка розпочалася 2014 р., багатьох таких людей спонукала до роздумів про свою рідну мову, пор.:

1) І: Як Ви розумієте поняття «рідна мова»?

Р 3: Ну / та мова / з якою ти народився // Та мова / з якою ти / в принципі / більшу частину по життю і якою мовою в тебе думки //

І: У Вас коли-небудь змінювалося розуміння поняття «рідна мова»?

Р 3: Так // Тому що / в принципі / з чотирнадцятого року все / скажімо так / стало погано з нашими сусідами // І вже усвідомлення того / що треба якось відокремлюватися і виходити з російської культури чуть-чуть / скажімо так / ну-у ... і тому українську мову я більш почала вивчати і пробувати / там / розмовляти нею / пробувати не тільки писати / наприклад / конспекти там / ну / в універі / це я вже універ закінчувала / якось більш / скажімо так / використовувати саме українську мову / не російську //

І: Тобто на якомусь етапі життя у Вас з'явилася думка про те / що рідна мова Ваша / можливо / і українська / так?

Р 3: Так //

І: Під впливом тих політичних реалій / в яких ми опинилися //

Р 3: Не тільки політичних // В мене в сім'ї сталася трагедія в чотирнадцятому році якраз таки через війну / і тому / скажімо так / дуже багато моментів змінилося // І з цим всім / ну ... //

2) І: Чи змінювалося впродовж життя ваше розуміння рідної мови?

Р 2: Змінилося / ну / мабуть / у дві тисячі чотирнадцятому році / вперше я в принципі про це задумалася // А повністю / кардинально змінилося / це з

початком війни // Мені дуже хочеться думати / що моя рідна мова / це українська / тому що мені огидно думати / що моя рідна мова / це російська //

Мовні біографії дають підстави припускати, що такі люди по-новому оцінюють свій попередній мовний досвід і сприйняття мовної ситуації в державі, пор.:

І: *Чи спостерігали ви впродовж життя в Києві за тим / що в мові / з мовою / відбувається навколо // Як ви оцінюєте ситуацію з мовами в Києві впродовж свого життя? Коли ви про це почали замислюватися? Коли ви взагалі помітили / що є кілька мов / які функціонують у Києві?*

Р 2: *Ну помітила / мабуть / тоді / коли я пішла / мабуть / в садочок / я так думаю // Тому що там у моєму житті з'явилася українська мова / тому що вдома ми все ж таки розмовляли російською / а от в садочку вже потрібно було потихеньку вчити українську / але це було не так / як / наприклад / відбувалося у моїх дітей / тому що все одно на той час навіть освіта / частково / вона була російською мовою // Тобто не вимагали так критично розмовляти з дітьми обов'язково українською мовою / тобто і вихователі / я пам'ятаю / що переважно розмовляли російською // Тобто тільки якась офіційна частина в садочку / як це я зараз про садочок / вона була саме українською / Там / я думаю / якісь свята / віршики / ось це було українською // Тобто це було так / ну-у / дуже лайтово // В школі / звісно / була освіта українською мовою / але все одно і вчителі / і між собою діти переважно розмовляли російською мовою // Ще от коли почала про це задумуватися / вже зараз / я пригадую / що / в принципі / українська мова так трішки зневажалася // Все ж таки вона оцінювалася от нами / дітьми / тоді в школі / як /е-е / така сільська / мабуть / мова // І навіть діти / які були зі мною в класі або просто в школі навчалися / намагалися з нами / з тими / хто розмовляє російською / вони намагалися все ж таки переходити на російську і розмовляти російською / тому що ... ну це було не модно / розмовляти українською //*

Про усвідомленість зміни мовного коду свідчить певна поступовість поведінкових тактик, до яких удаються респонденти, які перейшли на українську мову: від ситуативного використання спершу з незнайомцями (на вулицях, у закладах торгівлі, з окремими членами родини або в певні дні тощо) до рішення перейти на українську з друзями й у колі сім'ї:

1) **P 2:** *Але я / наприклад / не одразу перейшла на українську мову з повномасштабною війною // Не одразу // Ми поїхали до Польщі / і в нас / ну / там не було такого україномовного оточення / тому що за моїми / наприклад / спостереженнями / все одно більшість українців / які поїхали туди / вони розмовляли російською / тому що всюди було чути саме російську мову / і так десь тільки рідко українську // І / наприклад / десь на вулиці / в торгових центрах / не знаю / в магазинах / де завжди / де ми були / я намагалася не розмовляти / не використовувати російську мову / бо мені було соромно просто говорити російською там // В сім'ї / я ж поїхала з дітьми двома / з дітьми вдома ми ще розмовляли російською / тому що ... / ну / і їм було так простіше / можливо / але я думаю / що в мене просто не було там такого ресурсу / щоб одразу повністю перейти / і я змогла це зробити тільки через рік / у березні двадцять третього року / перейти повністю от / в один прекрасний день ми поїхали у Львів зустрітися з чоловіком моїм / перший раз за війну / тому що він служить / і от там / у Львові / за ті десять днів / які ми там були / ми повністю українською стали говорити / і вже повернулися / я вже не поверталася до російської мови // Діти ще перелаштовувалися трішки довше / але наразі / зараз ми взагалі не використовуємо російську мову //.*

2) **P 2:** *Я думаю / що на мене ще повпливало те / що чоловік мій пішов служити / коли ... четвертого березня двадцять другого року / він пішов добровольцем до Нацгвардії / е-е / і попав в мовне середовище теж українське // І він перейшов тоді ще / одразу / повністю / хоча він українською розмовляв гірше за мене / бо він взагалі з Дніпропетровської області / от // І з ним я почала українською розмовляти / бо мені було соромно / як це чоловік мій / який гірше*

знав мову / перейшов на українську / а я тут сиджу і російською розмовляю {сміється} // І повністю ми перейшли з мамою / на українську мову // По телефону ми перейшли з нею на початку війни / повністю / тобто / хоча вони вдома теж російською розмовляють досі / от / але от зі мною ... / тобто ми зробили собі якісь такі шляхи // Тобто з чоловіком я розмовляю тільки українською / і з мамою я розмовляю тільки українською {респондентка, обмовившись, ужила слово «російською», хоч мала на увазі «українською»} // 3) **Р 3:** Ми декілька разів з чоловіком з'їздили до Львову / мені дуже ... / це бувдесь дві тисячі двадцятий рік / і мені дуже сподобалося / як дві жіночки спілкувалися одна з одною // Це було дуже круто // В одному з кафе // Я така: «Коханий / я хочу так же / теж саме / давай» {сміється} // І він такий: «Ну давай / давай спробуємо» // І з таким якимось у нас був день англійської / коли ми спілкувалися тільки англійською / і в нас було декілька днів / коли ми намагалися спілкуватися вже на той момент чисто українською / і переписуватися / і спілкуватися // Але це виходило дуже криво / тому що ми от вирости обидва в російськомовних сім'ях / і в принципі / ну / поставали там питання / особливо там про вивчення чи спілкування саме //

І: Тобто у Вас був такий підхід технологічний?

Р 3: Так //

І: Ви визначилися / що ви там кілька днів / у двадцятому році Ви кажете / після поїздки / визначилися / що кілька днів ви будете намагатися говорити лише українською?

Р 3: Так //

І: І от що було найскладніше? А що було найпростіше?

Р 3: Найскладніше / це було не використовувати російськомовні слова // В плані того / що якщо ти не пам'ятаєш / як це слово було саме українською / то не вихувати туди російське слово // І не ... оце його там якимось спотворювати / щоб воно / тіпа / звучало українською // То це було / ну / важче за все // Тим паче / що словник був дуже такий маленький / такий прям-прям на дві сторінки {сміється} / і дуже важко це було от перестроїтися і не

екати-не бекати / а саме якось більш-менш швидко розмовляти // І зазвичай ти такий: «А-а-а... А-а-а» // Оце було дуже важко / не екати і згадувати нормальні слова / не російськомовні //

Той факт, що першим кроком до переходу на українську респонденти називають уживання української мови саме в публічному просторі серед незнайомих людей, є унікальним, бо свідчить про цілковиту зміну статусу української та російської мов у суспільній свідомості. Опитування навіть 2017 р. демонструє протилежну тенденцію: українськомовні часто або й здебільшого переходили в публічному просторі російськомовних міст (і Києва зокрема) на російську мову, не маючи внутрішньої сили для опору тискові середовища. У зв'язку із цим у фокус уваги соціолінгвістів потрапила проблема мовної стійкості, яку почали втрачати навіть вихідці із західного регіону України⁴⁴. В основі мотивації респондентки, яка ділиться своїм досвідом уживання української мови в тих ситуаціях, де раніше, не замислюючись, використовувала російську (у просторі міста), лежить відчуття сорому – сорому бути зарахованою в очах інших до росіян. Для інших людей мотивація подібної практики ґрунтується на тому, що спілкування з незнайомими людьми є значною мірою формальним, тож вимагає менших психічних зусиль, ніж спілкування з друзями та родиною. Відповідно вони використовують його як мовний практикум.

Із наведених фрагментів прикметною варто вважати таку деталь, як пошук сприятливої ситуації, що каталізувала б перехід на українську, до якого людина внутрішньо вже готова.

Окремо треба наголосити на пошукові формату переходу в родині з дітьми, вибір практик, найменш травматичних для дітей, та усвідомлення відповідальності дорослих за зміну мови в родинному спілкуванні, пор.:

⁴⁴ За результатами опитування «Мовна стійкість україномовного населення Західної України», яке провів Київський міжнародний інститут соціології у вересні 2017 р., 32% українських респондентів на привітання російською мовою відповідало також російською мовою; у випадку потрапляння до російськомовних компаній тільки половина опитаних продовжують говорити українською.

1) **P 2:** Але все одно все залежить від родини // Якщо в родині розмовляють російською / то дитині навіть і в школі все одно буде важче розмовляти українською / так постійно //

2) **P 2:** Перше / мені здається / перше / це не тиснути сильно на дітей // Тому що / ну мені здається / що це не тільки в мене була б у дитини така реакція / а мені здається / що у всіх // Просто пояснювати / чому це треба // Ну і самим / дорослим // Це просто якась відповідальність / я не знаю ... // Просто не вживати і все // Дивитися україномовний контент / дивитися всі фільми з українською озвучкою / читати українською // Тобто повністю прибрати те / що ми споживаємо / російськомовне / повністю прибрати // Це цілком можливо // Це неважко // Переклад є український / там / навіть якщо фільми якісь дивитися / а він є / просто його треба пошукати //

3) **P 2:** Як дорослій пояснювала [дочці] // Пояснювала / як дорослій // Абсолютно не грала // Пояснювала / як дорослій / всі наслідки того / що ми будемо продовжувати / якщо ми будемо продовжувати розмовляти російською // Причину / чому ми перейшли на українську мову // Ну / в нас / у принципі / причин багато / там / да / ну / недарма наш тато наразі захищає Україну // І щоб ми продовжували розмовляти і нести в світ російську мову? Ну / тобто пояснювала абсолютно як дорослій / і мені здається / що це подіяло //

Від початку повномасштабної війни спостерігаємо розширення комунікативних сфер використання державної української мови, яка стала неформальним комунікативним засобом у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, істотно зміцнила позиції в усіх сферах публічної комунікації. Важливо наголосити, що це розширення відбулося не за рахунок змін правових умов функціонування української мови як державної (правове поле для щонайширшого використання української мови в державі було визначено раніше, проте ухвалення відповідних законів так і не забезпечило повнофункційність державної мови до лютого 2022 р.). Тож маємо підстави для

висновку, що основним рушієм динаміки мовної ситуації в Україні в умовах війни є саме мовна поведінка громадян.

Помітно, наприклад, змінилися показники мови користування інтернетом – сфери, що лишалася найбільш зросійщеною на час до початку повномасштабної війни. За даними опитування у 2017-му р., тільки українською мовою в інтернеті користувалося 11 % респондентів, а переважно українською – 12 %. Результати опитування КМІС у лютому 2023 р. фіксують зростання цих показників: тільки українською мовою послуговується 26% респондентів, і ще 26% – переважно українською. Двома мовами в мережі пишуть 38%, російською переважно 4%, а лише нею – 3%. Ілюстрацією до висновків соціологів, з якої стають зрозумілими мотиваційні механізми зміни робочої мови в мережевому спілкуванні, є такий уривок з мовної біографії, пор.:

***І:** А ти обмовилась / що в тебе один акаунт пов'язаний з виробами з полімерної глини // А це що таке? Це твоє хобі? У цій мініспільноті яка мова переважає?*

***Р 5.:** Українська // Там прям дуже модно переходити на українську і вести акаунти українською // По-перше / нас завжди напружував трохи російський ринок / бо він був більший / і там теж багато було...е-е // Тож російський ринок часто заважав українському розвиватися спокійно і набирати підписників / набирати лайки і загалом завжди затьмарював // Зараз у нас така можливість // Ну просто ще цей хайп на прапорах всіх / на кольорах / всі почали робити все відповідно у жовто-блакитних і червоно-чорних кольорах / нам ...ну нам-їм це допомогло / знову ж таки / заробити гроші і розвинути наші акаунти //*

***І:** Зрозуміло / і тому те товариство та спільнота ... вони ... перейшли на українську / так? У відсотках скільки було раніше тих / хто користувався українською? Половина?*

***Р 5:** Менше // Двадцять відсотків // Завжди було невигідно вести акаунти українською мовою // Можливо / навіть п'ятнадцять відсотків //*

***І:** А тепер?*

Р 5: Тепер дев'яносто напевно //

І: А ти кажеш / що не змінилась мовна ситуація у нашій країні (сміється).

Р 5: Змінилася / я ж кажу / якраз у медійних сферах // вони / в їхньому житті / серед друзів спілкуються російською //

І: Ага //

Р 5: От що я можу сказати // Але у них не будуть купляти / якщо є два акаунти однакових / є російськомовний український / є україномовний український // Будуть купляти в україномовному //

І: Зрозуміло // Тобто можна сказати / що економічно вигідно перейти на українську?

Р 5: Так / це переважно просто вигода / набір підписників / лайків / популярність / гроші //

Спостереженнями про зміцнення позицій української мови в лавах збройних сил діляться, зокрема, волонтери, які постійно неформально спілкуються з військовими, пор:

1) *Р 1: Я по своему собственному опыту могу сказать / што действительно вначале было достаточно много военных / которые говорили на русском // Ну / ясно / што им никто ничего не говорил / но я замечаю / што большинство из них уже говорят на украинском // Абсолютно // То есть они даже не имея там никаких условий для этого / они это сделали //*

2) *Р 6: Майже все вище керівництво [військове] спілкується українською мовою // Це вже зараз хороший тон / як то кажуть / спілкуватись українською мовою //*

Інтерв'юювані звертають увагу на зміни в статусі мов, що демонструють фактичне перетворення української мови на мову міжнаціонального спілкування в Україні:

Р 2: Я почала помічати / це те / що [іноземні] студенти почали вивчати українську мову і іноді / я так думаю / щоб зробити приємне / вони шось кажуть українською мовою / там «до побачення» / «слава Україні» / «гарного дня» // Там африканці переважно в мене / або студенти з Індії / то раніше я

такого не чула / а зараз я бачу / що вони вчать українську мову і щось хочуть сказати //

Мовні біографії дають підстави для висновку про втрату престижу російської мови, переоцінку ролі мов в освітньому ідеалі українців, які більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову. Варто зауважити, що ці зміни поступово набували сили ще до початку повномасштабної війни – це можна простежити, зокрема, порівнявши результати масових опитувань 2006 і 2017 рр.

Зокрема, за даними масового опитування, проведеного в межах проєкту Фонду Фольксваген (лютий 2017 р.), кількість прихильників обов'язкового вивчення російської мови в українських школах скоротилася (порівняно з опитуванням 2006 р.) більше як на третину (майже 90 % у 2006 р. і тільки 56,5% у 2017 р.), проте лишалася доволі високою (дані узагальнено в табл. 2).

В умовах війни думки українців щодо цього питання змінилися майже дзеркально: за даними опитування КМІС від 14–22 лютого 2023 р., 52% українців вважають, що в школах узагалі не варто вивчати російську мову. Загалом громадяни України, які ще в 2017 р. активно підтримували обов'язкове вивчення російської (поряд з українською та англійською) – таких було, як зазначали вище, понад половина опитаних, сьогодні наполягають на вилученні зі шкільних програм усіх російських авторів. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи», беззастережно підтримують такий захід 38% опитаних, обравши варіант, що російських авторів узагалі не варто вивчати в українських школах. Прихильниками того, аби продовжувати вивчати творчість російських авторів, як це було до великої війни, є лише близько 7% громадян. Цю тенденцію підтверджують і мовні біографії – утім, не так беззастережно:

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання, які стосуються заходів мовної політики в системі шкільної освіти, за роками (2006 і 2017 рр.), % (Данилевська, 2019, с. 132)

Запитання \ Варіанти відповідей	Так	Ні	Важко відповісти
Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?	2006 р.		
	63,6	32,8	3,7
	2017 р.		
	79,0	14,5	6,5
Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?	2006 р.		
	39,1	56,5	4,3
	2017 р.		
	72,3	20,5	7,2
Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?	2006 р.		
	97,1	2,4	0,5
	2017 р.		
	97,2	2,0	0,8
Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?	2006 р.		
	88,8	10,0	1,2
	2017 р.		
	56,5	36	7,5
Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну англійську мову?	2006 р.		
	93,6	5,2	1,2
	2017 р.		
	85,0	10,0	5,0

1) **Р 5:** *З літературою точно треба ознайомлюватися / точно ознайомлюватися / можливо / навіть читати // Але не робити навколо цього... Ну не применшувати точно українську культуру перед російською культурою // Просто приділяти / можливо / трохи менше уваги / ніж іноземним творам / там / наприклад / німецьким / французьким // Але все ж таки щось трошки має бути для ознайомлення / для того / щоб наше*

покоління майбутнє зрозуміло взагалі / що відбувається / що це за російська культура і чому ми не маємо з нею нічого спільного //;

2) Р 5: Ну єдине в мене питання залишається «Що робити з музикою?» / бо / зрозуміло / всі репери там сучасні / інші такі всі сучасні митці російські / ми маємо про них забути / взагалі не слухати // Але я / як випускниця музичної школи / можу сказати / що там дуже багато російських авторів класичної музики / і як від них позбутися / не зрозуміло / і незрозуміло, як це аргументувати //

У зв'язку з утвердженням у соціумі ідеї про українську мову як основний засіб деколонізації суспільної свідомості доречно говорити про розширення функцій мови та посилення мовного чинника в системі «мова – суспільство». Наприклад, за результатами онлайн-опитування, яке проводив серед працівників закладів освіти відділ стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови, унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну майже в 64% респондентів змінилося ставлення до мовного питання. Серед тих, хто переосмислив питання мови, 64% обрали варіант відповіді *Схиляюся до думки, що питання мови належить до питань національної безпеки*. Водночас мовні біографії відбивають суперечності в суспільній свідомості, пор.:

Р 5: Поки я перебувала в Німеччині / а не в Україні / тобто це з такої медійної частини / то от здавалося / ого-го / в нас уже така націоналістична столиця / вся україномовна / повсюду там прапори висять / всі українізувалися по максимуму // Але коли я приїхала / то розчарувалася / розчарувалася / і моя подруга так само / яка теж була за кордоном / приїхала і побачила / що все зовсім не так / як вона очікувала // Тобто ми думали / що буде з усіма людьми те саме / що сталося з нами // Вже чутки / повний перехід і на українську / і ідентифікація себе чисто як українців / які при цьому ненавидять росіян і не хочуть мати з ними нічого спільного навіть щодо музики // Але / знову ж таки / продовжується те / що українці слухають російську музику / в тому числі навіть російськомовну музику / яка навіть не є там від росіян / це все одно підтримка російського контенту // І ті

самі Віктор Цой чи ще хтось / вони продовжують бути ідолами для багатьох українців / і... //

В умовах війни спостережено трансформацію уявлень про суржик у масовій свідомості: якщо раніше панівним було негативне ставлення до мішаних форм розмовного мовлення, то сьогодні помітною є позитивна оцінка, що може бути виявом *нової аксіологічної якості ідіомів*. Ілюстрацією цієї тенденції слугують, наприклад, міркуваннями Ростислава Семківа, висловлені в ефірі Радіо Культура: *«Його [суржик] перестали сприймати як мову хворого мозку, що не може вивчити літературну українську мову. У суржику все частіше бачать регіональну мову, як воно насправді і є, що тільки підтверджує силу узусу, літературної мовної норми. Нарешті мова Слобожанщини чи Полтавщини зрівнялася в правах з іншими говірками, зокрема галицизмами. І це також позитивний процес»*. Поділилася спостереженнями із цього приводу і Оксана Забужко, пор.:

*Таксист (молодий парубок, 20+): Я завжди цею дорогою їздю... (З викликом)
У нас так кажуть – "їздю"!*

Я (заспокійливо-розчулено): Я знаю, в Дніпрі так кажуть – "їздю", "ходю", "прося"...

Таксист: І в нас теж так кажуть – у Вінниці. Я з Вінниці. (Знов із гордою ноткою) У кожного свій говор!

Ось це – нове, цього раніше на моїй пам'яті не було, це війна в нас розбудила: молодь стала ПИШАТИСЯ родинними діалектами (що це буде ставати трендом, я прогнозувала давніше, див. поч. нашої розмови з Володею Шейком про лемківську говірку на Львівському Форумі в 2019-му, лінк у коменті). У грудні, коли відпочивала на Закарпатті (за великим рахунком, діалект у нас живим-незайманим зацілів тільки там та ще на Гуцульщині, по решті України – то вже скалочки, вкраплення діалектизмів у лексику й морфологію плюс трохи фонетики), – я почула, як дівчина на рецепції, котра щойно розмовляла зі мною цілком літературною мовою, тут-таки колежанці

защобетала щось, геть для мене маловрозумливе, – і не втрималася перепитати:

– Вибачте, а це ви зараз діалектом розмовляли?..

– ПО-НАШОМУ! – відрізала вона – з чарівною усмішкою, але з тою самою ноткою виклику, що і в таксиста-вінничанина ("а от такі ми!").

А ще історично недавно, ще яких 20 рр. тому українська молодь своїх діалектів – соромилась (та що там діалектів, української соромилась!..).

Підозрюю, тут окрему психологічно-"визвольну" роль зіграли ЗСУ – за визначенням, як усяка армія, плавильний казан усіх наявних у суспільстві соціолектів, суржиків і говірок, тільки що ніхто в нас того не досліджує...

А треба досліджувати. Весь час треба розуміти, що і чому з нами за час війни відбувається – і на добре, і на зле, і "спеціально навчені люди" тим і мали б займатися, це теж – праця для Перемоги... (Оксана Забужко, 15 січня 2024 р., <http://surl.li/qspebb>, дата звернення: 20.01.2024).

Доречно навести й суголосні уривки з мовних біографій, пор.:

1) **Р 5:** Я дуже не любила суржик // Або російська / або українська // Ну я тоді ще не розуміла повністю ситуації / в чому проблема з російською / і мені от було / дві мови / вони звучать нормально / чисто / навіщо існує суржик // Зараз насправді мені **суржик подобається** //

2) **І:** Ми говорили кілька разів про суржик // Що це таке за Вашим уявленням? Як Ви ставилися до нього раніше / ми трошки про це говорили // Що зараз?

Р 1: А / ну / сейчас я стал к нему относиться **спокойнее гораздо** // Спокойнее / но все равно / мне кажется / што ... э-э... / **мне кажется / што его слишком много в нашей жизни и его не должно быть [так много]** //

3) **І:** Ну а як Ви ставилися / до суржику?

Р 3: Я його розумію / мені ок // {сміється}

І: Чому я про це запитую? Тому що дуже багато людей вважають суржик мовною вадю / огріхом якимсь / небажаним явищем / ну раз суміш мов / то тримайся або однієї мови / або іншої / та й усе / і / власне / така настанова була і на уроках в школі //

Р 3: Так // Але якщо людині так комфортно / воно не заважає ніяк спілкуванню і розумінню цієї людини / то чому б ні // **І:**Тобто / тобто у Вас негативного ставлення до суржиків немає?

Р 3: Немає // **Ну / це все одно краще / ніж російська // Ну // Людина хоча б намагається // Дуже часто люди переходять спочатку на суржик / а потім вже на українську // Це такий перехідний етап іноді //**

І: Ага // Тобто / окрім того / що це суміш мов / це ще може бути оцей шлях переходу / так?

Р 3: Так //

І: Тобто ніби якась середня ланка / а потім має людина перейти на українську?

Р 3: Так // І дуже багато людей так і роблять //

4) **Р 4:** Нормально сприймаю суржик // Інколи сміюся навіть і сам починаю так щось балакати / для того щоб / чисто / погегати // Як ми кажемо: **«Згвалтувати російську / це розмовляти суржиком» // {сміється}.**

Суперечності в суспільній мовній свідомості виявляються, як і раніше, у ставленні до заходів мовної політики. В умовах війни люди по-різному сприймають роль держави у зміцненні позицій української мови, у динаміці процесів українізації. Одні – беззастережно підтримують, інші вважають, що держава робить не все належне, проте є й такі, хто не схвалює втручання держави у процеси мовної взаємодії, пор.:

1) **І:** Чи все сьогодні робиться для утвердження державності української мови? **Р 5:** **Ще треба // Цього завжди мало // Ну можуть бути якісь перебори / але я не уявляю / як це може зробити // Тобто / по ідеї / державна політика – це популяризація української мови і закони про мову // Здається / ми їх робимо / все супер / але цього все одно мало //**

2) **І:** І що тепер держава може зробити?

Р 2: Ні / стало краще / особливо з повномасштабною війною / в цьому плані стало краще // Але / ну / мені важко навіть придумати / що ще можна зробити / тому що я бачу такий супротив певний від людей // Ну от / **це ж**

справа кожного / це не держава [має] прийти до тебе в родину і зробити так / щоб твоя [родина] перейшла на українську мову // Ну що може держава для цього зробити? Штрафи ввести? Я не знаю {сміється} //

3) Р 1: Я бы отнес эффект от действий вот этих вот языковых активистов к языковым инициативам государства // Их лучше не нада / потому што эффект дают они обратный // Только // То есть / вот / у меня был / например / случай там еще до начала активной фазы // Э-э ... / ну / я знаю о многих случаях / когда вот языковые активисты атаковали владельцев и сайтов / и магазинов / и всячески стимулируя их / чтобы единственным языком / который они используют там в общении с людьми / был украинский // И я много очень общался вот с людьми / которые были жертвами этих нападений / и могу сказать / што это вызывает только негатив // Это ... э-э ... это будет только дополнительные ... дополнительная гирька на чашу весов в пользу «не переходить» //

І: То / по-Вашому / як має розвиватися / якою має бути мовна політика держави Україна зараз / у теперішніх умовах?

Р 1: Да главное / не мешать // Мне кажется / што если оставить все как есть / вот как я сказал / што через два года русский язык на улицах мы не услышим // Потому што / ну / уже / уже все началось // Уже волна / которая идет / она настолько мощная / она там буквально всех и все захлестнула // И это будет неизбежно //

Отже, динаміку мовної ситуації в Україні під час повномасштабної війни визначає низка тенденцій, найпомітніші з яких узагальнено в таблиці 3.

Цінним дослідницьким інструментом в умовах повномасштабної війни є мовні біографії, оскільки вони дають змогу:

1) відстежувати зміни в мовній свідомості та мовній поведінці у зв'язку з трансформаціями соціального простору, коли застосування стандартних кількісних методів є проблематичним;

2) з'ясувати тенденції у трансформації ідентичности людей;

Таблиця 3. Динаміка мовної ситуації в Україні під час повномасштабної війни

Тенденція	У чому виявляється
Комунікативне впотужнення	Комунікативне впотужнення української мови в неофіційній та напівофіційній сферах, масовий перехід на українську в щоденній комунікації, залучення громадянського суспільства до регулятивних заходів у царині мововжитку, вплив на мовну ситуацію «зсередини» – активна мовна поведінка громадян і зміни настанов щодо мови в мовній свідомості соціуму.
Локальні зсуви	Зміни кількісних параметрів мовної ситуації в регіональному вимірі у зв'язку із масштабними міграційними процесами, спричиненими воєнними діями.
Комунікативне розширення	Розширення комунікативних сфер використання державної української мови, яка стала неформальним засобом спілкування у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, помітно зміцнила позиції в усіх сферах публічної комунікації.
Зміна статусів де-факто	Зміни в статусі мов, фактичне перетворення української мови на мову міжнаціонального спілкування в Україні, втрата престижу російської мови, переоцінка ролі мов в освітньому ідеалі українців, які більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову.
Функційне розширення	Утвердження в соціумі ідеї про українську мову як основний засіб деколонізації суспільної свідомості; зміни уявлень про причини і характер мовної взаємодії в Україні в історичній ретроспективі, осмислення в нових реаліях ролі деструктивних дій проросійських сил щодо заходів з удержавлення української мови, у поглибленні мовного конфлікту в державі за періоду незалежності.
Мовний активізм	Посилення громадських ініціатив зі створення українськомовного освітнього середовища; залучення громадянського суспільства до вибору інструментів мовної політики у сфері освіти.
Нова аксіологічна якість мовних ідіомів	Трансформація уявлень про суржик у масовій свідомості на позитивно конотовані.
Розширення географії мовних контактів	Розширення активної мовної взаємодії в нових лінгвогеографічних ареалах (масові мовні контакти українців із представниками багатьох європейських народів, активне залучення до вивчення європейських мов, виникнення українськомовних громад у різномовних спільнотах).

3) виявляти тенденції в динаміці мовної ситуації й коригувати мету і завдання масових опитувань;

4) визначати суперечності в суспільних настроях, настановах щодо мов, слугуючи підставою для випрацювання оптимальних і своєчасних регулятивних заходів задля зниження соціальної напруги в суспільстві та гармонізації відносин, пов'язаних із мововжитком.

Література

- Балабуха К. (2000). Мовна ситуація на Харківщині. *Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції)* (с. 139–145). Київ.
- Бестерс-Дільгер Ю. (ред.). (2008). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Брага І.І. (2019). Мовна біографія білінгва (спроба реконструкції). *Закарпатські філологічні студії*, 8(2), 7–12.
- Вишняк О.І. (2008). Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом* (с. 34–48). Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Вишняк О.І. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Загнітко А. (2000). Напрями і тенденції сучасної мовної політики: семантичний і прагматичний аспекти. *Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції)* (с. 181–196). Київ.
- Масенко Л. (2008). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* (с. 96–131). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л.Т. (2011). *Суржик: між мовою і язиком*. 2-ге вид., зі змінами і допов. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (2018). Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*, 2, 20–35.
- Парахонський Б.О., Яворська Г.М. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія*. Київ: НІСД.
- Селігей П.О. (2023). *Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології*. Київ: Академперіодика.

Сквірська В. (2008). «Мова – зброя політична» або про мовні проблеми у пострадянській Одесі. Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* (с. 167–195). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Український деколоніальний глосарій. <https://decolonialglossary.com.ua/> (дата звернення: 10.04.2024).

МОВНА ЕВОЛЮЦІЯ ПІД ОБСТРІЛАМИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ (Н. Р. Матвеева)

Не викликає сумнівів, що мова відіграє ключову роль у формуванні нашої ідентичності. Історія доводить, що періоди збройних конфліктів та війн суттєво впливають на сприйняття мови, перетворюючи її у важливий фактор культурної та соціальної динаміки. Повномасштабна російсько-українська війна не є винятком, адже становище української мови в Україні впродовж цього часу, очевидно, змінюється.

Мовна ситуація в Україні до початку повномасштабного вторгнення була значною мірою проаналізована. Зокрема, найповніше результати дослідження мовної ситуації в Україні до 2020 р. представлено в колективній монографії групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, де на основі великого фактичного матеріалу висвітлено основні особливості перебігу мовних процесів у різних регіонах України і серед мовців з різними соціальними характеристиками (Соколова, ред., 2023б). Окрім цього, згаданій проблемі присвячено низку публікацій українських соціолінгвістів, як-от: Л.Т. Масенко (Масенко, 2020), С.О. Соколової (Соколова, 2023а), О.М. Данилевської (Данилевська, 2019), О.Г. Рудої (Руда, 2021), Г.В. Шумицької (Шумицька, 2022), Н.С. Кісс (Кісс, Шумицька, 2023), І.І. Браги (Брага, 2021), І.М. Цар (Цар, 2021), М.С. Делюсто (Делюсто, 2023), М.О. Гонтар (Гонтар, 2019) тощо.

Однією з найпомітніших трансформацій у контексті російсько-української війни є зміни мовної свідомості українців, що виявляються в модифікації ставлення до української та російської мов, а також у переході раніше російськомовних комунікантів на державну мову спілкування у всіх комунікативних сферах. З огляду на це вивчення зміни мовної поведінки та мовної свідомості українців на сучасному етапі є актуальним завданням.

Розвідку присвячено аналізу тенденцій зміни ставлення українців до української та російської мов, а також їхньої мовної поведінки і свідомости на тлі повномасштабного вторгнення Росії. Метою цього дослідження є розкриття впливу війни на мовну динаміку, виявлення модифікацій у сприйнятті власної та іншомовної культур й оцінка можливих наслідків цього впливу на подальший розвиток суспільства. Проаналізувавши взаємозв'язок між російсько-українською війною та трансформаціями мовної свідомости і мовної поведінки українців, ми матимемо можливість краще розуміти, який вплив теперішні події мають на становище української мови в Україні.

У цьому контексті важливими видаються поняття мовної свідомости, мовної ідентичности й мовної поведінки, позаяк переосмислення цих феноменів у сучасний період впливає на зміни мовної ситуації в Україні.

Мовна свідомість, за визначенням П.О. Селігея, – «форма свідомости, яка обіймає погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсности. Інакше кажучи, мовна свідомість – це небайдуже, шанобливе ставлення до мови» (Селігей, 2012, с. 13). Мовна свідомість є, по-перше, виразником рівня розвитку суспільства в певний період, і, по-друге, динамічним, культурно і соціально зумовленим елементом історії української літературної мови (Коць, 2017, с. 56). З огляду на це розуміємо, що мовна свідомість – сукупність знань, уявлень, переконань та емоцій, пов'язаних із мовою. На тлі повномасштабної російсько-української війни мовна свідомість людей може зазнавати змін, оскільки воєнний конфлікт, безперечно, вимагає переосмислення зв'язків, зокрема й мовних, із країною-агресором.

Мовна ідентичність виявляється у ставленні до мови, в емоційному зв'язку з нею та у відчутті належності до конкретного мовного оточення. Вона охоплює особистий вибір і почуття пов'язаности з певною мовною спільнотою. На думку О.М. Палінської, мовна ідентичність реалізується в категоріях «свого / чужого», які стосуються як мовних кодів, так і мовно-культурних груп (Палінська, 2022, с. 64). Зрозуміло, що війна може змінити сприйняття мови як символу національної гідности та державности. Позаяк воєнний конфлікт часто

поглиблює відчуття національної самосвідомості, мовна ідентичність може набути більш виразного відтінку, сприяючи усвідомленню важливості мовного складника задля усвідомлення своєї ідентичності.

Під мовною поведінкою розуміють вибір конкретної мови або мовного варіанта в умовах комунікації. В українській соціолінгвістиці термін «мовна поведінка» часто використовують у зв'язку з поняттями мовної стійкості й лабільності. Так, мовна поведінка залежить від вибору конкретного мовного коду, що передбачає або закономірне використання рідної мови, або ж, навпаки, пристосування до мови співрозмовника, на що впливає низка чинників. Мовну поведінку зумовлюють соціальні (обставини спілкування, комунікативне середовище, престиж мови, стереотипи) і психологічні (індивідуальні настанови, асоціації, звички, власна оцінка рівня мовної компетенції та психологічний комфорт) фактори (Матвеєва, 2022, с. 75–76). Безперечно, мовна поведінка, що відображена у виборі мови спілкування, також піддається впливу воєнного конфлікту. Зміна мовних преференцій та засобів комунікації може відбуватися внаслідок прагнення виразити свою позицію, зокрема через використання та підтримку української мови.

В умовах війни, коли все більше людей, намагаючись дистанціюватися від мови країни агресора, починають використовувати державну мову у своїх комунікативних практиках, модифікації мовної поведінки, свідомості та ідентичності є очевидними.

Наприклад, опитування, яке ми проводили взимку 2022–2023 рр. серед студентів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (загальний обсяг вибірки – 300 анкет), підтверджує факт зміни ставлення молоді до української та російської мов унаслідок воєнних подій. Зокрема, 65% опитаних студентів зазначили, що їхнє ставлення до української мови певною мірою покращилося після початку повномасштабного вторгнення, для 35% сприйняття української залишилося без змін. Ситуація з російською мовою така: 94% респондентів указали, що їхнє ставлення до російської мови погіршилося, 6% опитаної молоді не змінили свого ставлення до

російської мови. Утім мусимо наголосити на тому, що, ми не знаємо, як вони оцінювали обидві мови до початку війни (Матвеєва, 2023, с. 10–11).

Очевидною відмінністю між сприйняттям двох мов є також оцінка їхньої престижності. Відповіді показали, що 99% опитаних студентів вважають спілкування українською мовою на сучасному етапі престижним. Водночас стільки ж респондентів переконані, що розмовляти російською мовою в Україні зараз не престижно (Матвеєва, 2023, с. 10). З огляду на це стає зрозумілим, що негативне сприйняття Росії студенти переносять і на російську мову .

Доводять це й думки тернопільських студентів стосовно мовних проблем, якими вони поділились у відкритому питанні анкети: *«Російська мова не повинна функціонувати на території України», «Категорично проти всього російського, особливо мови!», «Викорінювати повністю російську мову», «На мою думку, російська мова на території України ніколи і ні в якому вигляді не повинна вживатися», «Цього потрібно позбуватись. Це мова іншої країни і вона має бути іноземною, а не впроваджувати її в Україні, як другу державну мову», «Я проти мови країни агресора», «Російська мова недоцільна у нашій державі», «Російську мову повністю заборонити», «Мову окупанта потрібно викоринити з України та забути, як страшний сон!»* (Матвеєва, 2023, с. 13). Звідси випливає, що молодь категорично налаштована проти всього російського й виступає за повне припинення використання російської мови в Україні. Ураховуючи теорію П.О. Селігея про чотири рівні мовної свідомості – нульовий, початковий, середній і високий (Селігей, 2012, с. 25–45), – можемо зробити висновок, що усвідомлення молодими людьми мовних проблем свідчить про доволі високий рівень їхньої мовної свідомості.

Неможливо оминати й той факт, що зміну мовної ситуації в Україні нині спричиняє також вимушена міграція людей зі східних і південних територій України до безпечніших міст і сіл на Заході країни. Зазначимо, що користування внутрішньо переміщеними особами російською мовою в українськомовному середовищі нерідко провокує мовні конфлікти. Наприклад, близько 70% студентів спостерігали конфлікти на мовному ґрунті після переїзду

до їхнього населеного пункту переселенців. 62% студентів хоча б один раз просили російськомовних українців перейти на державну мову спілкування. Підкреслимо, що ми одразу поставили зустрічне запитання про те, якою була реакція на такі прохання: зокрема, половина респондентів стверджує, що переселенці намагалися перейти на українську мову, хоч їм це давалося досить важко, тимчасом як 24% студентів наголошують, що переселенці зовсім не виявляли бажання комунікувати державною мовою. 4% опитаних ділилися думками про те, що прохання перейти на державну мову спілкування викликало приступи агресії та злоти, переселенці рішуче відмовлялися користуватися українською мовою (Матвеева, 2023, с. 12).

Матеріалом нашого дослідження стали мовні біографії тимчасово внутрішньо переміщених осіб (усього 11 диктофонних записів тривалістю понад 1 год кожен⁴⁵), які ми записали в ході проведення мовних інтерв'ю. Зауважимо, що метод мовної біографії передбачає таку розповідь респондента, головною темою якої є його мова (Цар, 2023, с. 519). Цей соціолінгвістичний метод є універсальним, його застосовують для аналізу різних мовних спільнот та мовних ситуацій (Кісс, Шумицька, 2023, с. 86). Зрозуміло, що відповіді, отримані в ході проведення мовних інтерв'ю, є доволі суб'єктивними, утім на основі текстів мовних біографій можна проаналізувати ставлення людей до української та російської мов; фактори, що мають (чи мали) визначальний вплив на вибір мови комунікації; рефлексії щодо рідної мови; причини, що викликали зміну мовної поведінки та, як наслідок, сприяли вдосконаленню мовної свідомости. Отже, мовна біографія кожного інформанта – унікальне джерело інформації не лише про мовне життя, але й про культурні орієнтири, обізнаність з історією, виховання, звички, побут (Цар, 2023, с. 524).

Зазначимо, що респондентами в проведеному нами дослідженні стали люди, переселені з різних областей України, різного віку та роду діяльності. Задля ілюстративности ми вказуватимемо такі особисті дані про інформантів:

⁴⁵ Дослідження здійснене завдяки участі автора у нерезидентській програмі Французького інституту досліджень з гуманітарних та соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS–MEAE).

ім'я, вік та місце проживання до початку війни. Тож зосередимося на аналізі мовних біографій внутрішньо переміщених осіб, основну увагу приділяючи змінам їхньої мовної поведінки та мовної свідомости після початку повномасштабного вторгнення Росії.

Наприклад, 18-річна Аміна з Нікополя, яка до початку війни, попри навчання в українськомовній школі, розмовляла здебільшого російською мовою, зараз перейшла на державну мову комунікації. Хоча дівчина досі вважає рідними дві мови (*«Для мене обидві рідні. Тобто я насправді, я по більшій частині спілкувалася російською, зараз українською»*⁴⁶), однак стверджує, що саме війна спричинила її перехід на українську мову спілкування: *«Раніше навіть не задумувалася про те, якою мовою спілкуватися. Ну спілкуюся українською, ну спілкуюся там російською. Зараз спілкуюся українською, українська в мене більше починає домінувати... Я думаю, що мої діти російською спілкуватися вже не будуть»*. Приклад Аміни ілюструє явище зміни мовної поведінки під впливом суспільно-політичних подій, а саме війни: *«Зараз всі вважають, що українська – це класно, це модно, це сучасно. Зараз асоціюється з незламністю, з силою в себе... Це мова нашої країни, це наш генетичний код... Якщо когось щось не влаштовує, то чємодан, вокзал, і все. І там спілкуйся російською мовою, там слухай російську музику»*. Такі зміни мовної поведінки дівчини свідчать і про вдосконалення її мовної свідомости, адже якщо раніше вона використовувала обидві мови, то після початку російсько-української війни зрештою усвідомила себе українкою, відмовившись від російської мови. Звідси випливає, що суспільно-політичні події можуть зумовлювати процеси переосмислення людьми своєї ідентичности та культурної належности, впливають на ставлення до мови й вибір мови комунікації.

Яскраво ілюструє факт зміни мовної поведінки та особливо мовної свідомости мовна біографія 64-річної Лариси з Маріуполя. Інформантка пояснює, що лише в 2014 році до неї прийшло *«усвідомлення»*, хто вона: *«І тоді*

⁴⁶ Репліки інформантів передано дослівно.

я пригадала, що я українка. І для мене це дуже було принципово». Поштовхом до радикальної зміни мовної поведінки жінки стали «підступні дії Росії у відношенні до України», адже після подій 2014 року Лариса російську мову «зненавиділа»: *«Не хочу ні чути, ні читати, не передивлятися стрічки. Вона мене дратує»*. Видно, що війна великою мірою вплинули на мовну ідентичність і мовну свідомість жінки. Для неї українська мова після всіх подій стала не тільки засобом спілкування, а символом національної свідомості, виразником української ідентичності.

Упродовж інтерв'ю інформантка неодноразово наголошувала на тому, що тільки у 2014 році переосмислила значення рідної мови та стала вважати мову й державні символи кодом української нації. Жінка ділиться спогадами, що коли в одній з держустанов до неї зверхньо поставились, до того ж російською мовою, то вона *«пішла додому, одягла вишиванку... повернулася, руки в боки і каже: «А хто буде мене обслуговувати державною мовою?» І воно так загрозливо прозвучало, і я побачила, як усі принишкли. Всі обернулися на мене, озирнулися на мою вишиванку»*. Така історія показує, що символи національної ідентичності можуть набувати важливого значення під час конфліктів. Розуміємо, що в цьому контексті вишиванка стала не стільки одягом, скільки засобом вираження протесту та публічної демонстрації своєї позиції. Очевидно, такі дії жінки привернули увагу присутніх у російськомовному Маріуполі, а її слова набули більшої ваги через символічне значення вишиванки.

Чітку проукраїнську позицію донедавна російськомовної громадянки підтверджує й те, що Лариса повністю припинила спілкування зі своїм рідним братом, який мав інші мовні й національні вподобання: *«У мене є молодший брат, з яким ми у 14 році припинили спілкуватися. Бо як він почув, що я виключно українською, ні на які вмовляння відповісти щось російською я не йду, то він разом з багатьма моїми співмешканками Маріуполя почали мене звати бандерівкою. Але я казала, що якщо ви хотіли мене образити, то ви помилились, то для мене комплімент»*. Бачимо, що зміна мовної свідомості і мовної поведінки інформантки вплинула навіть на її стосунки з близькими.

Жінка дуже пишається тим, що її сім'я зараз українськомовна: *«Мої двоє синів і невістки розмовляють українською... В чотирнадцятому році я якось сину сказала: «Більш до мене окупантською не звертайся, я відповідати не буду». Він трошки завис, то було телефоном, і потім сказав: «Тоді я буду повільно»... І я пишаюсь тим, що ми вирости всі в Маріуполі, всі російськомовні до певного часу, за якийсь час, хто скоріше, хто пізніше, але всі опанували українську». Відмова сім'ї Лариси від спілкування російською мовою доводить їхнє розуміння важливості української мови для збереження власної ідентичності. Безсумнівно, українці, які вирішують перейти на державну мову спілкування та сприяють її функціюванню в сімейному колі, роблять вагомий внесок для закріплення української мови у сфері неформального спілкування, де раніше часто домінувала російська мова.*

Цікаво, що ненависть до Росії та її мови в Лариси виражається навіть у тому, що в налаштуваннях її комп'ютера, телефона принципово немає російської мови. Жінка бажає повністю дистанціюватися від країни окупанта: *«Я хочу, щоб був мур. Напруга от максимальна... вишки там якісь з черговим, цілодобовим чергуванням. І кажу: я не хочу нічого знати про ту країну». Отже, мовна біографія Лариси засвідчує факт удосконалення мовної свідомості жінки, що виражається в усвідомленні важливого значення української мови для консолідації народу заради спільної перемоги над ворогом: «Якщо ви українці, то де ваша мова? Це ідентифікація, що ти українець».*

44-річна Євгенія родом з Алчевська, яка після 2014 року проживала в Харкові, а в 2022 році переїхала на Захід України, так описує мотив зміни свого звичного мовного коду: *«22 рік, лютий. Це взагалі відвернуло від російської мови, від усього російського, від фільмів, їхніх пісень. Це була відправна точка». За її словами, саме напад Росії пробудив у ній почуття патріотизму. Зазначимо, що попри те, що жінка за національністю росіянка, вона стверджує, що «не хоче мати взагалі нічого спільного з нашими «дорогими» сусідами». Історія Євгенії і її зміни мовної поведінки й свідомості відображає вплив суспільно-політичних подій на усвідомлення власної ідентичності. Інформантка розповідає, що тепер*

вона *«стала ще більше любити українську мову»*, зараз вона називає українську *«своєю мовою у побуті»* та вважає, що краще вже розмовляти суржиком, адже *«нехай буде будь-що, аби не російська»*.

Заслугують на увагу спостереження Євгенії про важливу роль молодого покоління у формуванні комунікативних практик старших людей. Зокрема, за словами інформантки, до початку повномасштабного вторгнення члени її сім'ї старалися використовувати українську мову, коли збиралися родинами, бо її маленький племінник завжди переконував їх спілкуватися державною мовою: *«Що ви там розговорюєте по-руськи? Давайте українською. – І ми якось переходили»*, – ділиться спогадами жінка. Цей приклад показує, як через вплив дитячої взаємодії з державною мовою в школі відбуваються зміни мовної поведінки дорослих. У цьому контексті мусимо наголосити на важливості забезпечення повністю українськомовного середовища в навчальних закладах, аби діти як найбільш піддатлива категорія комунікантів користувалися українською і поза навчальним процесом (Матвеева, 2022, с. 104), що в майбутньому зумовлюватиме подальший перехід на державну мову і їхніх російськомовних батьків.

У перспективі Євгенія хоче бачити Україну українськомовною, однак виступає лише за лагідну українізацію, бо переконана, що *«агресія таку саму агресію породжує»*: *«Треба лагідно це робити, лагідно, з заохоченням, з посмішкою, з якимись такими добрими такими словами. Ой, там от ви до нас російською звертаєтеся, а давайте спробуємо українською... За українську мову знижка там п'ять гривень на каві... У вас український клас... Давайте вам грант, ви поїдете десь там, побачите щось там, на Західну Україну»*. Погоджуємося з інформанткою, що такий метод, справді, може виявитися ефективним у заохоченні використовувати державну мову. Підхід, коли за перехід на українську мову надаються позитивні стимули, як-от: знижки, можливості отримання грантів або підвищення соціального статусу, може бути сприйнятим як важливий крок у підтримці державної мови та розвитку української культури.

Окрім цього, Євгенія переконана, що українізувати суспільство потрібно було раніше, активніше й ефективніше: *«позабороняти усіх співаків, оці всі театри, ці всі гастролі, оці всі московські ходи...»*. Зазначаючи, що прийняті закони не були ефективними в обмеженні російського впливу, вона висловлює розчарування щодо недостатньої підтримки державної мови та контролю за державною політикою в мовній сфері: *«Закон якийсь не підкріплювався чимось... ми не відімкнули російське телебачення... навіть не дуже навчили тих самих посадовців, які мали б забезпечувати виконання цього Закону»*. Також Євгенія ділиться прикладами з особистого життя, указуючи на те, що доступ до українських медіа на Сході України, зокрема українського радіо та телебачення, був обмежений або платний. Це стало причиною того, що деякі люди обирали російське мовлення, яке було доступним і безкоштовним: *«У нас на Донбасі... українські канали закодовані були на супутниках. З цим я стикнулася і вже в Харківській області Балаклійський район Андріївка. Від Харкова 70 кілометрів. Українського радіо нема... І всі канали по спутнику українські були або платні, або закодовані у цих пакетах, за які треба платити. Тому все село повертає собі тарілку на ту сторону і дивиться РТР... Чому українську мали отримувати за гроші? Звісно ж, наші так, щоб не платити там щось так, все одно що дивитися, і дивилися ото всьо, шо їм там лили в уші. Це було безкоштовно»*. Такі міркування жінки свідчать про усвідомлення важливої ролі державної підтримки та реалізації стратегічних заходів у напрямку українізації. Безперечно, ефективна українізація пов'язана з доступністю українського контенту, позитивним ставленням до української мови та культури, а також ефективною комунікацією з громадянами.

Підтримує процеси українізації й 55-річна Ірина з Покровська. До війни жінка розмовляла російською мовою, бо жила в російськомовному середовищі, хоча рідною мовою все-таки називала українську, адже для неї рідна мова – *«це мова країни, в якій ти живеш»*. Такий підхід демонструє те, що рідна мова є важливим елементом ідентичності нерідко незалежно від мови щоденного спілкування. Інформантка розуміє, що російськомовність багатьох українців є

наслідком мовної політики Росії, яку вона провадила понад три століття. Ірині прикрим видається той факт, що раніше українську мову вважали неважливою і непрестижною, а розмовляти російською, навпаки, було свідченням вищого соціального статусу: *«Я вчилася в Києві, то в Києві казали всі, хто з села приїхали, оце жлоби понаїжджали, розговаривають українським язиком. А ті, хто розмовляв гарно російською мовою, вони за своїх вважали, навіть якщо я там приїхала з Донецька, там з Покровська. Приймали як за своїх».*

З історії Ірини стає зрозуміло, що її російськомовність була спричинена перебуванням у російськомовному середовищі та нав'язаним стереотипом про непрестижність української мови. Інформантка пригадує очевидний мовний контраст російськомовного міста й українськомовного села: *«Коли я приїжджала до бабусі в село, мама мене залишала там на 2-3 місяці, поки були канікули... І мені так цікаво було українською мовою розмовляти... Я виговорювалася за літо так, що я приїжджала, і мені треба було знову переходити на російську, тому що в школі все викладання російською... У 80-тих роках... таке нагнітання почалось на українську мову, і якось нам так закладали, що українською мовою то такі селюки розмовляють. Треба розмовляти виключно російською, інтелігентно...».* На жаль, багато людей стали заручниками стереотипів про велику російську мову й культуру. Зрозуміло, що для пришвидшення процесів українізації слід руйнувати подібні стереотипи.

Певна річ, мова й ідентичність є складними поняттями, які можуть змінюватися під впливом часу та суспільних подій. На прикладі Ірини чітко видно складну динаміку зміни мовної поведінки, тобто, з одного боку, помітним є її бажання зануритися у свою ідентичність та національну культуру, а з іншого боку, жінка росла в цілком російськомовному середовищі під впливом стереотипів про велику російську мову. Очевидно, це наклало відбиток на її мовну поведінку. Однак, за свідченням Ірини, вона перейшла повністю на державну мову спілкування тільки після початку повномасштабної війни: *«...В 14 році я вже розуміла, що росіяни нам таке принесли, таку біду. Тому що Покровськ – це п'ятдесят кілометрів від аеропорту... А коли почалась війна з*

24 лютого, то тут навіть просто, знаєте, я перемкнула і все. Сказала: все, російської мови в мене більше не буде... Десь через 3 місяці я відмовилася від російської мови повністю».

Інформантка ділиться досвідом, що для переходу на державну мову потрібно лише бажання це зробити: *«Дивимося фільми, слухаємо аудіокниги, читаємо вголос – чоловік мені, я йому, ходимо, ми майже не пропускаємо жодного заняття в клубі (розмовний клуб «Слово», де тимчасово переміщені особи вивчають українську мову – Н.М.)... Театр обов'язково, театр ляльок, драмтеатр – ми все ходимо, дивимось, слухаємо, ми насичуємося, вивчаємо українську мову і, як то кажуть, усіма фібрами душі намагаємося заповнити все нею».* Отже, жінка демонструє важливість активного підходу до переходу на державну мову та вирішення мовних питань через особисті зусилля. Способи, які використовують Ірина із чоловіком для переходу на українську мову, безперечно, допомагають глибше зануритися в нове мовне середовище. Цей досвід демонструє, що індивідуальні зусилля, позитивне налаштування та активна участь у культурних заходах можуть суттєво сприяти успішній мовній адаптації до нового середовища: *«В мене така зміна зразу на 180 від російської до української... Я так швидко перейшла, що я навіть в деяких моментах не зрозуміла, що я вже прокидаюся, і в мене вже українські слова в голові».*

Підкреслимо, що Ірина хоче якнайшвидше бачити все суспільство українськомовним (*«Мені знаєте, так, щоб я зараз махнула рукою – і всі стали розмовляти українською мовою»*), але розуміє, що для цього потрібні рішучі дії з боку держави вже тепер, адже *«мова все одно повинна зараз стояти на першому місці», «державна повинна заохотити людей розмовляти українською мовою».*

Заручницею стереотипу про престижність російської мови і неprestижність української стала також 66-річна Марина з Рубіжного. Зокрема, жінка, яка після початку воєнних дій переїхала до Тернополя, так описує зміни своєї мовної поведінки: *«Тут всі розмовляють українською мовою. Як можна розмовляти іншою мовою, як тут Україна, і українською мовою треба... От*

тут я відчула, що це мова нашої держави. Що державність теж визначається мовою... Ну я приїхала в осередок української мови. Я приїхала в ту частину України, яка була завжди, розмовляла українською мовою... Я намагаюсь, як сказати, сюди вписатися». Видно, що інформантка змінила основну мову свого спілкування й ставлення до української та російської мов, пройшовши процес лінгвокультурної адаптації. Утім, незважаючи на перехід на державну мову комунікації, рідною мовою для жінки все-таки є російська, адже під цим поняттям вона розуміє мову «якою думає», зауважуючи, що їй досі навіть «сни сняться російською мовою».

Марина усвідомлює, що її мовна поведінка зумовлена тим, що вона все життя провела в російськомовному середовищі, а це не могло не накласти відбиток на вибір основної мови її спілкування: *«За часів Радянського Союзу у нас українська мова вважалася як мова селян... А якщо ти розмовляєш російською, то ти вже більш інтелігентний чоловік... Українською розмовляли люди, які виїхали з сіл. Ті, хто народились в місті, розмовляли російською мовою». Розуміємо, що багато людей використовували російську мову внаслідок впливу подібних стереотипів, а це великою мірою визначало те, як люди сприймали українську мову. Такі уявлення стали частиною мовної ідентичності багатьох українців, і вони, безсумнівно, є важкою перешкодою для зміни мовних звичок. Однак мовна поведінка може зазнавати трансформацій унаслідок переосмислення культурних подій чи зміни місця проживання, що й спостерігаємо на прикладі Марини. Занурення в нове українськомовне середовище повністю змінило ставлення жінки до української мови: «Я повернулася обличчям до української мови».*

70-річна Жанна, як і багато інших українців, змінила свою мовну поведінку після переїзду на Захід України. Вона опинилася в іншому мовному середовищі, а тому відчула потребу перемкнути мовний код. Зокрема, Жанна, яка мігрувала з Харкова до Тернополя, стверджує, що ожила в українськомовному середовищі: *«І я така задоволена, що я потрапила в цей Тернопіль, що я дізналася, що є справжня Україна, що є українська Україна... Я крім Харкова ніде не жила і не*

знала, що є така справжня Україна. Я думала, що всі зросійщені». І продовжує: «Ну в Тернополі моя душа розквітла, я так насолоджуюся, я так люблю звертатися до людей... Так люблю, так приємно, так рідно. Якби моя змога, чи можливість, так я б хотіла свій вік, скільки там мені залишилось життєвої дороги, тут доживати... я б хотіла цю атмосферу Тернополя і далі, і далі після перемоги продовжувати упитувати у себе, насолоджуватися українським, рідним».

Зі слів Жанни випливає, що вона змінила свою мовну поведінку в українськомовному середовищі через відчуття патріотизму та підтримку України в умовах воєнного конфлікту: «Оце ж лише після війни... я все переосмислила і зрозуміла, що я була, як і інші, зрадниця». Зараз вона переконана, що краще вже розмовляти суржиком, а не «кацапською мовою» і має намір «стояти в опозиції до рашки і до рашенської мови до кінця своїх днів».

Важливо наголосити також на тому, що впровадження державою обов'язкового використання української мови в офіційній комунікації, безперечно, мало вагомий вплив на функціонування державної мови, а також стало стимулом для російськомовних українців більше послуговуватися українською мовою. Прикладом цього слугує така ситуація, про яку розповідає Жанна: «Ви знаєте, це ще до війни було, у нас там, це спальний район, і нема ніяких підприємств, тільки супермаркети АТБ, Сільпо. І вони між собою конкурують. І от в АТБ там набрали таких дівчаток, які знають українську мову, і багато жіночок мого віку спеціально йшли в АТБ, а не в Сільпо, щоб поспілкуватися рідною мовою. Приємно якимось так, затишно робиться, що ось ми в Україні, ми чуємо українську мову, що ми не дець там тільки на кухні, а ми у спільноті і чуємо рідну мову, і відповідаємо українською мовою». Це ще одне підтвердження того, що українська мова в російськомовному середовищі виступає не лише засобом спілкування, а виразником національної ідентичності. Комунікація українською мовою в таких місцях створює атмосферу спільності, єдності і розуміння серед людей, які відчують глибокий зв'язок з українською культурою та цінностями.

Жанна бажає в перспективі бачити Україну українською, навіть у Харкові, де, за її словами, *«української мови і не почуєш»*. Тому вона сподівається, що *«люди зараз очнуться, проснуться, зрозуміють, що ми українці, що ми не повинні були зрадити свою мову. Ми від своєї відмовилися, чужу мову взяли»*. Також слід зазначити, що інформантка підтримує радикальну, а не лагідну українізацію, підтверджуючи свої думки тим, що *«вони нам на горло наступають, вони вже нас вбивають. Дійшло до війни кривавої, страшної, а ми все не можемо в своїй державі вимагати знання своєї мови... Що ж це за політика: не можуть відмінити закон Ківалова і якогось там ще придурка»*. Видно, що Жанна вдосконалила свою мовну свідомість і вірить, що всі українці зрозуміють важливість збереження та розвитку своєї мови задля усвідомлення власної ідентичності. Утім можемо припустити, що попри свій патріотизм, інформантка погано обізнана з питаннями мовного законодавства, а це свідчить про нагальну потребу поширення таких знань.

62-річна Раїса з Рубіжного теж після початку російсько-української війни змінила свою мовну поведінку та перейшла на українську мову спілкування, хоча їй це доволі важко дається, що підкреслює емоційний аспект комунікації. Зрозуміло, що емоції можуть великою мірою впливати на вибір мови та на якість мовлення: *«Як хвилююсь, забуваю ті слова. А як так стараюсь щось, наприклад, не спіша, то я так на українській, а як хвилююся, то вискакують російські»*. Досвід Раїси підкреслює, що спілкування незвичною для себе мовою може бути викликом, особливо у старшому віці. Причини появи таких труднощів зрозумілі, до того ж вони притаманні багатьом людям. Тому, безперечно, слід враховувати емоційний й особистий аспекти у вивченні та використанні мови.

Інформантка переконує, що саме ненависть до Росії зумовила її перехід на українську мову спілкування: *«Ну це ж війна, що Росія, отой Путін напав на нас. Ну чо він напав на нас? Шо ми йому зробили? От українці такий трудолюбивий народ... ми ж нікого не трогали. Ну чо він на нас напав?»*. Бачимо, що відчуття належності до конкретної національної групи та ототожнення себе з нею можуть посилити бажання спілкуватися іншою мовою.

Раїса з позитивом вірить у перемогу України та українськомовне майбуття: *«Любити Україну. Відстоювати її інтереси. Мова шоб була українська. Ну і вірити в Україну, в ЗСУ, у все це вірити, чекати перемоги».*

Свідченням впливу російсько-української війни на зміну мовної поведінки російськомовних громадян є також мовна біографія 66-річного Володимира з Маріуполя, який заявляє, що його перехід на українську мову спілкування є реакцією на події, що відбувалися в його рідному місті: *«Ну ось, як я кажу, коли ми виїхали з Маріуполя, от вже гуманітарний коридор в Запоріжжі, коли приїхали, то вже перейшли з сином на українську мову....Це було в нас як такий рубікон, що це українська. Все, ми переходимо на українську мову повністю».* Чоловік у такий спосіб продемонстрував свою громадянську позицію: *«Я, наприклад, якщо повернуся, і син, якщо повернеться, то ми все одно на російську не перейдемо. Вже просто принципово, принципова позиція».*

Утім мусимо зазначити, що така причина зміни мовної поведінки не обов'язково означає цілковиту відмову від російської мови. Це скоріше може бути спробою виразити свою ідентичність, підкреслити свою національну самобутність і незалежність від Росії. На цьому й наголошує сам чоловік, який розповідає, що коли людина розмовляє російською мовою і їй важко перейти на державну, він *«із-за взаємоповаги»* теж може перейти на російську, аргументуючи це тим, що мова і держава – це різні речі: *«Я не вважаю, що російська мова це знак рівняння поставити... росіяни, російські війська. Неможливо поставити».* І продовжує: *«Я не вважаю, що російська мова – то погано. Я вважаю, що люди спотворюють мову, ну, тобто люди, котрі її використовують погані, а мова... Що мова? Є і багато і творів російською мовою, і пісень, котрі ми раніше слухали, подобаються. Ось просто зараз, я так вважаю, що поки що, як суспільство так дуже радикалізоване до російського, до всього російського. То звичайно, російська мова, вона буде сприйматися радикально, але з часом, емоції вже коли... коли Україна переможе... то я думаю, що з часом російську мову будуть сприймати нормально, як всі інші мови: як польську, німецьку, англійську».* Справді, деякі люди переконані, що

використання російської мови зовсім не означає підтримку Росії чи її політики. Вони можуть продовжувати користуватися мовою ворога через звичку, тісний зв'язок з російською культурою, родинні контакти.

Звичайно, не всі зібрані нами мовні біографії підтверджують факт зміни мовної поведінки й удосконалення мовної свідомості інформантів. Так, 27-річний В'ячеслав із Сумської області демонструє типову білінгвальну поведінку. Хоча своєю рідною мовою він вважає російську, бо, на його думку, *«рідна мова – це та, якою в мене думки. Да, навіть зараз з вами розмовляю, я просто швидко дуже переводжу, перекладаю»*, проте в комунікації автоматично підлаштовується під мову співрозмовника: *«Якою мовою розмовляє оточення, тою мовою ти розмовляєш»*. Чоловік упевнений, що бути патріотом своєї країни не означає спілкуватися державною мовою. Ба більше, він навіть сумнівається, що в перспективі почне користуватися українською мовою. Тобто видно, що В'ячеслав диференціює у своїй свідомості державну мову й мову повсякденного спілкування, вважаючи, що *«державною мовою повинен володіти кожен... Бо це державна мова. Тут не обговорюється... Розмовляти ти можеш на тій мові, яка тобі ну найближче... на якій тобі зручно»*.

Неусвідомлення суті мовних конфліктів, очевидно, засвідчує низький рівень мовної свідомості інформанта. Так, за переконаннями В'ячеслава, влада штучно й цілеспрямовано створювала мовний конфлікт. Тому, щоб подолати його, потрібно *«не підливати масла в вогонь, і мовні конфлікти самі по собі зійдуть на 0. Бо якщо людям не внушати, що хтось кращий, а хтось гірший чисто із-за мови, ну люди самі до цього не дойдуть... Я вважаю, треба вивести це питання мовного конфлікту, і в принципі, мови, хто якою розмовляє, і все буде добре»*. Окрім цього, на його думку, *«Російська Федерація на нас напала не через мову. В принципі, я не знаю причини, з якої вона нас на нас напала, але точно не через мову»*, а тому *«зараз мова – це не перше, на що треба звертати увагу. У нас зараз війна, нам зараз треба об'єднатися і перемогти нашого общого врага, спільного ворога. А потім уже розбиратися в цьому»*. Цей погляд, на жаль, відображає позицію немалої кількості українців. Багато людей вважають, що

пріоритетом сучасної політики є не мовні питання, а інші – більш нагальні. Утім мусимо усвідомити, що якраз у контексті ідеї перемоги над спільним ворогом питання мови як фактора консолідації населення відіграє чималу роль.

Хоча, зазначимо, В'ячеслав таки підтримує українізацію, щоправда, лагідну, ненасильницьку і на довгострокову перспективу. Хлопець переконаний, що *«якщо все робити правильно, то наші внуки будуть розмовляти державною мовою»*. Зважаючи на молодий вік цього респондента, розуміємо, що в найближчі 40 років він не бачить наше суспільство українськомовним.

Слід наголосити також на тому фактові, що інколи українці, окрім того, що не змінили своїх мовних преференцій під впливом воєнних подій, ще й почуваються ображеними через те, що суспільство вимагає від них користування державною мовою. Наприклад, 46-річна Вікторія з Миколаївщини скаржиться, що доволі складно перейти на українську мову комунікації, якщо все життя розмовляла російською. Ба більше, жінка взагалі не усвідомлює важливості української мови в аспекті національної та культурної ідентичності: *«Немає смисла, хто якою спілкується. Головне, щоб людина була нормальна»*. І продовжує: *«Оце якби не війна, то так кожний і розмовляв. Ну приїжджали тож і на море, і ніхто нікого не упрікав. Правильно? Що ви приїжджаєте і українською мовою розмовляєте? Переходьте там на руский. Ніколи ж такого бар'єра, ніколи. Кожен розмовляв, як йому, як то кажуть, було добре»*.

Перехід Вікторії на державну мову спілкування в новому мовному середовищі зумовлений не переосмисленням цінностей, а бажанням не допустити мовних конфліктів, що є ще однією причиною зміни мовного коду російськомовних громадян у сучасних умовах: *«Якби не цей агресор, знаєте, може, я і спілкувалася би російською... Ну я не щитаю... Ну мені проще розмовляти російською... Ну, щоб не було отак дійствительно конфлікту. Знаєте, що не хочеться на собі зауваження, щоб робили. То конечно, я буду українською лучче розмовлять, бо дуже багато єсть людей, які сприймають російську... Можуть по-різному реагировать»*. Звідси випливає, що жінка сприймає зміну мовної поведінки лише як спосіб запобігання потенційному

конфлікту та стратегію для підтримання мирного спілкування. Виходить, що вона обирає приховати свою мовну ідентичність задля уникнення негативних реакцій оточення. Хоча, зауважимо, що їй не імпонує обрана нею модель поведінки, на чому вона неодноразово наголошує: *«І чого я должна підлаштовуватися під людину, щоб мене не образили, правильно? Я ж не приїхала з якоюсь агресією. Якщо б мені, я була б російською, так я поїхала б в ту сторону, не цю. Ну так розібратися. І нас обзивать, що ми такі-пересякі, поприїжджали»*. Історія Вікторії є прикладом того, що російськомовні люди часто потребують періоду адаптації до нового мовного середовища та нової моделі мовної поведінки, що в перспективі, можливо, призведе до трансформації їхньої мовної свідомості.

Отже, з огляду на проаналізовані матеріали мовних біографій тимчасово внутрішньо переміщених осіб розуміємо, що мовне питання кожен громадянин може інтерпретувати по-своєму. Дехто не асоціює мову з ідентичністю та гадає, що це лише засіб спілкування, ніяк не пов'язаний із політичними аспектами. Звідси випливає, що рішення людини використовувати українську чи російську мову не завжди віддзеркалює її ставлення до політичних і суспільних подій.

Однак російська збройна агресія таки суттєво вплинула на зміну мовної поведінки українців, що часто є показником вдосконалення їхньої мовної свідомості. Повномасштабна російсько-українська війна стала каталізатором для глибшого осмислення суті своєї національної й мовної ідентичностей.

Серед основних факторів, що зумовили зміну мовної поведінки українців, можемо виділити такі: вплив війни, адже в контексті повномасштабної війни мова стала засобом ідентифікації зі своєю нацією, символом опору та єдності, а також вплив нового українськомовного середовища, оскільки часто люди, пройшовши процеси лінгвокультурної адаптації, почали говорити мовою, що є панівна в новому для них комунікативному просторі. Окрім цього, інколи причиною зміни звичної мови спілкування є намагання уникнути потенційних мовних конфліктів. У зв'язку із цим мусимо констатувати, що зміни мовної поведінки не завжди викликають трансформацію мовної свідомості.

Утім, зважаючи на помітне збільшення кількості українськомовних людей, розуміємо, що українці все більше трактують державну мову не лише як засіб спілкування, але як невід’ємний складник їхньої ідентичності. Зміна мовної поведінки українців призводить до закріплення позицій державної мови у всіх комунікативних сферах. Перехід громадян на державну мову спілкування сприяє консолідації українського суспільства. Прискорений процес українізації комунікативного простору, зумовлений впливом війни, підкреслив важливість української мови як атрибута національної ідентичності.

Література

- Брага І. (2021). Міжродинне спілкування українсько-російських білінгвів. *Записки з українського мовознавства*, 28, 228–238. <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2021.28.235545>
- Гонтар М. (2019). Мовна ситуація у сфері торгівлі та послуг в Україні. *Мова і суспільство*, 10, 109–119.
- Данилевська О. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси: монографія*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Делюсто М. (2023). Зміни у ставленні до державної мови представників національних меншин межиріччя Дністра і Дунаю. *Українська мова*, 3(87), 19–33. doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.019
- Кісс Н., Шумицька Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. *Соціальне у мові та мова в соціумі : колективна монографія* (с. 83–133). Київ.
- Коць Т. (2017). Мовна свідомість у синхронії та діахронії. *Мовознавство*, 1, 49–56.
- Масенко Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ: ТОВ «Видавництво „КЛІО“».
- Матвеева Н. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва: монографія*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Матвеева Н. (2023). Війна і ставлення українців до мови. *Українська мова*, 3(87), 3–18. doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.003
- Палінська О. (2022). Формування мовної ідентичності мешканців Центру і Півдня України в умовах трикодовості (українська – російська – змішане мовлення). *Українська мова*, 2(82), 60–81. doi.org/10.15407/ukrmova2022.02.060

- Руда О. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi.org/10.11649/sm.2414>.
- Селігей П. (2012). *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*: монографія. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Соколова С. (2023а). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1(85), 3–19. doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003
- Соколова С.О. (ред.). (2023б). *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар]. Київ: [б. в.],. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Цар І. (2021). *Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі*. Київ: Наукова думка.
- Цар І. (2023). Розділ 6. Мовна поведінка молоді у білінгвальному місті. С.О. Соколова (ред.), *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія*. [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар] (с. 518–618). Київ: [б. в.],. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Шумицька Г. (2022). Зміни в мовній ідентичності українців під час російсько-української війни: 2022 рік. *Українська мова*, 4(84), 3–10. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.003>

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА МОВНУ ПОВЕДІНКУ МОЛОДІ В ІНТЕРНЕТІ (І. М. Цар)

Дослідження, проведені протягом двох останніх років повномасштабної війни, демонструють суттєву зміну ставлення українців до української та російської мов, а це своєю чергою зумовлює зміни їхньої повсякденної мовної поведінки (Соколова 2023; Залізняк 2023; Матвєва 2023). Вплив війни на мовну поведінку українців і мовну ситуацію в Україні багатогранний, і його інтенсивність може відрізнятися в різних соціальних сферах і групах. Зокрема, для молоді надзвичайно важливим є не лише «живе» спілкування, а й віртуальне, яке стирає просторові бар'єри й розширює можливості самовираження молодих людей. Сьогодні необхідно зрозуміти, як повномасштабна війна змінила мовну поведінку української молоді в інтернеті, щоб краще осмислити особливості формування мовної поведінки молоді й у інших сферах.

Джерелом дослідження, представленого в цій науковій розвідці, послужили записи мовних біографій молодих українців, зібрані під час повномасштабної російсько-української війни (20 деталізованих інтерв'ю ⁴⁷), а також матеріали соцмереж та інших сайтів, які зазвичай відвідує молодь та про які згадували респонденти в інтерв'ю. Згідно з результатами загальнонаціонального опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири» 2017 р., українська молодь найбільше використовує інтернет для спілкування та соцмереж, а також для розваг, навчання чи роботи, отримання різної інформації (Результати, 2017, с. 121). З опрацьованих мовних біографій також дізнаємося, що в інтернеті молодь цікавиться ресурсами, пов'язаними з гумором, спортом, саморозвитком. Популярна сьогодні в молодіжних колах японська та корейська культура, наприклад манга, аніме, дорами, кейпоп. Молодь активно купує й продає різні товари в інтернеті, зокрема в соцмережах.

⁴⁷ Мовні біографії записані й опрацьовані в межах міжнародного проекту «Дебати щодо мовного розмаїття: менеджмент мов меншин в пострадянській Україні» за підтримки Фонду «Фольксваген», а також завдяки участі автора в нерезидентських програмах Університету Індіани та Французького інституту досліджень з гуманітарних та соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS-MEAE).

На вагомість ролі соціальних мереж у житті молоді вказує факт, що турбує навіть віцепрезидента компанії «Google»: майже половина молоді шукає інформацію в TikTok та Instagram замість Google (Детектор медіа, 2022). Згідно з дослідженням, здійсненим ГО «Аналітичний центр Cedos» і дослідницькою агенцією Info Sapiens, молодші респонденти (14–19 років) використовують соціальні мережі Instagram (54%) та TikTok (39%) частіше, ніж представники вікової групи 30–34 років (38% та 20% відповідно). Останні натомість частіше використовують Facebook (55% проти 33%) та національне телебачення (31% проти 16%) (Волосевич, 2023, с. 26). Важливо наголосити, що соціальні мережі – це потужний засіб впливу й поширення ідей, а мова, якою представлена в них інформація, також може впливати на суспільну свідомість і поведінку.

Зрозуміло, що з початком повномасштабної російсько-української війни мовні практики молодих українців в інтернет-просторі змінюються на користь української мови. Так, наприклад, ще дослідження Центру контент-аналізу (2022 р.) засвідчило українізацію соціальних мереж і вказало, що цей процес був зумовлений не тільки законодавчо, а, власне, став наслідком мовного вибору користувачів. Згідно із цим дослідженням, російська мова втратила домінантне становище в українському сегменті соціальних мереж. Facebook, Twitter та Instagram показали порівняно з осінню 2020 року присутню українізацію користувачів. Крім того, порівняно з 2020 роком спостерігалася помітна українізація користувачів західних областей України (як побачимо далі, спілкування українською мовою в реальному житті не обов'язково означає використання української в інтернеті). Дослідження також продемонструвало, що дерусифікаційні процеси в Youtube і TikTok майже зовсім не відбулися (Центр контент-аналізу, 2022). Проте результати аналізу мовних біографій доводять, що, наприклад, у ютубі на сьогодні теж відбуваються суттєві зміни на користь української мови, а пізніші соціологічні дослідження підтверджують це спостереження (Детектор медіа, 2023).

Соціологічне опитування Київського міжнародного інституту соціології на замовлення В.М. Кулика, проведене в кінці 2022 року, засвідчило суттєве

збільшення частки вживання української мови в інтернеті, якщо порівняти з 2017 роком. В.М. Кулик зазначає: «Декларована частка української мови («тільки» та «переважно») становить 52% і в багато разів перевищує частку російської (6%), тоді як 38% заявили про використання обох мов рівною мірою. Це напевно не відповідає фактичному становищу, але свідчить про намір уживати більше української» (Кулик, 2023). Науковець також звертає увагу на те, що молодь дещо більше використовує українську в інтернеті, ніж старше покоління.

Зміна мовної поведінки українців у соцмережах привернула увагу й зарубіжних науковців. Скажімо, група німецьких та британських дослідників, використовуючи статистичні моделі, проаналізувала, якою мовою послуговуються громадяни України у твітері (X) після повномасштабного вторгнення Росії (Расек, 2024). Це дослідження зафіксувало стабільний зсув у бік використання української мови замість російської, а також констатувало, що понад половина російськомовних користувачів мережі «X» перейшла на українську з початку повномасштабної війни, оскільки прагнула виразити свою національну ідентичність (Расек, 2024, р. 13). Як зауважують автори цієї праці, найбільше користувачів твітеру саме серед молоді (18–39 років).

Перед тим, як перейдемо до аналізу мовної поведінки молоді за матеріалами мовних біографій, вважаємо за необхідне конкретизувати, що саме розуміємо під мовною поведінкою молоді в інтернеті, адже молоді люди є і творцями, і споживачами контенту. Наша увага зосереджена на різних виявах мовної взаємодії молоді з інтернет-ресурсами:

- 1) вибір мови спілкування в соцмережах (мова приватного листування та коментування дописів інших користувачів; мова, якою створюють дописи чи ведуть блоги);
- 2) вибір мови для іншої особистої комунікації в інтернеті (спілкування з продавцями (покупцями) товарів, розмови на ігрових платформах, різноманітних форумах тощо);
- 3) вибір мови для пошуку інформації (мова, якою вводять пошуковий запит);

4) вибір мови споживання інформації (мова, якою читають, слухають, дивляться вміст інтернет-ресурсів).

Аналіз мовних біографій дає змогу стверджувати, що вибір мови особистого спілкування в інтернеті (наприклад, листування в соцмережах, ігрових чатах тощо) здебільшого залежить від мови співрозмовника та ступеня знайомства респондента з ним. Вибір мови пошуку чи споживання інформації насамперед пов'язаний з особистими цілями мовців та мовною ідеологією, якої ці мовці дотримуються, а також з їхнім рівнем освіти, професією. Як показують результати інтерв'ю, інформанти в соцмережах спілкуються переважно тією самою мовою, що й у реальному житті, якщо йдеться про комунікацію з людьми з їхнього близького оточення. Якщо ж листування ведеться з метою купівлі якогось товару чи з іншою ціллю і респонденти не знайомі зі своїми співрозмовниками, то можуть змінювати мову повсякденного спілкування.

Більшість інформантів, які перейшли чи переходять на українську під впливом війни, вказали, що намагаються повністю відмовитися від російської мови в інтернеті. Про це говорять навіть ті опитані, які наразі перебувають в окупації, адже якщо у реальному житті вони з міркувань безпеки не завжди мають змогу використовувати українську мову, то в інтернеті це можливо.

Т. (ч, 24, Новомиргород, Кіровоградська обл.)⁴⁸. Ми зараз з друзями відмовляємося від усього російського, навіть якщо це українці. Тобто якщо це українці, ми вважаємо, що вони мають бути українськими. Ну знову ж таки, ми їх не можемо змусити, тому ми просто не будемо їх слухати, дивитися, читати.

Р. (ч, 21, Куп'янськ, Харківська обл.). Я став більше гуглити і писати саме українською, на українські сайти заходити, бо правди там більше. Фільми, серіали дивлюсь. Воно, знаєте, якщо єсть українська озвучка, дубляж, я дивлюся, звісно, українською, бо наш український дубляж ну дуже гарний. А якщо немає, то вже... раніше дивився російською, а зараз вже я намагаюсь,

⁴⁸ У дужках подано коротку інформацію про респондентів у такій послідовності: стать, вік, місце народження.

якщо нема українського дубляжа, дивитися в субтитрах. Якщо взяти саме банальне, то від всіх там російських пабліків там чи груп, чи навіть якщо якісь там з мемами, ну я відписався повністю. В мене зараз тільки українські там новини, групи, пабліки, таке.

Навіть якщо інформанти не переходять на українську в реальному житті, часто починають вести сторінки в соцмережах українською мовою. З одного боку, таку зміну мовної поведінки в інтернеті можна пояснити тим, що для багатьох опитаних, які мають намір перейти на українську в повсякденні, найлегше починати перехід саме зі змін у тій сфері, яка не передбачає безпосереднього спілкування зі знайомими людьми. З іншого боку, мовці можуть вести соцмережі українською лише для того, щоб продемонструвати свою проукраїнську позицію.

Д. (ч, 25, Дніпро). Інформацію шукаю тією мовою, якою її реально знайти. Короче, все, що по роботі, по програмуванні, я шукаю англійською, бо буде найбільший вибір джерел, де можна почерпнути якусь інформацію. На робочому комп'ютері у нас стоїть виключно українська мова, але в певних ситуаціях є необхідність, наприклад, в букві «и», бо система ІС чомусь не українізована... Медіа? Ну я намагався перевести весь свій письмовий... своє письмове спілкування на широкий розголос українською мовою, але я там іноді пишу й англійською, то в тому питань нема. Ну російською я просто не роблю зараз.

Робота декількох наших респондентів безпосередньо пов'язана з інтернетом. Наприклад, один респондент є розробником ігор і розповідає про зміну мовної ситуації у своїй індустрії:

Б. (ч, 26, Бобринець, Кіровоградська обл.). Дуже покращилася в тому плані. Є «Steam», не знаю, знаєте Ви... «Steam». Це ігровий магазин онлайн, найпопулярніший. І там є різні... У кожної ж гри різні локалізації: там англійська, там чеська... Є статистики загальні кількості людей, хто використовує українську... український інтерфейс до цієї програми стімовської. І от відсоток використання українського інтерфейсу він там

збільшився щось ну біля десяти разів. І вот після війни в багато разів збільшився. Тому що ну всі агітують, і розробники ж теж не дурні, вони бачать, що збільшилась частка використання – значить о, значить ці люди можуть купувати ігри, і є сенс перекладати ці ігри на українську мову. І от з таким успіхом збільшилось навіть ігр, які використовують... які самі розробники українську мову роблять. Навіть великі проекти, які от тільки будуть виходити, вони теж... Навіть от просто субтитри – це уже дуже великий успіх. Звісно, якби була озвучка українська, це було б краще. Але таких ігор не дуже багато, тільки от саме українські розробники або ті, хто якимось вихідці, скажем так, з України, от вони роблять українську озвучку, замовляють.

Інша інформантка (О. ж, 16, Львів) волонтерить на сайті «Manga.in.ua», де працює з перекладами манги з японської українською. Вона каже: «Переклад з російської вважається конкретним гріхом в спільноті перекладачів манг, це неприйнятно».

Важливо зазначити, що дехто з респондентів перейшов або поступово переходив на українську мову в інтернеті ще до початку повномасштабної війни, оскільки для них це була та сфера, яка вимагала найменше психологічних зусиль, адже здебільшого не передбачала безпосереднього спілкування. Проте війна вплинула на мовну поведінку й тих, хто раніше зберігав мовну стійкість і листувався російською з тими, хто звертався українською:

І. Чи змінилася Ваша мовна поведінка в інтернеті під впливом війни?

*Р. (кримська татарка, ж, 30, Євпаторія – Київ). Ні, тому що умовні якісь там замовлення я вже робила українською, тому що це знову ж таки була сфера життя, яка не старі зв'язки, і я вже замовляла українською. **Що я помітила, що частіше почали відповідати саме українською на мої запити.** Все-таки до повномасштабного вторгнення, мені здається, що частіше могли відповісти там російською на українськомовні запити.*

Цікаво, що навіть якщо мовці категорично проти переходу на українську мову, вони можуть використовувати її в інтернеті під впливом мовного

законодавства або щоб уникнути конфліктів, коли це стосується роботи чи спілкування з незнайомими людьми:

*А. (ж, 19, Бобринець, Кіровоградська обл.). В основном соціальні мережі це як би лібо руская, лібо суржик, потому що це обично друзья. **Якщо це касається клієнтів, то це обично українська, потому що я не хочу нариваться тіпа на скандали там туди сюди, от.** Якщо я бачу, що клієнт мені пише на руском, ну, єстєстєвенно, я тоже буду с ним на русском общаться. Якщо там я бачу, що як би мені пишуть «Привіт!» (з іронією) на українськом, то, єстєстєвенно, я тоже.*

І. А от коли шукаєш інформацію в інтернеті, то якою мовою ти вводиш?

А. Українською, потому що руські сайти не откриваются в Україні. Пишу уроки, єстєстєвенно, українськой, потому що в універі, понятне діло, що це пресікається буде.

І. Новини дивишся?

А. Ну українською. Я українську на процентів восьмдесят понімаю.

І. А чого російською новини не дивишся?

А. І російською дивлюсь. Смотря як пишуть.

І. А фільми?

А. Фільми і російськой, і українськой. Ну вот просто більше мені якось милозвучніше тіпа російською. Но бувають такі тіпа серіали або фільми, які я просто от хочу українською дивиться, вот потому що ну не передає російська мова той колоріт серіала або фільма.

Важливо зазначити й те, що зростає роль англійської мови в інтернет-просторі. По-перше, молодь починає використовувати англійську, щоб знаходити в мережі інформацію, яку раніше шукала російською або яку не може знайти українською мовою. По-друге, проукраїнські інформанти починають більше використовувати англійську мову в інтернеті, щоб поширювати проукраїнські наративи у світі:

Т. (ч, 24, Новомиргород, Кіровоградська обл.). Залежить від контексту і від аудиторії, на яку я це хочу поширювати. Тобто якщо це, наприклад, щось

пов'язане з роботою або там, наприклад, поширення воєнних злочинів росії, то це пишеться англійською, для того щоб було охоплення більше.

До того ж, сьогодні молодь часто добре володіє англійською мовою, а також може працювати в такій царині, де доводиться багато спілкуватися англійською, і це дозволяє молодим людям з легкістю віддати англійській ту нішу інтернет-комунікації, яка раніше належала російській мові:

І. Яку мову Ви використовуєте в інтернеті?

*Р. (кримська татарка, ж, 30, Євпаторія – Київ). Українська, англійська. Якщо... трошки доповню. Здебільшого все ж таки, якщо це пошук інформації загальний, да, там, я не знаю... шось таке... якщо там світова історія, то... наприклад, то це більше все ж таки англійською, **бо я нею вільно володію і нею мені навіть швидше** і взагалі на комп'ютері клавіатурі я українською дуже повільно буду друкувати, **бо знову ж таки в мене робоче середовище здебільшого англійське.** На телефоні то інша історія. Якщо там питання, що мені якісь послуги треба загулити, то це українською, і там потім починається боротьба з пошуковими системами і (сміється) видачею матеріалів російською мовою.*

Проте є приклади, коли молоді люди послуговуються англійською в інтернеті, навіть якщо не дуже добре нею володіють: вони свідомо уникають російської мови, а єдина доступна альтернатива може бути тільки англійською. Тобто свідомо молодь готова терпіти труднощі, щоб не використовувати російської мови:

*В. (ч, 27, Дніпро). Зараз я своє оточення по максимуму українізую. Я там не дивлюсь російський ютуб от взагалі, не там читаю російських статей і так далі. Це тільки українська. **Ну, можливо, англійська, якщо нема альтернативи українською. Це виникають деякі складності, да, звичайно.** Ну тобто я англійську знаю гірше набагато, ніж російську. Але ось так. Це моє рішення зараз таким чином.*

Представники національних меншин (серед наших опитаних були кримські татари) також змінюють свою мовну поведінку в інтернеті під впливом

війни, зокрема намагаються частіше послуговуватися рідною мовою. Проте це не завжди вдається, оскільки, наприклад, багато кримськотатарської молоді не володіє кримськотатарською мовою. Крім того, сьогодні дуже бракує кримськотатарських або кримськотатарсько-українських ресурсів, і це спонукає молодих кримських татар споживати інформацію тією мовою, якою вони можуть цю інформацію знайти:

А. (кримська татарка, ж, 30, Феодосія). В соціальних мережах... Знаєте, намагаєшся, намагаєшся рідною мовою, кримськотатарською, але все ж таки день, коли перемикаєшся на російську. Але намагаєшся. Я сама намагаюсь якийсь там пост написати, у сторіз щось запостити, підписавши це рідною мовою. Інколи я роблю так, що пишу рідною мовою і пишу російською. Такі моменти теж є. Як сказати, деякі представники мого народу, молодь, вона не знає рідної мови, бо їм важко сприймати. Через цю призму, тобто тут так і тут так, можна прочитати і щось... щось буде... щось відкладеться в голові.

І. А чи впливає мова блогерів, каналів, сторінок в соцмережах на те, чи Ви слідкуватимете за цими ресурсами?

Р. (кримська татарка, ж, 30, Євпаторія – Київ). Так. Якщо це російськомовний ресурс [то не слідкуватиму], за виключенням російсько-кримськотатарського, тому що насправді кримськотатарсько-українського дуже мало чого існує, якщо взагалі щось існує, от. А так, якщо це чисто російськомовний, то...

Отже, зміна мовної ситуації в інтернеті, з одного боку, зумовлена зміною мовної поведінки користувачів під впливом війни, а з іншого – поступовою зміною мови вмісту самих інтернет-ресурсів:

К. (ч, 33, Луганськ). На початку війни у всіх, у більшості людей було емоційне рішення відмовитися від всього російського. Цей ну типу... Мірозданіє не терпить пустот. Це місце почали... почало щось інше заповнювати, в тому числі збільшилася кількість гарного українського

контенту. Ну якби і це зараз і простіше зробити, ніж раніше [перейти на українську].

Звісно, на цей процес суттєво вплинув Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Проте війна значно посилала трансформацію мовного простору в мережі. За словами Л.М. Підкуймухи, яка проаналізувала сучасний стан української мови в бізнесовому середовищі, зокрема й в інтернеті, закон не зобов'язував вилучати російську мову з вебсайтів чи застосунків, а лише робити українську основною за замовчуванням, але після початку повномасштабної війни така практика стала поширеною (Підкуймуха 2024, с. 63).

Збільшення кількості українськомовного контенту сприяє подоланню комплексу меншовартости серед молоді, особливо наймолодших представників цієї вікової групи. Одна з інформанток (О. ж, 16 р., Львів), львів'янка, виросла в абсолютно українськомовному оточенні, але раніше соромилася писати українською в інтернеті через те, що більшість писала російською. Проте зараз, на її думку, писати українською мовою стало модно і все більше молоді не соромиться використовувати українську у соцмережах:

О. (ж, 16, Львів). Ну, росконтент тепер рідко зустрічається, так само як і коментарі російською мовою. А якщо хтось і пише, то потім виникають маленькі скандалики, по типу чому не українською, і люди троха сваряться в коментарях, а деякі просто ігнорують. На ютубі почала зустрічати більше саме українського контенту, якого раніше не помічала, з'явилися нові блогери, які активно ведуть свої канали українською мовою. А деякі перейшли з російської на українську, а деякі (дуже мало) досі ведуть російською свої відео. Зараз, якщо у іграх можна значно частіше зустріти людину, яка розмовляє українською, то до повномасштабної війни було дуже складно знайти когось, хто б говорив українською в інтернеті взагалі (ну окрім новин). Зараз же, коли зустрічаєш гравця, який говорить на російській, відразу питаєш, звідки він, бо може то українець, який просто знає тільки російську, а може бути москалик, яких дико зневажають. Навіть в комп'ютерних іграх

на серверах інколи бачу, як гравці з України і росії сваряться між собою. Навіть я мала онлайн друга який розмовляв російською, а потім виявилось, що то українець, – і після початку повномасштабної війни ми перейшли на українську.

Цікаво, що зникнення сорому писати українською та небажання виділятися стосується навіть тих інформантів, які продовжують користуватися російськомовними інтернет-ресурсами. Вони більше не соромляться залишати коментарі українською. І, за словами респондентів, така зміна відбулася власне після початку повномасштабної війни. Цьому сприяє й те, що інтернет дає змогу зберегти анонімність і відкрито висловити те, що не всі наважилися б сказати в умовах «живого» спілкування. Тому в коментарях інколи навіть стаються конфлікти на мовному ґрунті. Ось приклад діалогу в коментарях між користувачами одного з російськомовних сайтів для перегляду корейських серіалів (авторський правопис і пунктуацію збережено):

Анонім. Судячи з прев'ю 14-ї серії, ніяких особливих подій не буде знову. І залишається 2 серії... Після перегляду виникає питання який це жанр? Намішали романтики, містики, трилера, детективу. А по факту нічого конкретного.

Анонім. по русски пиши

Анонім. Ты думаешь все знают русский?

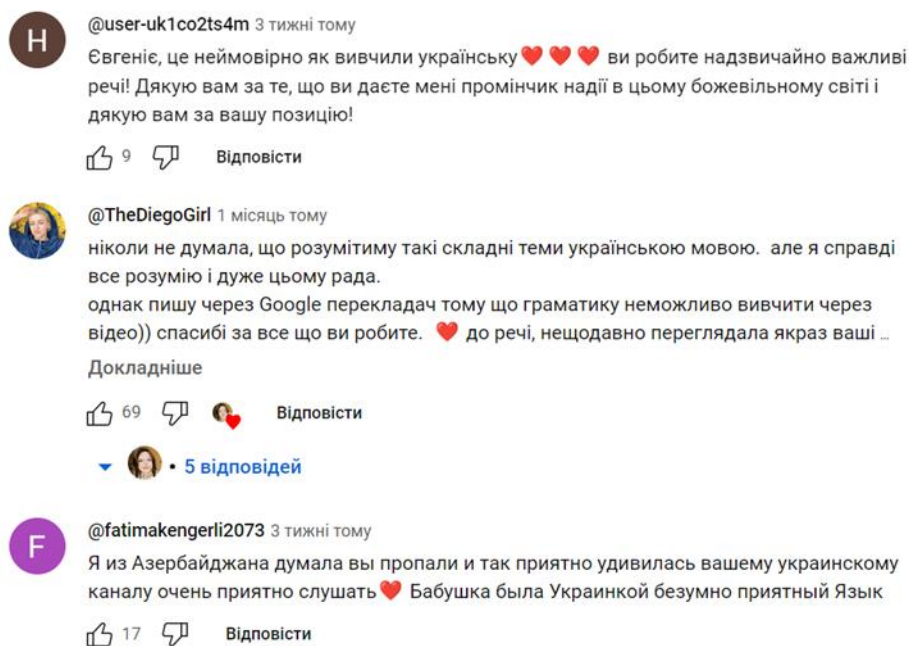
Анонім. А що тяжко читати, то вивчи солов'їну

Анонім. По корейські пиши

Під впливом війни значна кількість популярних блогерів перейшла на українську мову або принаймні почала вести свої сторінки українською. Часто кількість підписників цих людей понад мільйон. Респонденти розповідали, що почали слідкувати за цими блогерами саме після того, як вони перейшли на українську або ж самі у коментарях спонукали їх перейти на українську. Проте, імовірно, подеколи перехід блогерів на українську може бути зумовлений не зміною їхньої мовної свідомості, а намаганням пристосуватися до нових суспільно-політичних реалій. Однак установити достеменну причину зміни мови

кожної інтернет-сторінки чи блогу в інтернеті, звісно, неможливо. З іншого боку, простежено й приклади, коли власники російськомовних ресурсів з величезною аудиторією готові жертвувати кількістю підписників і переходити на українську. Наприклад, Є. Стрілецька, блогерка-психотерапевтка, росіянка за етнічним походженням, яка до повномасштабного вторгнення вела ютуб-канал з понад мільйонною аудиторією, після початку повномасштабної війни перейшла на українську, змінила національну ідентичність і створила новий українськомовний канал, де вже понад 98 тис. підписників. Її прихильники позитивно оцінили такі зміни (див. Ілюстрація 1). Крім того, у своїх відео жінка намагається популяризувати українську культуру та перехід на українську.

Ілюстрація 1. Коментарі підписників блогерки під її українськомовним відео

Цікаво, що ця блогерка нещодавно провела опитування серед своїх підписників, попросивши їх вказати, хто перейшов зі старого російськомовного каналу, а хто вперше познайомився з нею. 82% тих, хто проголосував, перейшли з російськомовного каналу на українськомовний. Цей приклад є ілюстрацією того, що мовці (а серед них не лише українці) здатні сприймати контент українською мовою, якщо його якість і тематика їх задовольняє.

Самі блогери також розповідають про стійку тенденцію витіснення російськомовного сегменту з українськомовного інфопростору й прогнозують, що попит на українськомовне тільки зростатиме і, відповідно, буде збільшуватися конкуренція в цій сфері (Созанська, 2022). Крім того, вони звертають увагу на якість українськомовного контенту, говорячи про зовсім інший рівень блогів, ніж був до повномасштабної війни. Пояснюють це тим, що аудиторія стала більш свідомою й вимогливою, до того ж частіше почала цікавитися культурно-просвітницьким, історичними розвідками.

Аналіз мовних біографій показує, що мова блогерів, каналів, сторінок може суттєво впливати на те, чи інформанти слідкуватимуть за цими ресурсами:

Т. (ч, 32, Луганськ). Зараз дуже сильно [впливає]. Я відразу там.. Спочатку там, 24-го, я відразу відписався від всіх каналів, які сказали «Ура! Счас ми вас асвабадім!» Після цього ще десь через пару місяців я почав відписуватись від каналів, які промовчали, які нічого не сказали, ну типу які сказали «Ну да, война это плохо, но надо немножко потерпеть». Потім з часом виявилось, що частина тих каналів, за якими я слідкував, які велися російською, насправді робляться українцями. І вони велися російською для збільшення охоптів. І деякі з цих каналів перейшли повністю на українську і закрили свої російськомовні проекти, не дивлячись на те, що там великий хейт на них звалився зі сторони росії. Але я думаю, коли тебе обстрілюють там в Харкові ракетами, то типу тобі взагалі побарабану, що тобі москаль пише на ютубі, абсолютно. І останній там... така волна велика, коли я почав вскривати... Ну я раніше маркетинг продавав, я задумався про те, як працюють алгоритми. Це значить, якщо мені рекомендують якісь російські відоси, я маю їх вскривать. На ютубі можна позначити якесь відео, що воно тебе не цікавить, і тобі воно більше не буде показуватись. Я задумався вперше про те, що в принципі для того, щоб сформувати на ютубі україномовну-у середовище собі, я маю типу дивитись і лайкати український контент і дізлайкати російський, і все. Ну я працюю над цим.

Приклад інформанта Т. не лише ілюструє свідомий підхід молоді до вибору українськомовних інформаційних ресурсів, а й показує цілеспрямовані намагання молодих людей власноруч конструювати мовний простір в інтернеті. Під впливом війни інформанти почали усвідомлювати, що самі здатні впливати на мовну ситуацію. Респонденти зауважують, що їх дратує неможливість переналаштувати пошукові системи, щоб вони не видавали запити російською мовою, оскільки алгоритми цих систем продовжують пропонувати сторінки російською, незважаючи на всі особисті налаштування користувачів:

В. (ч, 27, Дніпро). Виникають проблеми, коли я там пишу щось по гуглі українською, а в мене видають навпаки російські результати. І мене це дуже не подобається. Це дуже не подобається. Я хочу українською мовою.

Це дійсно є проблемою, і вирішити її можна, мабуть, лише на державному рівні через безпосередні контакти влади з представниками таких корпорацій, як Гугл.

Слід наголосити й на тому, що не завжди проукраїнська, національноцентрична мовна свідомість українців має вияв у їхній мовній поведінці в інтернеті. Скажімо, інформантка Т. зі Львівщини (25 р.), національно свідома, дотримується мовної стійкості і ніколи не переходить на російську, може робити зауваження персоналу, який звертається до неї російською, але фільми і серіали в інтернеті, навіть під час повномасштабної війни продовжує дивитися російською, пояснюючи це тим, що сприймає мову лише як засіб і що їй потрібно десь утікати від реальності, отримувати емоційне розвантаження, а українськомовного продукту, навіть попри покращення мовної ситуації в інтернеті, дуже бракує. Вона не може відмовити собі й почекати, поки (якщо) бажаний фільм в українському озвучуванні вийде пізніше. Тут також можна говорити про певні психологічні проблеми залежності молоді від джерел швидкого задоволення (ігор, соціальних мереж, серіалів тощо), а також про небажання жертвувати своїм комфортом.

Отже, попит на українськомовне в інтернеті зростає, однак, на жаль, пропозиція не завжди відповідає цьому попитові. Коли з'являється якісний

українськомовний ресурс, тематика якого досі не була представлена українською мовою, він дуже швидко знаходить аудиторію.

Молодь звертає увагу на якість мови, якою говорять відомі інфлюенсери та блогери, які перейшли на українську чи завжди нею спілкувалися. Мовлення публічних осіб впливає на те, як респонденти розуміють певні аспекти власної мовної ідентичності. Як засвідчують приклади, опитані часто не цілком усвідомлюють, що таке діалекти та суржик, сплутуючи їх, а також можуть сумніватися у своїй мовній компетентності:

Н. (ж, 35, Львівська обл.). Чула, як комеді стендапер жартує над своєю українською мовою. Він сказав, що завжди вважав, що розмовляє українською, бо це його рідна мова. Але тепер, коли багато російськомовних людей перейшли на українську і стали говорити кришталево чистою українською, він засумнівався, що завжди говорив «справжньою» українською (бо усвідомив, що говорить діалектом або суржиком).

Т. (ч, 32, Луганськ). Ви знаєте Леру Мандзюк? То така українська комікеса. Вона з Закарпаття. Я розумію її приблизно на 70%. І коли... В наших друзів є теж друзі з Ужгорода, і ми одного разу зустрілись на якомусь там дружньому... дружній вечірці, і я спитав: «Ну там Лера Мандзюк вона справді розмовляє? Ну типу це, як вона розмовляє, це образ?» А вони кажуть: «Не, це є люди, які справді так розмовляють». Ну того я не знаю, чи я носій суржика. Я стараюсь... Ну я багато читаю українською. Я намагаюсь, щоб моя мова була гарною українською, такою чистою.

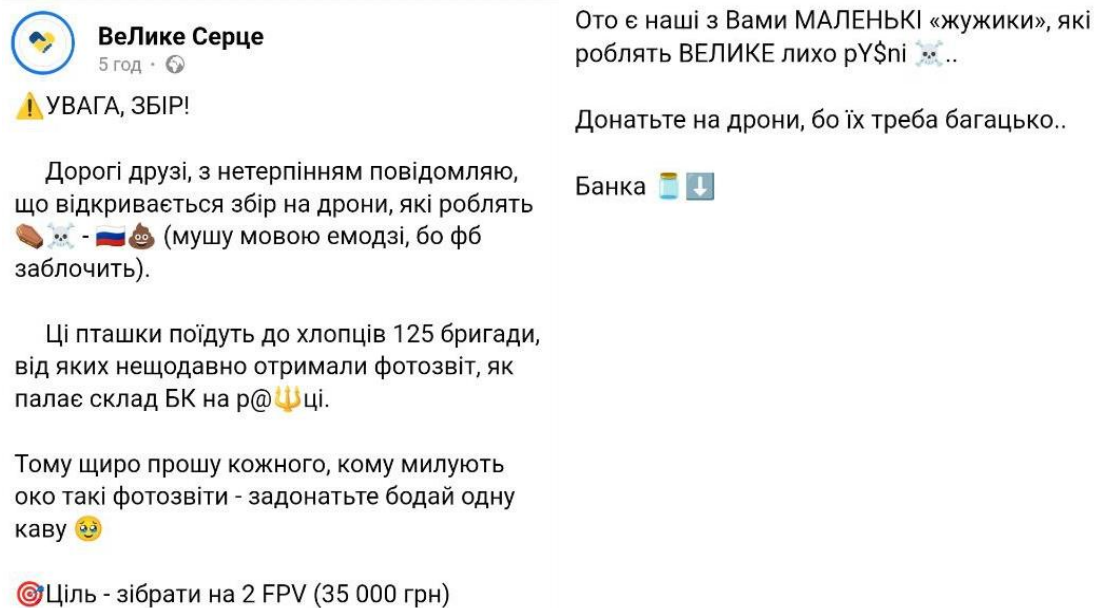
Під впливом війни та інших чинників змінюється й письмове мовлення молодих українців. Зверніть увагу, що 77% українських журналістів та блогерів отримували бан або попередження від фейсбуку за мову ворожнечі. Такими є результати анонімного адресного опитування, яке провів Інститут масової інформації в червні – липні 2023 року (Інститут масової інформації, 2023). Намагаючись уникнути таких банів, власники сторінок, а також пересічні користувачі винахідливо замінюють слова, які алгоритми соцмереж можуть визначити як неприйнятні.

Користувачі соціальних мереж миттєво реагують на суспільні події в Україні та світі активною словотворчістю. Молодь швидко підхоплює нові слова, створює меми, деякі з яких виявляються довговічними, пародіює мову і повідомлення російських журналістів. Наприклад, під час загострення ситуації у Секторі Гази, у Севастополі якраз пролунали вибухи – і молодь у коментарях телеграм-каналів констатувала: «В Севастополі сектор Бавовни». Стає поширеним пермикання кодів з української мови на російську, зокрема в коментарях до дописів у соцмережах, для того щоб висловити зневагу до повідомлення чи того, хто його поширює. Частими є перемикання на російську мову, для того щоб іронічно прокоментувати подію, пов'язану з державою-агресором. Скажімо, під час повені в Росії навесні 2024 р., молоді люди іронічно коментували новини про повінь словами «як казав їхній же класик, прощай немитая расія». Вважаємо, що мова коментарів у соціальних мережах може бути об'єктом великого окремого дослідження, яке дасть змогу відтворити колективну мовну особистість сучасного українського інтернет-користувача.

Власники телеграм-каналів можуть на власний розсуд визначати мовну політику своїх ресурсів: дозволяти чи забороняти використання певної мови в коментарях до дописів. Це залежить від ідеології самих власників або призначення каналу. Одним з прикладів є канал «STERNENKO» (понад 735 тис. підписників) відомого блогера Сергія Стерненка.

У коментарях заборонено послуговуватися російською мовою, і якщо хтось пише коментар російською, йому відразу нагадують правила цієї спільноти. Існують також канали, які українці ведуть російською чи англійською мовою, оскільки орієнтовані на читачів з пострадянських країн та Заходу.

Ілюстрація 2. Зміна письмового мовлення в соцмережах з метою уникнення заборон

Велике Серце
5 год · 🌐

⚠️ УВАГА, ЗБІР!

Дорогі друзі, з нетерпінням повідомляю, що відкривається збір на дрони, які роблять 🇺🇦 - 🇷🇺 (мушу мовою емодзі, бо фб заблочить).

Ці пташки поїдуть до хлопців 125 бригади, від яких нещодавно отримали фотозвіт, як палає склад БК на р@Щці.

Тому щиро прошу кожного, кому милують око такі фотозвіти - задонатйте бодай одну каву ☹️

🎯Ціль - зібрати на 2 FPV (35 000 грн)

Ото є наші з Вами МАЛЕНЬКІ «жужики», які роблять ВЕЛИКЕ лихо рУ\$ні 🇺🇦..

Донатйте на дрони, бо їх треба багацько..

Банка 🇺🇦 ↓

Підсумовуючи результати аналізу мовних біографій (табл. 1), виокремимо декілька критеріїв у формі запитань, за якими можна з'ясувати причини того, чому молодь обирає (чи не обирає) українську мову для використання в інтернеті.

Отже, повномасштабна війна Росії проти України активізувала зміни мовної ситуації в інтернеті. Мовна поведінка молоді в інтернеті може кардинально відрізнитися від мовної поведінки в реальному житті та варіюється залежно від особистих цілей мовців. З одного боку, молоді легше починати перехід на українську саме з комунікації в інтернеті. З іншого боку, мова контенту, який переважає, суттєво зумовлює мовний вибір користувачів. Як говорять економісти, попит породжує пропозицію, а пропозиція породжує попит. В українському інтернет-сегменті фіксуємо попит на українськомовне, проте пропозиція значно відстає від нього.

Таблиця 1. Критерії вибору української мови для використання в інтернеті ⁴⁹

Соціальні мережі	Інші сайти
Це приватне листування чи публічні дописи й коментарі?	Я можу знайти потрібну інформацію українською?
Співрозмовник звертається українською?	Для яких цілей я шукаю інформацію?
Я знайомий зі співрозмовником?	Чи задовольняє мене якість українськомовного контенту?
Які ідеї я хочу транслювати?	Я свідомо хочу створювати / сприймати лише українськомовний контент?
Я свідомо хочу створювати / сприймати лише українськомовний контент?	Я на достатньому рівні володію українською мовою?
Чи задовольняє мене якість українськомовного контенту?	Мені психологічно некомфортно сприймати російську мову?
Я на достатньому рівні володію українською мовою?	
Мені психологічно некомфортно сприймати російську мову?	

Українське мовне законодавство також впливає на мовну поведінку молоді в інтернеті, особливо тих молодих людей, які не мають свідомого наміру переходити на українську. Проте досі необхідно на офіційному рівні врегулювати роботу пошукових систем, оскільки навіть за бажання переглядати сторінки українською мовою, алгоритми скеровують користувачів на російськомовні версії сайтів або спершу показують результати запиту російською мовою.

Мовна поведінка молоді в інтернеті багатогранна, динамічна і, безумовно, потребує подальших досліджень. Одними з перспективних напрямів соціолінгвістичного аналізу є перемикування кодів під час спілкування в

⁴⁹ Сірим кольором виділено комірки, в яких названі критерії тотожні для обох груп. Зауважте, що такий поділ критеріїв є орієнтовним та ілюстративним для розрізнення використання української мови в мережі для приватного спілкування та інших цілей; він не обов'язково чітко обмежений двома запропонованими групами. Критерії вибору української мови для використання в інтернеті можуть варіюватися залежно від того, як саме конкретні мовці послуговуються мережею. Скажімо, хтось може шукати інформацію в соцмережах або читати новини лише в соцмережах, а не на інших сайтах, тоді актуальними стають змішані критерії обох груп.

соцмережах, а також вивчення відмінностей між мовою реальної та віртуальної комунікації.

Література

- Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. (2023). *Вплив війни на молодь в Україні*. Київ. https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua_28.04_vplyv_viyny_na_molod_v_ukrayini.pdf (дата звернення: 23.01.2024).
- Детектор медіа. (2022). *Майже половина молоді шукає інформацію в TikTok та Instagram замість Google*. <https://ms.detector.media/trendi/post/29847/2022-07-14-mayzhe-polovyna-molodi-shukaie-informatsiyu-v-tiktok-ta-instagram-zamist-google/> (дата звернення: 23.01.2024).
- Детектор медіа. (2023). *Представники покоління Z довіряють «Ютубу» більше, ніж іншим соцмережам*. <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/33824/2023-12-25-predstavnyky-pokolinnya-z-doviryayut-yutubu-bilshe-nizh-inshym-sotsmerezham/> (дата звернення: 18.01.2024).
- Залізник Г. М. (2023). Мова як індикатор української національної ідентичності та цивілізаційного вибору киян. *Українська мова*, 2 (86), 72–83.
- Інститут масової інформації. (2023). *77% українських журналістів та блогерів отримували бан або попередження від Фейсбуку за мову ворожнечі – опитування ІМІ* <https://imi.org.ua/monitorings/77-ukrayinskyh-zhurnalistiv-ta-blogeriv-otrymuvaly-ban-abo-poperedzhennya-vid-fejsbuku-za-movu-vorozhnечи-opytuvannya-IMI> (дата звернення: 01.02.2024).
- Кулик В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 18.01.2024).
- Матвеева Н.Р. (2023). Війна і ставлення українців до мови. *Українська мова*, 3 (87), 3–18. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.003>
- Підкуймуха Л.М. (2024) *Українська мова в бізнесовому середовищі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну*. *Українська мова*, 1 (89), 60–76. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.01.060>
- Результати загальнонаціонального опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири». (2017). Київ.
- Созанська Я. (2022). *Блогосфера під час війни: що змінилося і яке майбутнє популярної професії?* <https://mediavista.com.ua/archives/4475> (дата звернення: 10.02.2024).

- Соколова С.О. (2023). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1 (85), 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>
- Центр контент-аналізу. (2022). Українська мова у соцмережах: що змінилося після початку повномасштабної війни? <https://ukrcontent.com/reports/ukrainska-mova-u-socmerezah-shho-zminilosya-pislya-pochatku-povnomasshtabnoi-vijni.html>
- Racek D., Davidson B.I., Thurner P.W., Xiao Xiang Zhu & Kauermann G. (2024). The Russian war in Ukraine increased Ukrainian language use on social media. *Communications Psychology*, 2 (1), 1–14. <https://doi.org/10.1038/s44271-023-00045-6>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНОМОВНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ЕТНІЧНИХ РОСІЯН СУМЩИНИ ПІД ВПЛИВОМ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (І. І. Брага)

Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації на територію України відчутно позначилося на мовній ситуації нашої держави, про що свідчать результати численних усеукраїнських соціологічних опитувань (докладні аналітичні огляди див. у: Данилевська, 2023; Матвеева, 2023; НІСД, 2023). До того ж українські науковці у працях соціолінгвістичного спрямування спираються на власні польові дослідження і спостереження. За останні два роки опубліковано чимало соціолінгвістичних розвідок, присвячених динаміці мовної ситуації в Україні впродовж повномасштабної російської агресії (Белей, Ровняк, 2023; Гриценко, 2023; Данилевська, 2023; Залізник, 2023; Кулик, 2023; Матвеева, 2023; Підкуймуха, 2023; Соколова, 2023а; Цар, 2023б). Зосібна, О.М. Данилевська окреслила основні тенденції, які характеризують сучасну мовну ситуацію України: комунікативне впотужнення української мови, її комунікативне та функційне розширення; локальні зсуви, спричинені масовою внутрішньою міграцією українського населення через воєнні дії (докладніше про це див.: Соколова, 2023а); зміни у статусі мов – зростання престижу української мови і, навпаки, втрата престижу російської мови; розвиток мовного активізму задля посилення позицій української мови; нова аксіологічна якість мовних ідіомів, зокрема позитивна оцінка суржику в масовій свідомості; розширення географії мовних контактів, пов'язане із різким зростанням зовнішньої міграції (Данилевська, 2023, 50–51).

Інформацію про зміни в мовній ситуації України широко представлено в українських медіа. Суспільний резонанс викликав документальний цикл «Остання війна», який створила творча команда загальнонаціонального телеканалу «Перший» 2023 року. Перші три епізоди циклу («Анатомія рашизму», <http://surl.li/uadjt>; «Какая різниця», <http://surl.li/uadlg>; «Какая різниця. Уроки», <http://surl.li/uadlu>, дата звернення: 01.02.2024) вже продемонстровано та

удоступнено на всіх платформах Суспільного мовлення. У цьому проєкті українські та західні інтелектуали аналізують, у чому сутність ідеології рашизму, як довго і чому триває російсько-українська війна, як українці потрапили в тенета «руського мира» та як відбувалася деколонізація свідомости українського суспільства впродовж періоду Незалежності України, як сьогодні українці виборюють право на суверенітет своєї держави тощо (див. докладно: <https://corp.suspilne.media/newsdetails/6187>).

Факт масового переходу з російської мови на українську не може залишатися непоміченим, і тому медіа вдаються до жанру «розповіді звичайних людей». Своїм мовним досвідом діляться як представники старшого і середнього покоління, чий життєвий шлях у тій чи тій мірі припав на роки радянської мовної політики русифікації українського населення, зокрема міського (наприклад, <http://surl.li/uadnt>, дата звернення: 17.01.2024 і <http://surl.li/uadof>, дата звернення: 08.05.2024), так і молоді люди, здебільшого мешканці міст на Півдні та Сході України, де наслідки русифікації українців найдовше законсервувалися, а окремі регіони зазнали російської окупації з 2014 р. чи з 2022 р. (наприклад, мовна біографія дівчини, яка прожила 10 років в окупованому Донецьку: <http://surl.li/uadwq>, дата звернення: 18.03.2024). Часто про факти своїх мовних біографій розказують публічні люди (див., наприклад: <http://surl.li/uadcg>, дата звернення: 01.02.2024 або <http://surl.li/uacxb>, дата звернення: 27.04.2024). Крім того, натрапляємо на чималу кількість дописів або навіть коментарів у соціальних мережах, що фактично є стислими мовними автобіографіями, коли автори розповідають про свій мовний досвід під час переходу з російської мови на українську (наприклад, коментарі до відео <http://surl.li/uadyx>, дата звернення: 28.05.2024). Як можемо переконаватися, цей процес охопив усі соціальні групи – вікові, гендерні, професійні та ін., що засвідчує важливість питання ідентичности для українського громадянського суспільства і бажання продовжувати суспільну дискусію задля самопізнання, самоаналізу і врешті-решт задля самовизначення.

Відомо, що процес самоідентифікації завжди відбувається набагато інтенсивніше в кризових умовах, якими є революції та війни. Повномасштабна

російсько-українська війна стала каталізатором значущих трансформацій у суспільній свідомості громадян України: гостре розуміння необхідності зберегти себе, свій дім, свою родину і, зрештою, свою державу від російської агресії змушують їх здійснити цивілізаційний вибір.

Проблема війни ідентичностей активізувалася ще під час Революції гідності, відтак стала нагальною після трагічних для Української держави подій – анексії Криму та окупації частини території Луганської та Донецької областей у 2014 р., причиною чого була не лише загарбницька політика Російської Федерації, а й «провальна національна політика української влади упродовж майже всіх років незалежності» (Масенко, 2021, с. 146). Саме тоді поглибилося протистояння між українською національною ідентичністю та радянською, чи то пак радянсько-російською, що згенерована соціальною інженерією СРСР, одним із інструментів якої була насильницька русифікація та советизація українців. Поступово, вже в незалежній Україні, чимало носіїв радянсько-російської ідентичності під впливом прицільної російської пропаганди переродилися на національно байдужих із життєвим кредом «какая різниця». Цей керований процес проаналізовано в уже згадуваному документальному циклі «Остання війна».

У лютому 2022 р., коли гібридна війна Росії проти України переросла в повномасштабну конвенційну російську агресію з гібридним складником, питання української ідентичності, її формування і збереження набуло ще більшої актуальності. В.Е. Портников, відомий український журналіст, лауреат Шевченківської премії, в есеї, вміщеному в антології «Воєнний час», наголошує: «На тлі війни починають зникати й відмінності серед самих українців. Донедавна ми могли бачити і людей із цілком очевидною українською державною ідентичністю, і людей, які радше були схильні погодитися із заявами Володимира Путіна про те, що росіяни й українці – «один народ», і людей, яких їхня ідентичність узагалі не цікавила. Війна значно зменшила – якщо не знищила взагалі – кількість прихильників «одного народу». А люди, які не замислювалися про те, що вони – українці, змушені були поставити собі запитання і про причини

війни, і про вину Путіна та Росії в персонально їхньому і спільному горі» (Портников, 2023). І на завершення есею автор висновковує: «Саме путінська війна остаточно перервала дифузію ідентичностей, яка століттями відбувалася на просторах колишньої імперії <...>. Саме цивілізаційна прірва між російською та українською ідентичностями обіцяє стати головним – і довговічним – результатом цієї страшної війни» (Там само, 2023).

В умовах повноформатної війни протистояння ідентичностей спостерігаємо не тільки в суспільстві загалом, а й у свідомості окремої особистості зокрема. Ось чому вважаємо за необхідне проаналізувати зміни в етномовній самоідентифікації етнічних росіян, які мешкають або тривалий час мешкали в Сумській області, та трансформацію їхньої етномовної самоідентифікації в громадянську (політичну), що спричинено російсько-українською війною. Питання адаптації етнічних росіян у західноукраїнському ареалі на матеріалі мовних біографій трьох мешканців села Верин Львівської області, записаних у 2021 р., дослідила І.М. Цар (Цар, 2023а), зауваживши, що результати наукової розвідки можуть бути корисними «для аналізу мовної адаптації вимушених внутрішніх мігрантів, яких у зв'язку з війною в Україні дуже багато» (Там само, с. 69). Проблему трансформації ідентичности під впливом повномасштабного вторгнення за результатами проведених соціолінгвістичних опитувань порушено в низці праць, зокрема В.М. Кулика (Кулик, 2023), С.О. Соколової (Соколова, 2023а), Л.Л. Белея і О. Ровняка (Белей, Ровняк, 2023).

Що ж таке **(само)ідентифікація** та **ідентичність**? Які різновиди ідентичности дослідники пропонують виокремлювати?

Передусім зазначимо, що визначення обговорюваного феномена узалежнено від галузі гуманітарних знань, чому термін «ідентичність» і називають «парасольковим». Наприклад, у культурології ідентифікацію (середньолат. *identico* – ототожнюю) визначають як «процес емоційного й іншого самоототожнення особистості з певною людиною, групою людей, формування власної ідентичности (індивідуальности)» (Культурологія, 2013, с. 148); а

ідентичність (пізньолат. *identicus* – тотожний) – як «збереження та підтримка особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя, а також стійкий образ “я”, усвідомлення своїх особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки» (Там само, с. 148). Отже, ідентифікація – це психологічний і соціальний процес, результатом якого є ідентичність, хоча все частіше в українському науковому дискурсі в обох випадках використовують другий термін, очевидно, орієнтуючись на англійську мову, звідки слово було запозичено ⁵⁰.

У соціолінгвістиці поки що немає усталеної дефініції терміна «ідентичність». Одні визначення тяжіють до філософії і, відповідно, трактують поняття досить широко: ідентичність – це «те, як люди розуміють свій зв'язок зі світом, як цей зв'язок конструюють у часопросторі, і те, як розуміють свій майбутній потенціал» (Norton, 1997, р. 410). Інші тлумачення розглядають ідентичність крізь призму психології та соціології: «це категорія, яка стосується відчуття того, ким ми є як індивіди чи групи» (Llamas, Mullany, Stockwell, 2007, р. 216); «відчуття особи або групи осіб того, ким вони є, згідно з їхнім самовизначенням та/або визначенням інших» (Swann, Deumert, Lillis, Mesthrie, 2004, р. 140). Окремі ж дефініції пропонують звужений, суто соціолінгвістичний погляд на аналізоване поняття, як-от: «Ідентичність у лінгвістиці стосується ролі мови в наданні мовцеві індивідуальності та групової належності» (Trask, 2007, р. 112).

Як доводить американський психолог Е. Еріксон (один з найавторитетніших дослідників ідентичності, завдяки якому цей термін набув міждисциплінарного статусу), формування ідентичності відбувається у свідомості суб'єкта в процесі накопичення соціального досвіду, що оприявлено за допомогою його мови (див.: Erikson, 1994, с. 216–217). Теза про взаємозв'язок і нероздільність мови та ідентичності знайшла своє підтвердження в багатьох

⁵⁰ Як стверджують мовознавці, переклад англійського іменника *identity* як «ідентичність» не охоплює всіх його ЛСВ. Завдання ускладнено ще й тим, що в англійській мові цей іменник зберігає всі семантичні відтінки дієслова *to identify (with)*. Ось чому деякі перекладачі та соціолінгвісти вдаються до переважного використання терміна «ідентифікація».

соціолінгвістичних дослідженнях (див. детальні огляди: Appel, Muysken, 2005, pp. 11–21; Heller, 2005; Dyer, 2007), з-поміж яких одна з найвідоміших у цій царині праця Р.Б. Ле Пейдж і А. Табуре-Келлер (Le Page, Tabouret-Keller, 1985). У ній автори обстоюють думку про те, що мовні акти є актами ідентичности (див. також: Tabouret-Keller, 2007).

Залежно від параметрів, на основі яких здійснюють ідентифікацію індивіда з різними групами, виділяють види ідентичности, що утворюють парадигму ідентичностей – соціокультурну, релігійну, територіальну (регіональну), гендерну, вікову, професійну, національну, громадянську, етнічну, особистісну, мовну та ін., які перебувають у тісному зв'язку з мовою, мовною ідентичністю (Mesthrie, Tabouret-Keller, 2001, 166–167; Гончарова, 2015). З усієї множинности ідентичностей чи не найбільшу увагу соціолінгвістів прикуто до зв'язку між мовою й етнічною або національною належністю. Наприклад, М. Хеллер наголошує, що вивчення мови та ідентичности передусім передбачає з'ясування «ролі мови у формуванні національної чи етнічної ідентичности» (Heller, 2005, p. 1582). Подібну думку знаходимо й у роботі Р. Аппеля та П. Майскена, які зазначають, що «у соціологічній і соціолінгвістичній літературі ідентичність групи часто називають культурною або етнічною ідентичністю, або етнічною належністю» (Appel, Muysken, 2005, p. 12). Це пояснюють особливим значенням, яке надавалося мові під час побудови національних ідентичностей у Європі ХІХ ст. і яке надається сьогодні в колишніх європейських колоніях чи в спільноті корінних меншин: спільна мова – одна з визначальних ознак нації, яка може претендувати на державу (див. про це: Сміт, 1994).

Дослідники часто демонструють, що безумовного зв'язку між мовою та ідентичністю не існує: вони наводять приклади, коли в межах однієї етнічної групи функціонують різні мови і, навпаки, різні етнічні групи можуть мати спільну мову (Appel R., Muysken, 2005, pp. 14–15) або коли мовці зберігають мовні практики, не уналежнюючи себе до певної спільноти, і, навпаки, коли уналежнюють себе до певної спільноти, але не володіють релевантною для неї мовою (Heller, 2005, p. 1583). З усього різноманіття окремих випадків нас

передусім цікавить ситуація, коли різні етнічні групи, об'єднуючись в одну спільноту в межах держави, яка в бою відстоює свій суверенітет, обирають одну спільну мову і прагнуть нею оволодіти або відновити / вдосконалити її знання.

Українські соціолінгвісти своїми працями⁵¹ також визнають мову як знаряддя для формування будь-якого різновиду ідентичності (див.: Радевич-Винницький, 2011; Гончарова, 2015 та ін.), ба більше – як визначальний чинник ідентичності, адже «особистісна, а тим паче соціальна ідентичність без мови не зможе ні сформуватися, ні існувати, ні трансформуватися» (Радевич-Винницький, 2011, с. 108), «завдяки мові відбувається (само)ототожнення людей за спільними ознаками» (Там само).

Узагальнивши погляди українських соціолінгвістів (Радевич-Винницький, 2011; Шумарова, 2011; Михальчук, 2013), сформулюємо визначення поняття «етномовна (само)ідентифікація», яке потрактуємо як ототожнення себе або іншого / інших з певною етномовною спільнотою в бі- та мультилінгвальному соціумі; як процес когнітивного, емоційно-аксіологічного і поведінкового (само)ототожнення особистості з певною етномовною спільнотою / групою в бі- та мультилінгвальному соціумі; Результатом такого процесу є етномовна ідентичність.

Представники різних галузей гуманітарних знань (психології, соціології, філософії, культурології, етнології) структурують ідентичність, як і будь-який об'єкт, пов'язаний із свідомістю, на такі складники: 1) когнітивний компонент, що охоплює знання і переконання; 2) афективний компонент, який містить почуття та емоції; 3) конативний (мотиваційно-поведінковий) компонент, що, на нашу думку, передбачає не лише готовність до дії, намір, а і відповідну поведінку⁵². Звичайно, що ці складники подекуди важко відокремити один від одного, радше може йтися про перевагу одного над іншим у тій чи тій ситуації.

⁵¹ В українській соціолінгвістиці усталася традиція вивчення ідентичності на основі статистичних кореляцій мовних і соціальних змінних, проте ідентичність не була основним об'єктом дослідження (наприклад: див.: Шумарова, 2000). Поступово фокус дослідницької уваги концентрується навколо ідентичності. Прикладом можуть слугувати праці Бестерс-Дільгер, ред., 2010; Соколова, ред., 2023б, а також розділи цієї колективної монографії.

⁵² Порівняймо, наприклад, з поняттям «мовна свідомість», яке П.О. Селігей трактує як форму свідомості, «яка обіймає: 1) мовні знання, або раціонально-пізнавальний складник, який «загалом можна визначити як мовну

Е. Еріксон доводив, що ідентичність особистості постійно змінюється і розвивається «в міру того, як розширюється коло значущих для неї інших людей – від матері до “людства”» (Erikson, 1994, p. 23). Процес формування ідентичності триває впродовж усього життєвого шляху людини, «він не “закінчується” доти, доки не згасає людська здатність пізнавати іншого» (Там само). Аналізуючи особливості дітей підліткового віку, Е. Еріксон називає кризою ідентичності не загрозу особистісної катастрофи, а «переломний момент, вирішальний період підвищеної вразливості та щораз більших можливостей» особистості (Там само, p. 96). Криза ідентичності стимулює новий етап, коли особистість по-новому оцінює себе, по-іншому переглядає свої погляди, уявлення, змінює їх, тобто здійснює переоцінювання своєї ідентичності (Там само, p. 87). На переконання Е. Еріксона, криза ідентичності здебільшого зумовлена політичними і соціокультурними процесами, які так чи інакше «віддзеркалюються» в особистості та мотивують до «пошуку ідентичності». Автор зауважує, що «обговорюючи ідентичність, <...> ми не можемо відокремити особистісне зростання від соціальних змін, так само як ми не можемо відокремити <...> кризу ідентичності в житті окремої особистості від сучасних їй історичних криз, оскільки вони допомагають зрозуміти один одного і справді взаємопов’язані» (Там само, p. 23).

Згідно з концепцією Дж. Фішмана, структуралістською за духом (у соціологічному розумінні), етнічність вимагає врахування трьох вимірів, як-от: 1) батьківство (paternity), тобто те, що успадковують із роду в рід; 2) патримоній (patrimony), тобто спадщина колективності з її визначальними моделями поведінки і поглядів, наприклад, педагогічні моделі, музика, сексуальна поведінка, особливі професії, що так чи так успадковані від попередніх поколінь, тощо; 3) феноменологія (phenomenology), суб’єктивне ставлення людей до своєї етнічної належності, етнічної спадщини (цит. за: Appel, Muysken, 2005, pp. 12–

ідеологію або мовний світогляд» (Селігей, 2012, с. 15); 2) почуття щодо мови; 3) мовні оцінки та мовний ідеал; 4) мотиваційно-поведінковий, тобто настанови щодо мови та мовної дійсності, «готовість діяти відповідно до прийнятих орієнтацій та імперативів» (Там само, с. 18). Докладніше див.: Там само, с. 13–18.

153). Іншими словами, Дж. Фішман наголошує на вибоках ідентичности, її спадковості. Такий підхід прийнято називати об'єктивістським, який у вузькому розумінні обмежено виміром колективної спадщини (відповідно до термінології Дж. Фішмана).

Ще один підхід, суб'єктивістський, що з'явився пізніше під впливом постмодерністського, постструктуралістського повороту в соціальних науках, тобто в «епоху розмаїття, плинності і рефлексивності» (Heller, 2005, p. 1584), передбачає існування мобільних, гнучких і множинних ідентичностей, зокрема і розвиток (а не сталість!) етнічності як реакцію на зовнішні обставини.

Які методи використовують для вивчення ідентичности?

Вивчаючи індивідуальну ідентичність, Е. Еріксон особливу увагу приділяв автобіографіям, що містили множинні знаки ідентичности – і типові для соціального оточення особистости, й індивідуалізовані. Видатний психолог розробив біографічний підхід до вивчення ідентичности, вивчаючи біографії не лише видатних особистостей (австрійського психолога і невролога З. Фрейда, американського психолога і філософа В. Джеймса, ірландського драматурга і публіциста Б. Шоу та ін.), а й пересічних (Erikson, 1994).

Соціолінгвісти, підхопивши ідеї біографічного напрямку в соціології та психології, розпрацювали метод мовних (авто)біографій, сутність якого впливає вже з тлумачень слів *автобіографія* та *біографія* («Опис свого життя» (СУМ I, 1970, с. 11) і «Опис чийого-небудь життя і діяльності; життєпис. // Життєвий шлях кого-небудь» (Там само, с. 187) відповідно).

Виходячи з накопиченого досвіду використання цього методу (аналітичні огляди див.: Busch, 2016; Franceschini, 2022; Pavlenko, 2007; Kiss, Шумицька, 2023), а також урахуваючи власні напрацювання (Брага, 2014; Брага, 2019а; Брага, 2019б), потрактуємо **мовну (авто)біографію** як опис мовного життя окремої людини (самого себе чи когось іншого) або групи людей за певною соціальною ознакою з урахуванням її / їх мовної поведінки, мовної компетенції,

мовних потреб і преференцій тощо⁵³.

Під час інтерв'ю і в процесі його аналізу соціолінгвіст з'ясовує, коли (у якому віці), де і як (у родині, у школі, в іншому навчальному закладі або самостійно) інформанти-білінгви засвоїли певні мови: виявляє сфери, у яких вони використовують ту чи ту мову (сім'я, освіта, армія, професійна діяльність, сфера обслуговування, соціальні мережі та інтернет загалом тощо); встановлює динаміку вибору мови; аналізує мовні преференції та мовну компетенцію респондента, зміну цих параметрів упродовж усього життя; вивчає ставлення до своїх мов, погляди на їх збереження, формування етномовної ідентичності тощо (Busch, 2016; Franceschini, 2022; Neckvapil, 2001; Neckvapil, 2003; Pavlenko, 2007; Verschik, 2002).

Соціолінгвісти простежують взаємозв'язок між біографією людини в загальному розумінні та її мовною (авто)біографією. Зосібна, І. Неквапіл на прикладі мовної біографії чеського німця продемонстрував, як «розповідь про свою мову міцно вписана в “загальну” біографію людини» (Nekvapil, 2001, p. 95). Подібного висновку дійшла А. Вершик, яка помітила, що біографії носіїв їдиш «нерозривно зв'язані з їхніми мовними історіями» (Verschik, 2002, p. 40).

А. Павленко, узагальнюючи думки соціолінгвістів, які вдавалися до використання методу мовних (авто)біографій, так окреслює широкий контекст, у який занурені мовні мемуари: «історії, які ми розповідаємо, ніколи повністю нам не належать – для нас і разом з нами їх співконструюють наші співрозмовники, реальні чи уявні; час і місце в історії зображуваних подій; час і місце їх оповіді; мова, яку ми обираємо для оповіді, а також культурні конвенції мовної спільноти, у якій злокалізовано наратив» (Pavlenko, 2007, p. 180).

У яких випадках виникає потреба використовувати метод мовних (авто)біографій?

1. Коли потрібно здійснити соціолінгвістичний аналіз індивідуальної

⁵³ Докладний огляд досліджень з використання методу мовних біографій див.: Кісс, Шумицька, 2023. Зокрема, у праці подано кілька дефініцій поняття «мовна біографія» в українсько-, англо-, німецько- та польськомовній науковій літературі (Там само, с. 90).

багатомовності (на відміну від соціальної багатомовності, яку здебільшого вивчають за допомогою макросоціолінгвістичного інструментарію) (Verschik, 2002, р. 39) і продемонструвати «динаміку вибору мови, мовних уподобань і компетентности багатомовної особистости» (Там само, р. 40).

2. У ситуації бі- та мультилінгвізму, тобто коли мовець не лише володіє двома і більше мовними кодами, а вважає рідною більш ніж одну мову, адже з плином часу ідентифікація білінгва / мультилінгва може змінюватися і, відповідно, він може мати різні рідні мови⁵⁴ (Там само, р. 38). У такому разі посилюється (порівняно з монолінгвами) мотивація до метамовної рефлексії – роздумів мовця про свою / чужу мову, оцінні характеристики мови / мов, способи засвоєння мови тощо.

3. Тоді, коли інші методи не спрацьовують, а мовна (авто)біографія може висвітлити ті деталі, «які інакше залишаються невидимими» (Там само, р. 47). Зокрема, під час використання методу анкетування «поза увагою і подальшим аналізом дослідника опиняється особистий життєвий досвід особи» (Чемес, 2003, с. 206). Метод мовних (авто)біографій якраз і дає змогу «зазирнути у приватний світ людей <...> і поглянути зсередини на процеси вивчення, використання та втрати мови» (Pavlenko, 2007, р. 164), отримати верифіковані дані про реальне мовне життя не лише опитуваного мовця, а й принаймні його найближчого оточення чи ширше – мовної спільноти, об'єктивно встановити мовну компетенцію та з'ясувати мотиви й аргументації «можливої чи реальної зміни її (особи) мовного і / або етнічного самоототожнення» (Чемес, 2003, с. 206). Як свідчить досвід використання цього методу, особливо продуктивним він виявився під час вивчення таких проблем, як «конструювання ідентичности; взаємодія мови та емоцій; страхи та бажання, пов'язані з мовленням, або мовні атитюди, зумовлені мовними ідеологіями та навколомовним дискурсом» (Busch, 2016, р. 2). Іншими словами, йдеться про дослідження, здійснені в річищі психолінгвістичного або соціопсихолінгвістичного аспектів.

⁵⁴ Коли обговорюють поняття «рідна мова», завжди треба пам'ятати, що як дослідники, так і пересічні мовці можуть його визначати, виходячи з різних критеріїв.

4. У випадках, коли цей метод стає чи не єдиним доступним методом мікро- і макродосліджень мовної ситуації. Наприклад, для діахронних соціолінгвістичних досліджень, якщо джерел недостатньо, а можливості отримати необхідні дані обмежені, а подеколи їх зовсім бракує (Nekvaril, 2003, р. 64; Pavlenko, 2007, р. 165), або для синхронного вивчення соціолінгвістичної ситуації безпосередньо під час конвенційної війни, на чому в умовах сьогоденної російсько-української війни наголошують українські соціолінгвісти (Соколова, 2023а; Данилевська, 2023; Цар, 2023б; Немировська, 2023).

Метод мовних (авто)біографій не позбавлений певних недоліків, зокрема, йому можна дорікнути за деяку суб'єктивність отриманих даних – спогадів, трактувань і оцінок певних подій, фактів, явищ. Водночас треба врахувати, що мовні (авто)біографії мають не тільки наукову, а й суспільну значущість, оскільки, з одного боку, аналіз індивідуального мовного досвіду, який репрезентують мовні мемуари, уможлиблює виявлення тенденцій типової мовної соціалізації, що відбувається в певних соціокомунікативних умовах, а отже, дає змогу вивчати мовну ситуацію за певними ознаками (кількісними, якісними чи оцінними) або всеохопно, а з іншого – мовні біографії є задокументованими свідченнями очевидців про той чи той історичний відтинок (згадаймо усні історії як окремий історичний напрям), особливо під час війни чи інших соціально-політичних зрушень (див. також: Брага, 2014, с. 33).

Верифікацію даних і, відповідно, об'єктивність дослідження забезпечує метод триангуляції, який передбачає «зіставлення даних із різних джерел» (Кісс, Шумицька, 2023, с. 95). Варто звернути увагу на те, що мовні біографії здебільшого потребують підтвердження на основі даних, отриманих іншими методами. За можливості, залучають історичну, соціально-політичну, соціологічну та демографічну інформацію, результати соціолінгвістичних масових опитувань про мовну поведінку мовців тощо (див., наприклад: Pavlenko, 2007, р. 169). І, навпаки, самі мовні біографії використовують для підтвердження отриманої інформації, коли вони стають джерелом, що її доповнює, та засобом

верифікації попередніх результатів (Nekvaril, 2003, p. 64).

Принагідно висловимо окремі зауваги щодо застосування методу, які нам видаються важливими. По-перше, зазначимо, що в умовах війни взаємодія дослідника і респондента має виразний психотерапевтичний характер. Розмова відбувається не між приїжджою, сторонньою людиною з місцевими мешканцями, а між людьми, які перебувають в однакових умовах життя – у прикордонному місті під час повномасштабної збройної агресії – та зазнають усіх перипетій воєнного часу, через що рівень довіри та відвертості спілкування зростає. До того ж інтерв'юер і респондент можуть бути знайомі один з одним, що також впливає на щирість і правдивість відповідей. Наші спостереження суголосні з настановами П. Бурдьє щодо проведення інтерв'ю, викладеними у праці «Розуміння» (“Understanding”) (Bourdieu, 1999). Зосібна, автор рекомендує дослідникам встановити з респондентами такі відносини, де перші мають обрати роль емпатичного співрозмовника, уважного слухача, який здатен переймати мову, погляди, почуття і думки респондента (Там само, р. 609). П. Бурдьє вважає, що дослідникам необхідна свобода вибору респондентів: це можуть бути люди, яких вони знають, або ті, з ким їх можуть познайомити, адже «соціальна близькість і знайомство забезпечують дві умови “ненасильницької” комунікації» (Там само, р. 610).

По-друге, цінність емпіричного матеріалу збільшується за наявності повторного інтерв'ю⁵⁵ (у нашому випадку – це до і після повномасштабного вторгнення), що також можливе за умови постійного перебування дослідника в полі. Власне, звернення до методу мовних біографій зумовлено не стільки потребою встановлення статистичних даних (це й некоректно через нерепрезентативну вибірку), скільки необхідністю з'ясування динаміки змін у свідомості мовців у зв'язку із формуванням і конструюванням нової (чи то пак відновлюваної) ідентичності. Поміж іншого, зібрані тексти дають змогу

⁵⁵ Згадаймо дослідницький досвід І. Неквапіла, яким він щедро ділиться у своїх працях, напр.: Nekvaril, 2001; Nekvaril, 2003 та ін.

встановити рівень мовної компетентності респондентів, а повторні інтерв'ю – пересвідчитися в її динаміці.

По-третє, важливо, що інтерв'ю стає поштовхом для подальших роздумів респондентів про те, ким вони є в цьому світі, до якої етнічності себе уналежнюють, яка мова рідна і чому, якою мовою легше спілкуватися, а якою мовою хотіли б, щоб спілкувалися їхні діти й онуки тощо. Неодноразово спостережено, що після інтерв'ю в респондентів виникає бажання продовжити спілкування, оскільки вони згадують важливі, як на їхню думку, життєві історії, розмови, факти, уточнювальні деталі тощо. І тому впродовж певного часу після інтерв'ю триває листування респондентів із дослідником, нерідко вони самі телефонують або надсилають аудіоповідомлення.

Про респондентів і регіон

Об'єктом нашого вивчення є етномовна спільнота етнічних росіян Сумщини, а критерієм вибору респондентів став факт їхнього переходу з російської мови на українську.

Якщо звернутися до результатів перепису населення, єдиного в незалежній Україні, який проводився 2001 року, то частка українців, що на той час мешкали на території Сумської області, становить переважну більшість – 88,8%. Їм кількісно поступаються росіяни (9,4%) та представники інших національностей – білоруси, цигани, вірмени, молдавани, євреї та ін. (загалом 1,8%) (Сумська область, 2001). Серед українців Сумщини 92,4% вважали рідною мовою українську, утім для 7,6% рідною мовою стала російська. Для порівняння, частка росіян, які визнають рідною мовою російську, становила 89,6%, а українську – 10,4% (Сумська область, 2001). Нас передусім цікавить, як упродовж більш ніж 20 років змінився останній показник (кількість етнічних росіян з рідною українською мовою), особливо – за період повномасштабної російської агресії. На жаль, без даних нового, другого, всеукраїнського перепису, проведення якого скасовано через повномасштабне вторгнення РФ, дізнатися цього достеменно ми не можемо, але, без сумнівів, він невпинно збільшується. Підтвердженням цього

стали результати вже згадуваних соціологічних опитувань і соціолінгвістичних досліджень, здійснених упродовж останнього часу.

З усіх зібраних напівструктурованих глибинних інтерв'ю тривалістю 60–90 хв. (цю роботу продовжуємо) для аналізу взято 6: двох респондентів (Р. 2, Р. 4) опитано двічі, восени 2021 р. і восени 2023 р., а інших двох (Р. 1, Р. 3) – лише у 2023 р. Це громадяни України російського походження, двоє чоловіків (Р. 1, Р. 3) старшого і середнього покоління відповідно та 2 жінки (Р. 2, Р. 4) середнього покоління. Два респонденти (Р. 1, Р. 3) народилися в Росії (Р. 1 жив у Росії до 20 років, Р. 3 – до 17 років), а дві респондентки (Р. 2 і Р. 4) – в Україні. Усі опитувані мають вищу освіту: Р. 3 за фахом інженер, а решта мають фах вчителя – фізичної культури (Р. 1) і російської мови та літератури (Р. 2, Р. 4). Російською мовою здобували середню освіту в Росії два респонденти (Р. 1, зокрема ще й середню спеціальну, і Р. 3), а в Україні – Р. 4 (за винятком української мови та літератури). Лише у Р. 2 мова середньої освіти була українська, оскільки респондентка навчалася у сільській школі. Мовою вищої освіти в усіх чотирьох респондентів була російська, проте у Р. 3 і Р. 4, навчання яких припало після 1992 року, окремі дисципліни викладали українською.

На прикладі лише чотирьох біографій можемо переконатися, що спільнота етнічних росіян не є однорідною. Висловлюючись метафорично, просторове прикордоння неначе віддзеркалилося у свідомості респондентів, оперезавши її етнічною і мовною межею.

За радянськими документами, Р. 2, як і її батьки, – росіяни з рідною російською мовою, народилася в прикордонному селі на Сумщині, що розташоване менш ніж за чотири кілометри від кордону з Росією: *Ну / ось з братом у дитинстві / коли ми ще жили в Шалигіно / ну / там же ж і розмовляли кацапською (сміється) / ось таким діалектом //*

У восьмилітньому віці Р. 2 разом з мамою і братом переїхали до іншого прикордонного села, за 15 км від Росії, з того часу основний код (за самовизначенням) – *суржик наш український / стараюсь так оце розмовляти//*, як і для більшості мешканців цього села (*тут суржик більш український / а там*

російський). Соціалізація респондентки відбувалася в українськомовному середовищі, навчалася вона в українськомовній школі. Вітчим, українець з рідною українською мовою (*А вітчИм / він більше українською / таким / він чисто українською //*), вплинув на зміну сімейної мови спілкування. Мати респондентки працювала в дитячому садочку, де всі спілкувалися українською, яку перейняла і вона. Респондентка повідомила, що отримуючи паспорт, вона назвала себе росіянкою, адже її батьки були росіянами з рідною російською мовою, хоча все їхнє життя було пов'язано з Україною. Прикметно, що наступного року рідний брат Р. 2, молодший за неї на рік, зафіксував у паспорті свою національність – українець. Пряма мова:

От / і коли то вже нам видавали паспортИ / і тоді я знаю / що було / е / питали / «Якої національності ти хочеш бути?» А я так же ж думаю / «Ну / як це так? Мати в мене русска / батько русській // У них у паспортАх так написано // Хоча народилися вони в Україні / в Глухівському районі // І / і їхні батьки тут народилися / теж вони українці були // А було так записано при-и радянській владі / мабУть / я не знаю / який дідусь / дідусЯм / напевно / і бабУсям так позаписували у їхні паспорти чи оті бумАжки їхні / от / що вони / е / русськіє // І я так думаю / ну / як це? Єслі в мене батько русській і я / е / і мати руська / то я / звичайно / теж руська // Кажу / «Руська» // І мені так і записали у паспорт // А брат у мене вже був / на рік од мене молодший / і вже коли йому видавали паспорт / він укрАінець // І така кумедна ситуація / е / в нас вийшла / що в нас батькИ / одні / а я по паспорту / е-е / руська / росіянка / а він / укрАінець // Оце отак // Отак писали тоді національність // <...> він просто / він просто каже мені / «А я живу в Україні живу // А чьо я не укрАінець?»

Серед улюблених справ Р. 2 називає вишивання, городництво, квітникарство, що є традиційними заняттями українців, складниками української традиційної культури. Респондентка навіть створила свій ютуб-канал, присвячений догляду за трояндами.

Бабуся по матері та відповідно мати Р. 4 за походженням були українками, щоправда, з рідною російською мовою, і в паспортах записані як росіянки, а батько – росіянин, родом з російського міста Рязань. Соціалізація Р. 4 відбувалася в російськомовному середовищі (родинне спілкування, спілкування з друзями, шкільне та університетське навчання). Та попри це бабуся респондентки, з якою вона жила весь час разом, співала їй у дитинстві українських пісень, зокрема, Р. 4 ще й досі пам'ятає дитячу пісню «По дорозі жук, жук, по дорозі чорний». Незважаючи на російськомовну школу, Р. 4, відповідно до програми, вивчала українську мову та літературу. Уже в дорослому віці, після розлучення батьків, Р. 4 дізналася, що насправді народилася не в російському м. Рязань, як було записано в її свідоцтві про народження і відтак у паспорті, а в українському м. Суми. Як з'ясувалося, через наполягання батька семиденну дівчинку повезли до Рязані, де і було відповідним чином оформлено свідоцтво про народження та зазначено місто Рязань як місце, де народилася дитина. Пряма мова: *І це коли батьки роз'їжжались / і я за папай дуже бігла і кричала / шо я паїду з ним на-а / ну / він уїхав в девяносто девятому році / уїхав в Росію / і коли я кричала / «Все / я за ним поїду / я ж твая / я расіянка» // Тоді мама мені сказала / шо «Та де це / яка ти / там / рязанка // Ти у СУмах народилась» // От / да / так шо / така історія мого... //*

Р. 3 народився у змішаному шлюбі: батько – українець, родом з Хмельницької області, рідна мова – українська, але оскільки все своє свідоме життя він прожив у Росії, то основною мовою спілкування була російська. Мати – росіянка, за словами респондента, з Уралу, її рідна мова – російська. Щороку родина приїздила у село на Хмельниччині, де діти чули українську мову. Та й свого батька Р. 3 називав українською *татом*. Зосібна, Р. 3 поділився таким цікавим спогадом:

Р. 3: В СумАх був брат батька рідний // І / е / він був / е / од / ну / вони були / ну / тітка / його дружина / вона була / е-е-е / Кам'янка-Бузька Львівської області / і коли до них заходив додому / е / змушений був спочатку / от / сАме змушений був спілкуватися якось українською мовою / бо це було / там висіла

у них така картонка вирізана / і просто олівцем написано / «Тут панує українська мова» // І все // Тут / там не можна було спілкуватися російською // І так воно спочатку змушено / змушено / а потім я собі ще коли вже / е / і вона померла / і він помер / я собі ту табличку хотів десь знайти / але якось / ну / не знайшов / бо / там / кароче / там / десь вона / може / у когось є або просто викинули // Там картонка звичайна / там / взагалі звичайна / звичайна кар / картонка // От //

І.І.: Угу / дуже цікаво // Але це запам'яталося?

Р. 3: Та це нічого / та це на все життя вже //

І.І.: І вперше Ви цю картонку в якому віці побачили?

Р. 3: Е / у вісімдесят дев'ятому році або вісімдесят восьмому // І це було мені п'ятнадцять років //

Чимало з тих, хто спілкувався з Р. 1 у Сумах, через його змішане українсько-російське мовлення вважали, що він білорус. Урешті-решт у такій думці упевнився і сам респондент. Утім факти свідчать, що Р. 1 все ж таки має українські корені. Він народився у селі Курської області, яке розташоване дуже близько до державного кордону з Україною.

Р. 1: Але ж ця місцевість / вона тут прикордонна с Україною / с СумскОй областю // І у нас там се / села / наприклад / в нашом селі було / розмовляли російською мовою / е-е / поруч було село / в полтора кілометра від нас / там розмовляли суржиком українським / ну //

І.І.: А можете назвати / де російська / ну / Ваше село і оте / {де} суржик?

Р. 1: Ну / у нас село / це Курська область // БелОвській район / село ВІшнєво / ВІшнєво// А поруч село МокрУшино // От там розмовляли суржиком //

І.І.: Мішаним //

Р. 1: Далі ще село Ільок / там знову рускій // Так от вперемішку було усе // (Нрзбрл.) / шо тут місцевість така // Воно все переплетено і-і так / в таком плані //

За словами Р. 1, його батьки – росіяни з рідною російською мовою, які все життя прожили в Росії. Утім під час інтерв'ю з'ясувалося, що прізвище його діда

ще закінчувалося на *-ко*, а вже в батька прізвище змінилося на *-ков*. Як відомо, і в імперській Росії, і в СРСР поширеною була практика, коли українці відмовлялися від своїх прізвищ з виразним етнічним маркером на користь російських прізвищ. Згадаймо хоча б відому п'єсу Миколи Куліша «Мина Мазайло» (1928), у якій харківський службовець Мина Мазайло планував змінити своє українське прізвище, через яке, на його думку, його спіткали невдачі, на російське Мазенін, яке видавалося йому престижнішим і таким, що могло допомогти його кар'єрі.

Як війна вплинула на повсякденне життя людей?

Повномасштабна російсько-українська війна докорінно змінила життя майже кожної людини в Україні⁵⁶. Війна позначилася і на житті людей у прикордонній Сумщині, терени якої на півночі та сході межують із Брянською, Курською та Белгородською областями Російської Федерації, а протяжність ділянки державного кордону з країною-агресором, який проходить по території області, становить понад 500 км.

З 24 лютого 2022 р., тобто з першого дня великої війни, і до 11 квітня 2022 р. тривала тимчасова окупація Сумщини російськими військами. Проте й після звільнення області й дотепер гинуть люди, ворог руйнує приватні будинки і господарства, дитячі садочки, школи, лікарні, включно з геріатричними пансіонатами і психоневрологічними інтернатами, державні та приватні

⁵⁶ Як свідчать дані соціологічного опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, загалом в Україні за перший рік війни рідних, які були мобілізовані, має майже кожен четвертий з опитаних, а тих, хто добровільно став на захист України, – майже кожен п'ятий; до того ж кожен п'ятий сам займався волонтерською діяльністю (ФДІ, ЦР, 24.02.2023). Відповідно до результатів опитування, яке здійснила соціологічна група «Рейтинг», за друге півріччя 2022 року, порівняно з першим, значно зросла кількість: 1) тих, хто втратив рідних (з 9% до 17%); 2) тих, чії рідні зазнали поранень (з 8% до 13%); 3) тих, у кого погіршився стан здоров'я (з 25% до 33%). Обидва опитування оперують даними щодо міграційних процесів, спричинених російською агресією. Так, за результатами СГ «Рейтинг», на початку повномасштабного вторгнення тимчасово розділитися зі своєю сім'єю довелося 44% респондентів, утім через рік – лише 21% (СГР, 21.02.2023). Результати іншого опитування станом на грудень 2022 р. демонструють дещо нижчі показники: більш ніж 16% інформантів зазначили, що їхні рідні були вимушені виїхати в інший регіон чи населений пункт, а близько 17% – що їм довелося розлучитися з ними (ФДІ, ЦР, 24.02.2023).

Загалом за 2022 рік, відповідно до даних, які отримала СГ «Рейтинг», війна призвела до того, що роботу втратила майже третина працездатного населення, а половина з тих, хто продовжував працювати під час війни, отримувала меншу заробітну плату. Більшість громадян зазнала прямих чи непрямих наслідків повномасштабного вторгнення, зокрема дві третини опитаних фіксують погіршення свого матеріального становища (СГР, 21.02.2023). За результатами іншого соціологічного опитування, близько 21% респондентів повідомили, що впродовж першого року війни відчутно знизився матеріальний стан їхніх родин (ФДІ, ЦР, 24.02.2023).

підприємства, об'єкти культурної спадщини. Усе це свідчить про геноцидну війну Росії проти України. У липні 2023 р. було оголошено про евакуацію мешканців 5-тикілометрової зони (<http://surl.li/bvgktv>), а згодом – 10-тикілометрової прикордонної зони (<http://surl.li/bkvwex>). З березня 2024 р. ситуація в Сумській області загострилася. Російська армія щодня обстрілює прикордонні населені пункти з усієї наявної в агресора зброї – різноманітними дронами, керованими авіаційними бомбами, (не)керованими ракетами, ствольною артилерією тощо. Відповідно до Наказу Мінреінтеграції від 12 квітня 2024 року № 108, що передбачав внесення змін до Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, з 20.03.2024 р. Великописарівську та Середино-Будську громади Сумщини визнано територією активних бойових дій, а з 06.03.2024 м. Суми – територією можливих бойових дій (<http://surl.li/sqeiea>, дата звернення: 20.04.2024), до якої раніше було зараховано 17 міських чи селищних територіальних громад області. Станом на червень 2023 року, уже було знищено природоохоронну зону, чимало об'єктів культурної спадщини та заміновано понад 1700 га сільськогосподарських площ (Суспільне Суми, 06.06.2023, <http://surl.li/eumllo>, дата звернення: 30.01.2024). Зрозуміло, що з того часу ситуація ще більше погіршилася.

Багатьом чоловікам, зосібна і Р. 1, довелося стати на захист своєї держави:

Я з першого дня / з двадцять четвертого я спочатку служив в Збройних Силах України пів року // <...> А потім / а потім був звільнений за віком // <...> І на дрУгий день я вже пішов в доброболь / добробо / в добровольчий батальйон / де вікових обмежень немає і / от / по сьогоднішній день я служу / захищаю //

Чоловік Р. 4 пішов служити в ЗСУ, зараз воює на Харківському напрямку. Після звільнення Чернігівщини став на захист України ще й дядько респондентки, зведений брат її батька: *Вони пережили місяць окупації // І він після цього пішов / е-е / захищати / боронити Україну // І він зараз служить // І я оце тоді ж іще повідомила сусідиці / кажу / «А ще знаєш / щоб батько знав / бо він же ж вважає / що мій чоловік паганій / що його рідний брат зараз тАкож*

воює з росіянами / захищає сво / нашу Україну» // Ось / ну / наскіки у нас сімейна оця історія склалася //

Батьки Р. 2 мешкали в с. Рясне Краснопільського району, що розташоване за 3 км від кордону з Росією, але влітку 2023 р., після того, як їхній будинок постраждав від ворожого обстрілу, вони евакуювалися до Сум. Невістка разом з онучкою виїхала до Ізраїлю, там вона активно займається волонтерством – плете сітки, виробляє сувеніри з українською символікою для благодійних заходів, де збирають допомогу на потреби ЗСУ.

Р. 3, який живе в Києві, у лютому – березні 2022 р. на власні очі бачив бої над Гостомелем, над Ірпінем. Шахедом пошкодило його авто, повибивало вікна у квартирі. Рятуючись від обстрілів, родина виїхала до Львівської області, де і перебувала, чекаючи на звільнення Київщини. Р. 3 в армії не служив, проте висловлює готовність іти захищати Україну: *я ж на війні не був / поки що принаймні // Я не знаю / чим воно все буде // Зараз я хочу трошки / як би планую зайнятися своїм здоров'ям / і коли мені врУчать повістку / я відмовлятися не буду // Його рідна сестра є громадянкою Росії, у липні 2022 р. з родиною виїхала до Туреччини. На сьогодні вона хоче позбутися російського громадянства та поступово адаптується в новій країні: вчить турецьку мову, дитину віддала в турецьку школу. З братом намагається спілкуватися українською, зрозуміло, наскільки їй дозволяє її мовна компетенція. З матір'ю, яка живе в Росії, ні син (Р. 3), ні донька (сестра Р. 3) не спілкуються.*

Етнічна ідентичність респондентів

Усі опитані етнічні росіяни усвідомлюють себе українцями:

Ну / українка / звичайно // (Р. 2);

Я вважаю / що українець / це не той / хто народився в Україні / а той / хто любить Україну / той / хто працює для України / той / хто / ну / у кого Україна в серці // <...> Тобто не той / хто народився в Україні / а той / хто відчуває себе українцем // Так вважаю // (Р. 4);

Дв / дві третини свого життя / даже більше / я проживаю в Україні / я вже / я даже і в анкетах пишу / що я більше вже сам / е / визначився / хто я / що я пишу українці // І мені подобається це // (Р. 1);

{Приїжджаю} на Львівщину // Приїжджаю якомсь до клієнта / він мене давно знає // Я кажу / «Бачиш / Тарасович / оце народився в Якутії / інститут закінчив в Сумах / а в підсумку став львівським підприємцем // (сміється) (Р. 3).

Прикметно, що етнічні росіяни свою етнічну тожсамість поєднують з мовною: *І / ну / сьогодні це-е / так / прям // Як / як сказати? Ну / питання ребром // І кали / ну / кали питають «Чьому? Яка твоя мова?» / тобто до мене / я пишу / що я українка / національність моя / українка / і мова рідна / українська // <...> {це} / те / що тобі близьке / це мова / е-е-е / народу / якій ти / ну / відчуваєш своїм // (Р. 4). У цьому зв'язку звернімося до мовної біографії Р. 1, де він повідомляє, що вже тридцять років займається розвитком козацтва на Сумщині: *Козак / козак / це українець в першу чергу / і ідентифікувати себе треба / і мовою в тому числі //**

Самоідентифікація етнічних росіян Сумщини, як свідчать їхні мовні біографії, відбувається не тільки через ототожнення себе з українським етносом, а й через відсторонення від успадкованої російської етнічної належності, від усього того, що може об'єднувати їх з громадянами Росії як держави-агресора.

Ставлення до громадян Росії. Російсько-українська війна, особливо її повномасштабна стадія, вплинула на світогляд українців, зосібна й тих, хто має російське походження. Передусім війна змінила їхнє ставлення до громадян Росії⁵⁷. Відповідно до наших даних, для етнічних росіян прикордонної Сумщини

⁵⁷ Згідно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із Центром політичної соціології, більшість інформантів вважає, що: 1) усі росіяни відповідальні за агресію проти України (78%); 2) усіх, хто мав прямий стосунок до планування, схвалення, організації та скоєння воєнних злочинів, потрібно покарати (57%); 3) переслідування і покарання злочинців має відбуватися з дотриманням національного та міжнародного права (68%) (ФДІ, ЦПС, 28.07.2023).

За даними соціологічної групи «Рейтинг», наприкінці першого року війни і згодом погіршується ставлення українців (незалежно від віку чи регіону проживання) до мешканців Російської Федерації. Якщо до початку повномасштабного вторгнення, у квітні 2021 р., про холодне ставлення до росіян висловилися 41% респондентів, уже через рік, у квітні 2022 р. – 69%, а в серпні 2022 р. кількість зросла до 81% (СГР, 21.02.2023). Більшість (58% загалом і 61% – у Центральному макрорегіоні, до складу якого введено і Сумську область) вважає, що відновлення дружніх відносин українців з росіянами неможливе навіть через деякий час після закінчення війни.

громадяни Росії не якісь чужі люди з іншої країни, а близькі кровні родичі, куми, знайомі або колишні сусіди, що мешкають на території РФ. Ще в 2014 р. війна змусила респондентів відмежуватися навіть від тих членів родини, які, проживши в Росії певний час, втратили українську етномовну ідентичність і вважають себе росіянами, громадянами країни-агресора: *Да / в мене є сестра // Но вона проживає в Росії // (зітхає) От // Ну / вони (зітхає) вважають / що вони руські // <...> Ну / батьків уже немає // А з сестрою стосунків нема з четИрнадцятого року // (зітхає) Так шо... // (Р. 1).*

Тож з початком повномасштабної російської агресії родинні стосунки стали більш ніж прохолодними, хоч респонденти болісно сприймають розрив із членами родини, про що свідчать паралінгвістичні засоби – інтонація смутку та розчарування, посмішки, гіркий сміх: (з гіркотою в голосі, розчаровано) *Я уже ніяк до ніх не ставлюсь // Я просто викреслив всіх / і родичів / і всіх // І я просто / ну / ні / ні про що... // Якщо вони жодного дзвінка / жодного нічого / як ми / шо... // Я на початку / коли нас тут / пам'ятаєте? <...> Літаки / і літаки залітали / і все / я кажу / «Ви ж там шось робіть // Нас тут убивають просто-напросто» // От // Після цього / все // Жодного дзвіночку / жодного нічого не було // (Р. 1).*

Як можемо зрозуміти з досліджуваних інтерв'ю, перший крок до розриву родинних стосунків робили родичі та знайомі, що мешкають у Росії, відповідно стратегія відчуження – це відповідь-реакція на відчуження з боку родичів-росіян. Громадяни України російського походження звергалися до своїх російських родичів і знайомих, бажаючи отримати і підтримку, і пояснення діям тих їхніх співгромадян, які беруть активну участь в збройній агресії, із закликом чинити

У коментарях деякі респонденти зазначали, що допускають існування адекватних росіян, до яких уналежнюють тих, хто виходить на мітинги протесту, воює за Україну, збирає гроші на допомогу українцям (Там само).

Центр Разумкова представив соціологічні дані в динаміці, відповідно до яких у 2017 р. із думкою, що українці і росіяни завжди були та залишаються братніми народами, погодилися близько чверті (27%) опитаних, а у 2023 р. її поділяли лише 4%. Частка тих, хто вважає, що українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є, із 2017 р. майже не змінилася (50% і 48% відповідно), проте істотно збільшилася частка тих, для кого українці і росіяни ніколи не були братніми народами (з 16% до 43%). Думка про братні народи майже не поширена серед етнічних українців (3%), на відміну від етнічних росіян, з-поміж яких її дотримується близько чверті опитаних (17%). Етнічні росіяни менше схильні вважати, що українці і росіяни ніколи не були братніми народами (26%), порівняно з етнічними українцями (44,5%). А ось те, що українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є, переконані як етнічні українці (47%), так і етнічні росіяни (52%) (ЦР, 21.08.2023). І тут показово, що повномасштабна війна істотно вплинула на думку етнічних росіян.

спротив. Мовчання російських родичів українці російського походження сприймають як схвалення агресивної путінської політики та злочинних дій російської загарбницької армії.

До лютого 2024 р. Р. 4 підтримувала родинні зв'язки із своїм батьком та іншими родичами та друзями, які живуть у Рязані та Рязанській області. *Але / е-е / після повномасштабного (гірко сміється) / ну / (нрзбрл.) двадцять четвертого лютого з усієї моєї родини / а в мене там батько / дядя / його дружина / дві двоюрідні сестри // <...> Так ось / із моїх родичів мені ніхто не подзвонив / (пауза) ніхто не написав // Через рік батько повністю осліп і на пропозицію доньки переїхати в Україну відповів: *На що він* <батько – І. Б.> *сказав / ну / образливими словами на мого чоловіка / що він пішов захищати Україну / е-е / і сказав / «Ні / я нікуди не поїду // Ви / бандеровці / ви мене вб'єте» // <...> Ну / короче така ось (гірко сміється) у нас сімейна трагедія //**

Повномасштабне вторгнення змусило респондентів остаточно обрати стратегію відчуження, яку вони поширюють на громадян Росії в цілому: *Ні / ні як / що / ні як тут і як // Ну / я просто всіх людей / не тільки родичів / але всіх / тому що там ні про що... // (Р. 1); І сім'ї / сім'ї з Овсім не спілкуються один з одним / родичі // Дуже трагедія / страшна трагедія // Але я думаю / треба // Ну / це моя особиста думка / що / е / треба з **такими людьми** (посміхається) повністю прек / ну / е-е / не спілкуватися // <...> Я / я вже с-с / скіки в мене / намагалася якось доводити / щось розказувати // Це результату не приносе ніякого // І я думаю / що краще з **ними** ніяк // Нехай Бог розсудить // Я думаю так // (Р. 2).*

Оцінюючи громадян Росії, переважна більшість яких підтримує загарбницьку політику своїх керманічів, етнічні росіяни – громадяни України використовують модель «свій» – «чужий», протиставляючи своє «ми» (ми, до нас) чужому «вони», в ядерній зоні якого опинилися, як це не парадоксально, назви спорідненості (родичі, уся моя родина, сестра, батько, дядя, двоюрідні сестри, племінники та ін.), а також слова та словосполучення вони; їхні; всі; такі люди; всі люди, не тільки родичі. У такий спосіб українці російського

походження відсторонюються від «чужого», яке називають *рабським* і *стадним*:
Раби // Да / от // Раби / (сміється) як кажуть на них // Немає своєї думки в них // Те / що говорять с телевізора / те / що говорить їхній президент / цьому вони вірять / і ідуть / як стадо овець / сюди до нас // (Р. 2).

У ставленні до етнічних росіян – громадян України респонденти виявили певні розбіжності у своїх поглядах. Так, Р. 1 після паузи взагалі відмовився відповідати: *Та тут я не можу // Тут важко відповісти // Я трошки не-е... //*

Інші респонденти в тій чи тій мірі солідаризувалися з українськими етнічними росіянами, що вербально втілено в таких дискурсивних одиницях:

а) займенник **я**: *За / за документами я такОж до таких належу // (Р. 4);*

б) займенник **наші** (звернімо увагу, що висловлена думка повторюється тричі): *Ну / це наші люди // Це взагалі наші люди // <...> Це наші люди / да // (Р. 3).*

Певним чином солідаризуючись із своєю успадкованою етнічною належністю за допомогою моделі «росіяни в Україні – багато проукраїнських» – «українці в Україні – багато проросійських», Р. 2 підкреслює, що не можна узагальнювати і розвішувати ярлики: *Ну / різні є // Я не можу сказати / що... / е-е // Я / навпаки / зустрічала / е / багато росіян / які проживають тут / в Україні / які мають таку активну проукраїнську позицію // А українців / дуже багато є таких українців / які тут все життя прожили / тут народилися / але мають зОвсім / зОвсім протилежну позицію // Оце мене обурює //*

Лише одна респондентка вдається до пояснень: *Я вважаю / що / ну / національність / е-е / ну / це таке питання / тобто / мАбуть / навіть радянське / да? Хто / там / ти за батьком / хто // <...> Можемо той же приклад Сполучених Штатів Америки / да? Ну / це / а-а / ну / багато му / му / ну / це мульті / е-е / етнічне // (Р. 4).*

За нашими спостереженнями (можливо, сторонньому читачеві вони видадуться суб'єктивними), усі респонденти, коли їм нагадували про їхнє російське походження, розгублювалися, ніяковіли і навіть соромилися цього.

Відчувалося, що для себе вони давно дистанціювалися від успадкованої етнічної належності.

Мовна ідентичність

Для всіх інформантів російського походження українська мова не є материнською, здебільшого її засвоєно в навчальних закладах (школа, технікум, інститут / університет), а також самотужки. Українську мову респонденти усвідомлено обрали як рідну. Відбулося це, за їхніми свідченнями, ще до повномасштабного вторгнення: називають або 2004 р. (Помаранчева революція), або 2014 р. (Революція гідності, анексія Криму та тимчасова окупація частин Донецької і Луганської областей).

Наприклад, Р. 3 так коментує світоглядні зміни у своїй свідомості, що спричєно початком російсько-української війни, результатом яких стала зміна основного мовного коду: *Е-е / змінила / змінила ще / змінила ще неповнамасштабна війна // Змінила ще в чотирнадцятому році змінила // <...> Ще в чотирнадцятому році змінило і зм/з/ змінило безповоротно і / власне / в чотирнадцятому році / там / я астаточно перейшов на українську мову // (Р. 3).*

Респонденти оцінюють українську мову у такий спосіб: *єдина, найкраща, наша; була рідною, а стала ще ріднішою (Р. 2); рідна, державна, національна (Р. 4); Рідна мова і цього достатньо (Р. 3); дуже гарна; красива; мова, яку приємно чути; це ідентифікація нас як українцев (Р. 1).*

Російську мову респонденти вважають *їхньою* (на противагу *нашій українській*), *чужою, огидною, мовою орків, мовою ворога (Р. 2); тією, що драгує, змушує робити якусь пакость, щось назло (Р. 4); мовою-лайкою (Р. 3); просто мова; тільки як мова / і все / більш нічого; коли я чую / воцє мені трошечкі становиться пагано (Р. 1)*. Вони засуджують тих українців, які продовжують спілкуватися російською, називаючи їх *лінивими (Р. 2), ледащими, ні на що не здатними (Р. 4)*, говорять про вороже ставлення до них (Р. 1). Особливо гостро критикують своїх співгромадян, які виїхали через війну за кордон і там спілкуються російською:

Е-е / те шо / те шо вони у нас розмовляють / нехай розмовляють / як їм зручно // А те шо вони приїжджають за кордон і розмовляють російською між собою / ну / це / е-е / ну / це вони просто як / е-е / колись... // <...> Це / от / з приводу російської мови за кордоном // Наші коли / особливо... // Ну / добре // Калі ти приїжджаєш туристом / ти можеш спілкуватися будь-чим / будь-як / а калі ти приїжджаєш / е / і тебе прихищає держава Польща / або держава Чехія / або держава Німеччина / а тим там кажеш / «Скажіть мені / будь ласка / це...» // І вони оце поставили волонтерів / які вивчили українську мову / поляки або німці / щоб тебе прихистити / а ти приходиш / «Скажіть мені / будь ласка / це російською» // Ну / це взагалі неприпустимо // (Р. 3); Але / кх-кх / я кажу / ти ніколи нічого не досягнеш / якщо ти елементарно не можеш вивчити / е-е / ну / рідну мову // Е-е / тобто зараз говорити / ходити / там / е-е / прапорцями махати за Україну / е / на різних / там / мітингах / так? / але при цьому говорити російською / ну / це якось (пауза) / ну от ну / це не чесно / це не / ну / це просто-о / кажу / тобто ти робиш якусь показуху / але це / ну... // Почни / почни з себе / почни вивчати рідну мову // Якщо ти можеш вивчити ту ж французьку / то / ну / не кажи мені / що ти не можеш / (усміхається) знаючи російську / ти не можеш вивчити українську // (Р. 4).

Та попри критичне ставлення до російської мови етнічні росіяни щиро зізнаються, що й самі поки що повністю не відмовилися від її використання. Серед причин цього називають: брак знань, а отже – бідний словниковий запас; попередньо сформований досвід тривалого спілкування з російськомовними людьми, які продовжують спілкуватися російською, і, навпаки, нетривалий досвід спілкування українською та обмежене українськомовне коло спілкування; прив’язаність російської мови (а в декого – суржику) до вираження певних емоцій.

Усі респонденти підкреслюють зміни мовної поведінки свого найближчого оточення. Під впливом повномасштабного вторгнення змінюється сімейна мовна політика. Прикметно, що в сім’ї мовне питання активно обговорюють: *Це / це була / це була розмова // Після / після повномасштабного вторгнення була*

розмова і всі ми зараз / ну / тобто намагаємось / тому що родина-то була російськомовною / всі ми зараз для себе вирішили / що переходимо / переходимо / і якомога / якомога менше російською // (Р. 4).

За спільною домовленістю члени родини перейшли або поступово переходять на українську мову: *Ну / зараз українською мовою / зараз українською мовою // Діти мене дуже радують // Це і син / і донька / і зять / і невістка // Всі розмовляють українською мовою // <...> вже / вот / е-е / с двадцять другого / як кажуть / уже / от / півтора років повністю все категорично // (Р. 1); Вплинула // І вплинула колосально / бо було таке / що / ну / спілкувалися / більше ми з дружиною спілкувалися українською / діти спілкувалися так-сяк // Середовище навколо російськомов/ мовне // Война дуже вплинула // Війна вплинула // (Р. 3).*

Цікавим є й те, що члени родини слідкують за чистотою українського мовлення один одного: *Ми зараз один одного / е-е / ну / там (сміється) / під/ підлавлюємо / коли хтось сказав щось російською і / ну / тобто / виправляємось і намагаємось спілкуватися українською // (Р. 4).* Раніше про таку особливість мовної поведінки на Сумщині можна було почути від вчительських родин або родин, члени яких приїхали із Заходу України.

Батьки намагаються обмежити дітям доступ до російськомовної інформації: *І я рОблю зауваження / коли це російські джерела // Але він / ну / він / е-е / відвертий кринж не дивиться // А отам / що / там / його зразу / ну / син / син / син зразу відсікає // Яюсь у нього / там / дитячі мОзгі так встали / що він зразу відсікає те / що він... // А це / таке / там / прикольчікі / е-е // <...> Такі прикольчікі якісь такі // Але / ну / теж він / ну / небагато // Він більше все ж такі // А серйозні всі оці речі / історичні / там / якісь всі / вони всі у нього українськомовні // (Р. 3).*

Серед мотиваційних чинників респонденти називають:

1) перебування рідних на фронті (як уже зазначалося, чоловік і зведений батьків брат Р. 4 служать сьогодні в лавах ЗСУ);

2) професійну діяльність (наприклад, Р. 4 – журналістка, останні 10 років свою професійну діяльність здійснює українською мовою; бізнес-партнери Р. 3 мешкають у Львівській області, куди він часто їздив у відрядження, а після початку повномасштабного вторгнення евакуювалася його родина);

3) виховання дітей і онуків, майбутнє яких пов'язують з Україною (усі респонденти);

4) відновлення і розвиток козащини на Сумщині, яким переймається Р. 1);

5) хобі, яке потребувало створення власного ютуб-каналу (Як зазначила Р. 2 в інтерв'ю 2021 року, стимулом до створення каналу стала недостатня кількість подібних українськомовних відеоматеріалів і, навпаки, різноманіття російськомовних. Робота над текстовим супроводом, який на початку нерідко критикували глядачі, змусила Р. 2 постійно працювати над вдосконаленням свого українського мовлення).

Культурна ідентичність респондентів

Соціологічні опитування (наприклад, СГР, 23.08.2022; ФДІ, ЦР, 10.03.2023; ЦР, 21.08.2023) засвідчують тенденції змін громадської думки щодо відмови від використання російського культурно-інформаційного продукту. Зокрема, соціологи спостерігають різке зниження рівня споживання російського інформаційного контенту серед українців, утім 15% опитаних продовжують дивитись, як і раніше, російські серіали, а 26% – слухати російську музику (СГР, 23.08.2022). Більшість респондентів виступає проти того, щоб в українських школах продовжували вивчати творчість російських авторів (93%). Та попри це досить стійкою (близько 28%) лишається думка про необхідність вивчення тих російських творів, які вважають загальносвітовою класикою (ФДІ, ЦР, 10.03.2023).

Споживання культурного продукту країни-агресора навіть після повномасштабного вторгнення українці пояснюють силою звички (45%), власними уподобаннями (21%), зручністю (21%), відсутністю української альтернативи, яка би сподобалася (19%) та легкістю пошуку (15%). Майже 13%

опитаних взагалі не бачать проблеми в споживанні російського культурного продукту, адже «культура має бути поза політикою» (Там само).

Порівняно з 2006 р. на 25% збільшилася частка тих респондентів, хто ототожнює себе з українською культурною традицією (з 56% до 81%), і, навпаки, знизилася кількість респондентів, які уналежнюють себе до російської (з 11% до 0,5%) та радянської (з 16% до 4%) культурних традицій.

Група прихильників української культурної традиції, зросла передусім за рахунок тих, хто вдома переважно говорить російською мовою, з-поміж них частка збільшилася більш ніж удвічі (з 29% до 64%). Серед українськомовних цей показник змінився не так разюче (з 80% до 85,5%), проте він залишається більшим, аніж у російськомовних. В обох мовних групах респондентів знизилося самоототожнення з радянською культурною традицією, а російськомовні респонденти практично припинили зараховувати себе до російської культурної традиції (з 26% до 2%).

З-поміж етнічних росіян з 21% до 53% зросла кількість тих, хто став усвідомлювати свою належність до української культурної традиції (пор.: серед етнічних українців – з 66% до 83%), а до російської, навпаки, – різко зменшилася (з 35% до 0,0%), досягши мінімальної позначки (пор.: серед етнічних українців – з 6% до 0,2%). Утім досить високою (30%) залишається частка тих етнічних росіян, хто ототожнює себе з радянською культурною традицією (пор.: серед етнічних українців цей показник зменшився з 14% до 3%) (ЦР, 21.08.2023).

За нашими даними, етнічні росіяни Сумщини називають такі причини несприйняття російської культури та відмови від неї:

1) російська агресія 2014 р. і повномасштабне вторгнення 2022 р.: *В / в мене давно позиція сформувалася / о / ще із чотирнадцятого року // І я дотримуюсь цієї позиції // А після повномасштабного вторгнення тим паче // <...> Так // Я уже сказала / що це для нас ворожа мова і у / ворожа культура // (посміхається) Вони самі це зробили з нами // (Р. 2);*

2) колоніальна політика Росії до культури поневоленого українського народу, що полягала:

а) у привласненні надбань української культури, або у їх замовчуванні чи навіть засекречуванні: *Вся / вся / вся російська культура / все / я бачу / те / що у нас є українське / воно все було викрадене в Україні // І історія / і культура / і дуже багато чого засекречено // Читаю багато / знайомлюсь з оцим всім //* (Р. 2);

б) у насильницькій зміні свідомости поневоленого народу, плеканні синдрому меншовартости:

Я переглянула все / і до мене дійшло / що насправді і батько мій був / е-е / настільки / е-е / ну / як? не те / шо неправий / шо це в них в крові / мені / от / розумієте? В мене зараз таке відчуття / шо це в крові // Я згадую / як він говорив оце (імітує вимову) «великій рускій народ» / «младшая сестра Україна» // Тобто це ось вони нам цей синдром мен/меншовартості прививали // Вони / а в них / навпаки / в них синдром великовартості / да? Що вони / е-е / чомусь вони себе вважають / що вони кращі за інших / вони найкраща нація // І це в них крізь це / ну / е-е / ну / простежується і в літературі / і / ну / (посміхається) і в / мені здається / і в музиці // Крізь воно // Оцей синдром їх великовартості // Чомусь вони вважають / що якійсь народ може переважати над іншим // (Р. 4).

«Скасування» російської культури виявляється:

1) у небажанні поважати продукти російської культури: *вона не заслуговує на якусь таку увагу //* (Р. 2);

2) у відмові пам'ятати про російську культуру: *Та я її / та я її взагалі / я її / я її забув уже // Не тільки після ось повномасштабного // І набагато раніше я її просто забув / і все // Я (зітхає, а потім усміхається) не знаю даже / шо там у них за культура // Я просто забув / просто забув //* (Р. 1);

3) у запереченні існування російської культури: (пауза) *Та нема ніякої російської культури // От / от // Ну / раніше вважав / шо / там / да / література подобалась / деякі / деякі письменники // А / ну / нема / її просто нема // Це міф // Це міф // Це надутий міф // Наприклад / якщо / ну / Якби (пауза) є найбільш потужна література / найбільш потужна культура / ніж російська //* (Р. 3);

4) у самозабороні слухати і читати продукти російської культури у зв'язку з ототожненням російської культури з російською мовою та загалом з Росією як державою-агресором: *Я вже / ну / для себе / я заборонила собі все / навіть російське {кіно} // Зараз я не дивлюся взагалі в російському перекладі нічого //* (Р. 4).

Культурно-історична пам'ять.

Індикатором формування / відновлення не лише культурно-історичної пам'яті, а й громадянської ідентичності загалом, є ставлення до перейменування топонімів, демонтажу пам'ятників, що пов'язані з подіями та діячами радянської / російської культури.

Як свідчить соціологічне опитування, більшість українців (близько 59% загалом в Україні, 55% – у Центральному макрорегіоні ⁵⁸) схвально ставиться до перейменування топонімів, назви яких пов'язані з РФ / СРСР / Російською імперією (ФДІ, ЦР, 20.01.2023) ⁵⁹.

Серед тих, хто у повсякденному житті говорить російською, набагато частіше ставляться до перейменування топонімів негативно (30% – серед російськомовних та 7% – серед українськомовних) і байдуже (23% і 17% відповідно), хоча в цілому позитивне ставлення переважає, щоправда його співвідношення значно відрізняється (38% і 67% відповідно).

У всіх регіонах, окрім Заходу, приблизно п'ята частина респондентів (майже 19% – загалом в Україні та 23% – у Центрі) виявляє байдужість до перейменування топонімів (ФДІ, ЦР, 20.01.2023). З огляду на приблизно однакову кількість відповідей, не виключаємо, що саме байдужі громадяни – це ті, хто готові не тільки відмовитися від політики декомунізації та дерусифікації в обмін на припинення російської агресії (понад 17% – загалом в Україні, понад 19% – у Центрі), а й надати російській мові статусу офіційної / державної мови (понад 18% – загалом в Україні, майже 19% – у Центрі) чи відмовитися від вступу

⁵⁸ Тут і далі подаємо дані по Центральному макрорегіону (далі – Центр), куди уналежнено Сумську область.

⁵⁹ Для порівняння: у 2020 р. позитивно сприйняли процес декомунізації лише 30% (29% – у Центрі) опитаних, а негативно – 44% (42% – у Центрі). За соціологічними даними, негативне ставлення до перейменувань топонімів переважало у представників старшого покоління (47% для вікової категорії 60–69 років та 56% для людей, старших за 70 років) (ФДІ, КМІС, 16.07.2020).

України в НАТО (понад 18% – загалом в Україні, 15% – у Центрі) (ФДІ, ЦР, 22.08.2023), чим свідомо чи несвідомо догоджають Кремлю. Звертає на себе увагу той факт, що, на жаль, питома вага тих, хто байдуже ставиться до політики декомунізації, а згодом і дерусифікації, залишається стабільною впродовж останніх років. Так, у 2020 р. кількість байдужих (зокрема, відносно більше байдужих серед молоді) становила 20% – загалом в Україні та 21% – у Центрі (ФДІ, КМІС, 16.07.2020).

Більш ніж половина українців (53% – загалом в Україні, 62% – у Центрі) вважає, що напад Росії на Україну змусив їх переосмислити радянське минуле. Загалом, на думку соціологів, результати засвідчують суттєву зміну в громадській думці щодо історичної пам'яті порівняно з періодом до повномасштабного вторгнення (ФДІ, ЦР, 20.01.2023).

Важливо, що абсолютна більшість респондентів (92%) підтримує перейменування вулиць на честь героїв, які зараз боронять Україну (СГР, 21.02.2023).

Під час інтерв'ю наші респонденти схвально ставляться до процесів декомунізації та деколонізації: *Тільки позитивно // Це треба було зробити ще раніше // По / з цього приводу в мене теж були завжди у нас на роботі сперечалася я завжди // <...> А я кажу «Краще раз одрізати / і забути // Все» // <...> Чому росіяни / як тільки заходять на нашу територію / відразу перейменовують вулиці / пам'ятники ставлять // Незалежно від того / все розбомблене / а вони ставлять пам'ятники своїм діячам // Чому так? Чому в нас цього не робилося ніколи? Тому ми не знаємо своєї історії / тому ми не знаємо своїх героїв // Тому що цього не проводилося роками / десятиліттями / і я б сказала / віками // <...> Позитивно // Позитивно // У нас своїх героїв достатньо // (Р. 2).*

Опитувані нарікають на те, що перейменування здійснюються із запізненням і повільно: *Це відбувається дуже повільно // Треба швидше це робити // (Р. 3).*

Вони не задоволені тим, що перейменування не послідовне, деякі старі назви залишають: *Е-е / повністю підтримую / але не підтримую оцього / знаєте?*

/ ну / (імітує вимову) «Луши залишимо» / там / да? / чи «Ковпака залишимо» // Оцього я / ну / тобто ... // Всіх на смітник / всіх // (Р. 4); Треба позбавитись оціх всіх // Якщо нас / до нас ставлення з того боку таке / як воно є / то чого ми повинні мати у себе не своє // <...> У нас своїх достатньо (пауза) діячів / яким ... // Так що ніЯкіх льгот ніОму // (Р. 1).

Варто зазначити, що важливими для тривалого формування української культурної ідентичності для етнічних росіян Сумщини стали українські традиційні заняття (городництво, квітникарство, вишивання), українська пісня, відродження та розвиток українського козацтва тощо.

Релігійна ідентичність респондентів

Повномасштабна війна суттєво вплинула на ставлення громадян України до Української православної церкви (Московського патріархату). Наприклад, за результатами опитування КМІСу, якщо в 2021 р. до УПЦ (МП) позитивно ставилися 24% (21% – у Центрі) населення, нейтрально – 37% (36% – у Центрі), негативно – 35% (39% – у Центрі) (КМІС, 06.07.2021), то після початку повномасштабного вторгнення невпинно збільшується кількість українців, які підтримують втручання держави в діяльність УПЦ (МП) – із 78% (80%) у грудні 2022 р. до 85% (87%) у травні 2023 р., зокрема зросла кількість тих, хто наполягає на повній забороні цієї церкви в Україні: з 54% (62% – у Центрі) до 66% (70% – у Центрі) відповідно (КМІС, 15.06.2023).

Більш ніж половина опитаних громадян (52% – загалом в Україні, 53% – у Центрі) погоджується з тим, що діяльність Української православної церкви (Московського патріархату) сприяє російській агресії та є загрозою суверенітету країни. Тих, хто вважає, що УПЦ (МП), навпаки, зміцнює обороноздатність України, лише 11% (14% – у Центрі) (ФДІ, ЦР, 13.10.2022).

Наші респонденти по-різному визначають те, до якої конфесії вони належать, утім здебільшого намагаються підкреслити її проукраїнськість (Р. 1 – український православний; Р. 2 – православна Київського патріархату (в інтерв'ю 2021 р.); Р. 3 – православний), а Р. 4 – атеїстка, проте всі вони єдині у своєму негативному ставленні до Української православної церкви

(Московського патріархату). Інформанти висловлюють негативне і навіть вороже ставлення до УПЦ (МП): *Вороже / вороже ставлення // <...> Вороже ставлення / тому що я (зітхає) / тому що я бачу / що там робиться // І (пауза) не повинно його {Московського патріархату} бути тут // (Р. 1).*

Респонденти звинувачують УПЦ (МП) у пропаганді ідей «руського мира», прославленні очільника держави-агресора та Московського патріарха: *В мене таке є мрія / (усміхається) й бажання (сміється) / щоб цей московський патріархат був заборонений // Немає місця в Україні московському патріархату // Скрізь пропаганда там / скрізь іде просл / прославлення іде Росії / Кирила / Путіна // Це (пауза) а у нас вірян дуже багато Московського патріархату // Майже всі // (Р. 2).*

Як свідчать інтерв'ю, респонденти наполягають на тому, що УПЦ (МП) потрібно заборонити, оскільки вважають її представників державними зрадниками, які мають підлягати кримінальній відповідальності: *(кричить) Категорично негативне!!! Вони / воно в мене таке й до цього було / а зараз просто / ну / підсилюсь / оцей негатив / він підсилюється // Ну / я вважаю / що її потрібно заборонити / заборонити! І кримінальну відповідальність взагалі / взагалі внести // (Р. 4); Я ставлюся до них наступним чином // Їх за двадцять чотири години / їх треба всіх заарештувати та викинути з країни / обміняти на наших військовополонених // Оце просто треба зробити в двадцять чотири години // І чому це не робиться / мене / ну / взагалі / е-е / ну / так... // (Р. 3).*

Зосібна, в інтерв'ю Р. 2 повідомила, що священник з її рідного села став колаборантом: він інформував окупаційну владу про сім'ї воїнів ЗСУ, про тих односельчан, які мають активну проукраїнську позицію. Після звільнення села цей священник втік разом з родиною в Росію, подекуди, що він тепер працює таксистом⁶⁰.

⁶⁰ Непоодинокі факти протиправної діяльності священників УПЦ (МП) на Сумщині висвітлено як на сайті СБУ (<http://surl.li/uqyqh>, дата звернення: 15.11.2023; <http://surl.li/uqypp>, дата звернення: 01.03.2024), так і на шпальтах електронних медіа (<http://surl.li/uqyrg>, дата звернення: 15.11.2023; <http://surl.li/uquuu>, дата звернення: 15.11.2023; <http://surl.li/uqyti>, дата звернення: 05.06.2024).

Респонденти засуджують священників УПЦ (МП) через те, що вони порушують християнські принципи і закони моралі, відмовляючись відспівувати українських воїнів: *І чому / і чому московський патріархат не / не може / е-е-е / провести в-в останню путь нашого захисника? Чому так? Ну / ось // Я думаю / що треба забороняти // (Р. 2).*

Характеризуючи свою релігійну ідентичність, опитувані вдаються до таких формулювань: *українська православна (Р. 1); православна Київського патріархату (Р. 2); православний (Р. 3); коли я сказала / що атеїстка / то ми / всі ми шуткуємо / е-е / (сміється) в своєму середовищі / у нас атеїсти київського патріархату / так ми говоримо // Тому тут (сміється) / е-е / і я вважаю / що важливо / щоб так як багато людей / е / віруючих / то вважаю / що важливо / щоб була українська саме церква і (пауза) для під / підтримки держави // (Р. 4).*

Інформанти, відштовхуючись від протилежного – чужої для них церкви, у такий спосіб вибудовують свою релігійну ідентичність, щоб вона відповідала інтересам України як незалежної держави. Прикметно, що жоден респондент не зацентрував на мові, якою правлять службу в храмах Православної церкви України чи УПЦ (МП). Очевидно, у свідомості опитуваних перша співвідноситься з українською мовою, а друга – з російською.

Висновки

Для Української держави та українського соціуму проблема трансформації етномовної ідентичності етнічних росіян, з одного боку, актуальна й важлива, а з іншого – доволі складна і суперечлива (особливо враховуючи довготривалу маніпуляцію мовним питанням, яка щоразу поживавлювалася напередодні президентських чи парламентських виборів), а в умовах повномасштабної російсько-української війни й поготів. РФ налаштована продовжувати гібридну війну, однією із завдань якої є поляризація українського суспільства, зокрема із «розігруванням» мовної чи етнічної «карти».

Звичайно, ми не можемо претендувати на системні узагальнення, які можна масштабувати на всю Україну, оскільки, по-перше, дослідження здійснено лише на матеріалі одного регіону – Сумщини; по-друге, до аналізу залучено мовні біографії чотирьох респондентів (двоє з яких опитані повторно); по-третє, з етнічних росіян, які погодилися на інтерв'ю, ми відібрали тих, хто здійснив перехід (повністю або переважно) на українську мову. Йдеться про попередні результати, які маємо підтвердити чи скорегувати в подальшому вивченні обраного об'єкта дослідження. Утім уже зараз зрозуміло, що зміни етномовної ідентичності етнічних росіян впливають на мовну ситуацію в Сумській області, що верифіковано результатами загальнонаціональних соціологічних опитувань і результатами соціолінгвістичних досліджень, а також підтверджено тим, що Сумщина гідно протистояла російському агресорові в перші місяці повномасштабного вторгнення 2022 року та продовжує чинити опір сьогодні.

Зазначимо, що етнічні росіяни, які мешкають або тривалий час мешкали на території Сумської області, не становлять монолітної меншини: здебільшого вони народилися або виховувалися у змішаних шлюбах. Це передусім зумовлено географічним розташуванням регіону.

Встановлено, що на етномовну ідентичність етнічних росіян Сумщини, яка трансформувалася в громадянську (національну) ідентичність, вплинули:

1. Зовнішні чинники: а) соціополітичні: Помаранчева революція, Революція гідності, російсько-українська війна (початок агресії 2014 р., тимчасова окупація Криму та частини Донецької та Луганської областей, повномасштабне вторгнення армії РФ на територію України); мовна політика держави; б) соціокультурні: білінгвальна мовна ситуація; мовна соціалізація в білінгвальному мовному середовищі (у сім'ї, школі, на роботі тощо).

Принагідно зазначимо, що збереження чинного мовного законодавства і його подальша планомірна реалізація зможе забезпечити мовну стійкість етнічних росіян, які, обравши українську мову як рідну, змінивши свою мовну поведінку, усвідомлюють себе українцями.

2. Внутрішні чинники (психологічні): мовна компетенція; мовні атитюди; здатність до мовної адаптації; усвідомлення того, що хтось із рідних має українське коріння (спогади про спілкування з українськомовними членами родини, про українську пісню, почуту в дитинстві від бабусі тощо); освіта (філологам-росіяністам за освітою легше було перейти на українську мову, хоча загалом трапляються випадки, коли така освіта стає основною перешкодою). Окрім цього, значущости набуває особиста мотивація (власна професійна діяльність, зокрема співпраця із колегами, що мешкають на Заході України; підтримка і схвалення членів родини; виховання дітей та онуків; індивідуальні захоплення та справи, як-от: розвиток козацтва в регіоні або створення власного ютуб-каналу про догляд за трояндами; досвід зміни мовного середовища, зокрема перебування на Львівщині під час евакуації), яка дає респондентам усвідомлення своєї суб'єктності в зміні характеру мовного оточення.

На прикладі проаналізованих мовних біографій етнічних росіян переконуємося, що їм довелося пройти дуже складний шлях самоідентифікації. Трансформація їхньої етномовної ідентичности та формування національно-громадянської ідентичности відбувалися поступово, впродовж тривалого часу (від 10 до 20 років), а повномасштабна війна лише пришвидшила цей процес. Усі респонденти стверджують, що війна підтвердила правильність раніше обраного шляху, і дозволила залучити до цього процесу інших людей – членів родини, колег, знайомих, сусідів тощо.

Встановлено також, що трансформація етномовної ідентичности відбувається поетапно, і в цьому поступі важливу роль відіграє мова. Саме через посередництво української мови, а точніше – усвідомлення її як своєї, рідної, а також здійсненого переходу з російської мови на українську, уможливлено відчуття себе як українців.

Під час переходу з однієї етномовної ідентичности в іншу (з російської в українську) задіяно різні типи ідентичностей – окрім взаємодії етнічної та мовної, спостерігаємо «співпрацю» релігійної та культурної (включно з культурно-історичною пам'яттю, де відбувається протистояння «свого» і

«чужого» у виборі героїв, діячів, потрактуванні історичних подій), що стало основою для формування (а подекуди – відновлення) української етномовної ідентичності, а відтак й української громадянської (національної) ідентичності – ототожнення себе із загальнонаціональною спільнотою громадян України⁶¹. Важливо ще й те, що респонденти є ініціативними членами українського громадянського суспільства, у побудові якого вони продовжують брати активну участь.

Список скорочень

- КМІС, 06.07.2021 – *Київський міжнародний інститут соціології*. (2021). Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України (25–28 червня 2021). <http://surl.li/thbak> (дата звернення: 27.01.2024).
- КМІС, 16.08.2022 – *Київський міжнародний інститут соціології*. (2022). Показники національно-громадянської української ідентичності (6–20 липня 2022). <http://surl.li/rgcqs> (дата звернення: 27.01.2024).
- КМІС, 15.06.2023 – *Київський міжнародний інститут соціології*. (2023). Якою має бути політика влади щодо Української православної церкви (Московського патріархату): результати телефонного опитування (26 травня – 5 червня 2023). <http://surl.li/thbdv> (дата звернення: 27.01.2024).
- СГР, 23.08.2022 – *Соціологічна група «Рейтинг»*. (2022). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування «Ідентичність. Патріотизм. Цінності» (17–18 серпня 2022). <http://surl.li/dkrki> (дата звернення: 27.01.2024).
- СГР, 21.02.2023 – *Соціологічна група «Рейтинг»*. (2023). Комплексне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року» (4–13 лютого 2023). <http://surl.li/fajle> (дата звернення: 27.01.2024).

⁶¹ Як засвідчують результати соціологічного опитування КМІСу, проведеного 6–20 липня 2022 року, 85% населення нашої країни вважають себе передусім громадянами України. Важливим також є й той факт, що серед різних соціальних категорій населення (вікових, регіональних, лінгво-етнічних, гендерних тощо) не встановлено суттєвих відхилень від цього показника. Незначні відмінності спостережено лише при розподілі респондентів за віком і лінгво-етнічними групами. Так, у віковому розрізі найбільше від показника у 85% відхилилися: 1) наймолодші респонденти, віком 18–29 років (81,7%), відповіді яких частково розосередилися серед усіх інших видів ідентичностей (« мешканець села, району чи міста», «представник свого етносу, нації», «громадянин Європи», «громадянин світу»), окрім «громадянин колишнього Радянського Союзу»; 2) найстарші респонденти, віком від 70 років і старше (78,1%), з-поміж яких дехто насамперед ототожнив себе з представником свого етносу, нації або з громадянином колишнього Радянського Союзу (КМІС, 16.08.2022). Розподіл респондентів за лінгво-етнічними групами дав змогу встановити, що дещо відрізняються відповіді російськомовних росіян (78%) і російськомовних українців (81%), хоча, звичайно, ці відхилення незначні. Відповіді українськомовних українців і українців-білінгвів ненабагато перевищили загальний показник (86% і 87% відповідно) (Там само).

СУМ – Білодід І.К., Горецький П.І., Бурячок А.А., Гнатюк Г.М., Швидка Н.І., Доценко П.П., ... Головащук С.І. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* (т. 1: А–В). Київ: Наукова думка.

Сумська область, 2001 – Сумська область. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Особливість національного складу населення Сумської області: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/sumy/>; Мовний склад населення Сумської області: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/sumy/> (дата звернення: 27.01.2024).

ФДІ, КМІС, 16.07.2020 – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із Київським міжнародним інститутом соціології. (2020). Шостий рік декомунізації: ставлення населення до заборони символів тоталітарного минулого (17–22 липня 2020). <http://surl.li/texki> (дата звернення: 27.01.2024).

ФДІ, ЦПС, 27.07.2023 – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із Центром політичної соціології. (2023). Аналітичний звіт за підсумками опитування «Війна, мир, перемога, майбутнє» (5–15 червня 2023). <http://surl.li/sdmtr> (дата звернення: 27.01.2024).

ФДІ, ЦР, 13.10.2022 – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова. (2022). Як трансформуються ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією (5–12 серпня 2022) <http://surl.li/tcmav> (дата звернення: 27.01.2024).

ФДІ, ЦР, 20.01.2023 – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова. (2023а). Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії (13–21 грудня 2022). <http://surl.li/eodpz> (дата звернення: 27.01.2024).

ФДІ, ЦР, 24.02.2023 – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова. (2023б). Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців (13–21 грудня 2022). <http://surl.li/prlbb> (дата звернення: 27.01.2024).

ФДІ, ЦР, 10.03.2023 – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова. (2023в). Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни (13–21 грудня 2022). <http://surl.li/inezc> (дата звернення: 27.01.2024).

ФДІ, ЦР, 22.08.2023 – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова. (2023г). День Незалежності України:

шлях до перемоги, ідентичність та цінність держави на тлі війни (9–15 серпня 2023).

<http://surl.li/swxgi> (дата звернення: 27.01.2024).

ЦР, 21.08.2023 – *Центр Разумкова* (2023). Ідентичність громадян України: тенденції змін (23–31 травня 2023р.). <http://surl.li/qmpae> (дата звернення: 27.01.2024).

Література

Белей Л., Ровняк О. (2023). Зміна мовної поведінки українців унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Мовознавство*, 5, 3–39. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-332-2023-5-001>

Бестерс-Дільгер Ю. (ред.). (2010). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Брага І.І. (2014). Мовна особистість носія українсько-російського суржик у його мовних автобіографіях. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*, 1–2, 32–39.

Брага І.І. (2019а). Етномовна ідентифікація носіїв суржик у. *Записки з українського мовознавства*, 26(2), 119–127. <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2019.26.181509>

Брага І.І. (2019б). Мовна біографія білінгва (спроба реконструкції). *Закарпатські філологічні студії*, 8(2), 7–12.

Гончарова М. (2015). Роль мови у формуванні різновидів ідентичностей. *Мова і суспільство*, 6, 60–69.

Гриценко П.Ю. (2023). Українська мова в сучасних реаліях державотворення в Україні. *Вісник НАН України*, 1, 72–77. <https://doi.org/10.15407/vsn2023.01.072>

Данилевська О.М. (2023). Мовна біографія вчителя в дослідженні динаміки мовної ситуації у шкільній освіті України. *Українська мова*, 4(88), 49–69. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.049>

Залізник Г.М. (2023). Мова як індикатор української національної ідентичності та цивілізаційного вибору киян. *Українська мова*, 2(86), 72–83.

Кісс Н., Шумицька Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. Н. Ясакова (ред.), *Соціальне у мові та мова в соціумі: колективна монографія* (с. 83–133). Київ: НаУКМА. [Електронне видання]. <http://surl.li/oroks> (дата звернення: 25.01.2024).

Кулик В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 20.01.2024).

Масенко Л. (2021). Війна ідентичностей: Україна перед новітніми викликами. *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. 2-ге вид. (с. 146–151). Київ: Кліо.

- Матвеева Н. (2023). Війна і ставлення українців до мови. *Українська мова*, 3(87), 3–18.
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.003>
- Мельник В.П. (ред.). (2013). *Культурологія: енциклопедичний словник*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Михальчук О. (2013). Етномовна спільнота: соціолінгвістичні параметри та статус. *Мова і суспільство*, 4, 33–42.
- Немировська С.М. (2023). Українська мова у сприйнятті представників національних меншин міста Чернігова. *Українська мова*, 1(85), 100–113.
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.100>
- НІСД. (2023, 20 березня). Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку *Національний інститут стратегічних досліджень. Коментарі експертів*.
<http://surl.li/hbnof> (дата звернення: 30.01.2024).
- Підкуймуха Л.М. (2024). Українська мова в бізнесовому середовищі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1(89), 60–76.
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.01.060>
- Портников В. (2023). Війна ідентичностей. *Воєнний стан: антологія*. Передмова В. Залужного (с. 249–254). Чернівці: Видавець Померанцев Святослав. <http://surl.li/smhvg>
- Радевич-Винницький Я. (2011). Ідентичність та її мовний компонент у неодномовному суспільстві: українські реалії. *Мова і суспільство*, 2, 101–113.
- Селігей П.О. (2012). *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Сміт Е. (1994). *Національна ідентичність* (П. Тарашук, пер. з англ.). Київ: Основи. (Уперше опубліковано 1991).
- Соколова С.О. (2023а). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1(85), 3–19.
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>
- Соколова С.О. (ред.). (2023б). *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізняк, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар].. Київ: [б. в.]. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Цар І.М. (2023а). Мовна адаптація етнічних росіян у західноукраїнському ареалі. *Українська мова*, 2(86), 54–71. doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.054
- Цар І.М. (2023б). Мовна свідомість і мовна поведінка молоді під час російсько-української війни: параметризація і динаміка (стенограма наукового повідомлення на засіданні

Президії НАН України 12 липня 2023 року). *Вісник Національної академії наук України*, 9, 93–96. <https://doi.org/10.15407/visn2023.09.093>

- Шумарова Н.П. (2000). *Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: монографія*. Київ: Київський державний лінгвістичний ун-т.
- Шумарова Н.П. (2011). Етномовна ідентифікація з погляду соціолінгвістики. В.Г. Складенко (ред.), *Життя – у слові: зб. наук. пр. на пошану акад. Віталія Макаровича Русанівського (1931–2007)* (с. 353–359). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Appel R., Muysken P. (2005). *Language Contact and Bilingualism*. Amsterdam: Amsterdam University Press, Amsterdam Academic Archive.
- Bourdieu P. (1999). Understanding. P. Bourdieu and et al. (Eds.), *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society* (pp. 607–626). Stanford: Stanford University Press.
- Busch B. (2016). Methodology in biographical approaches in applied linguistics. *Working Papers in Urban Language & Literacies*, 187, 1–12.
- Dyer J. (2007). Language and identity. C. Llamas, L. Mullany, P. Stockwell (Ed.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics* (pp. 101–108). New York: Routledge.
- Erikson H.E. (1994). *Identity. Youth and Crisis*. New York – London: W.W. Norton & Company.
- Franceschini R. (2022). Language biographies. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*, 36(1–2), 69–83.
- Heller M. (2005). Language and Identity / Sprache und Identität. U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, P. Trudgill (Eds.), *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society: in 3 vols. 2nd ed. (Vol 2, pp. 1582–1586)*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Le Page R.B., Tabouret-Keller A. (1985). *Acts of Identity: Creole-based approaches to ethnicity and language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Llamas C., Mullany L., Stockwell P. (Ed.). (2007). *The Routledge Companion to Sociolinguistics*. New York: Routledge.
- Mesthrie R., Tabouret-Keller A. (2001). Identity and Language. R. Meisthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 165–169). Amsterdam – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier.
- Nekvapil J. (2001). From the biographical narratives of Czech Germans. Language biographies in the family of Mr. and Mrs S. *Journal of Asian Pacific Communication*, 11(1), 77–99.
- Nekvapil J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*, 162, 63–83.

- Norton B. (1997). Language, identity and the ownership of English. *TESOL Quarterly*, 31(3), 409–429.
- Pavlenko A. (2007). Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics. *Applied Linguistics*, 28(2), 163–188.
- Swann J., Deumert A., Lillis Th., Mesthrie R. (2004). A Dictionary of Sociolinguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Tabouret-Keller A. (2007). Language and Identity. F. Coulmas (Ed.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Trask R.L. (2007). *Language and Linguistics. The Key Concepts*. 2nd ed. P. Stockwell (Ed.). New York: Routledge.
- Verschik A. (2002). Linguistic Biographies of Yiddish Speakers in Estonia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 20, 38–52. Tartu: Folk Belief and Media Group of Estonian Literary Museum.

ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПІВДНІ ОДЕЩИНИ

(*А. О. Колесников, М. С. Делюсто*)

Мовна ситуація на півдні Одещини завжди була динамічною й полікомпонентною. Цей регіон, а його співвідносно географічно з історичною областю, відомою під назвами Буджак, Південна Бессарабія, межиріччя Дністра і Дунаю (МДД), віддавна був поліетнічним і полімовним, але українська мова та її генетичні ідіоми-попередники тут теж були присутні (їхні носії – уличі й тиверці, про розташування яких на наддунайських теренах сказано в «Повісті временних літ»). Пізніше (зокрема, під час панування на цих землях Османської імперії) історія фіксує певне переважання тут тюркомовного населення. Потім мовна політика Російської імперії та СРСР працювала на домінування в мовній палітрі краю російськомовного елемента (подекуди лише створювала таку ілюзію). Із часів набуття Україною незалежності ситуація із удержавленням української мови (зокрема, витісненням російської мови як засобу міжетнічної комунікації українською) змінювалася доволі повільно, основними причинами цього вважаємо недооцінку владою мовного питання, недофінансування в галузі мовної освіти тощо. Як не дивно, поштовхом для справжньої українізації півдня Одещини, до значного позитивного зрушення процесу приведення у відповідність статусу української мови як державної де-юре до такого стану де-факто, стала війна Росії проти України.

Деталізуємо цей короткий виклад динаміки мовної ситуації в регіоні щодо форм контактних мов, їхніх функцій, причин змін мовної ситуації, деяких інших важливих її параметрів і сконцентруємося, звичайно ж, на сучасному періоді, прогнозованих перспективах розвитку мовної ситуації й місця в ній державної мови.

У складному багатонаціональному континуумі ареалу МДД функціонують генетично й типологічно різні ідіоми в діалектній формі та у формі літературних стандартів. Наразі в регіоні представлені українська, російська, болгарська, румунська, гагаузька, албанська, циганська мови, а до 40-х рр. ХХ ст. доволі

широко побутувала й німецька мова. У зв'язку з такою полікомпонентністю й строкатістю ідіомів цей ареал порівнюють з універсальною й унікальною лінгвістичною лабораторією, де відбувається природний етномовний експеримент (Гриценко 2006).

Національні мови, поширені тут, за генеалогічною класифікацією належать до різних сімей: тюркської (гагаузька) та індоєвропейської (інші мови), до різних груп і підгруп, напр., гагаузька – огузька група тюркської сім'ї, румунська – балкано-романська підгрупа романської групи індоєвропейської сім'ї, українська, російська – східнослов'янська підгрупа слов'янської групи індоєвропейської сім'ї, болгарська – південнослов'янська підгрупа слов'янської групи цієї ж сім'ї. За морфологічною класифікацією синтетичними є українська, російська, гагаузька, аналітичними – румунська й болгарська; флективними – українська, російська, болгарська, румунська, аглютинативною – гагаузька. Таким чином, полікомпонентна мовна ситуація поєднує ознаки гомогенності й гетерогенності, гомоморфності й гетероморфності.

Стосовно кількісного домінування ідіомів, на момент останнього перепису населення 2001 р. (Всеукраїнський перепис, 2001), українці в Південній Бессарабії переважають – 40,2%. Низка інших етносів теж присутня в доволі великій кількості: болгари – 20,9%, росіяни – 20,2%, молдовани – 12,7%, гагаузи – 4%. Інші етноси становлять менше 4%, зокрема, албанці (мешкають у с. Каракурт Болградського р-ну), цигани (переважно дисперсні й просторово динамічні) та ін. Мовний склад (ідентифікація за рідною мовою) за цим же переписом загалом відповідає етнічному. На момент перепису ареал був представлений 9 адміністративними районами, які мали різний щодо домінування етномовних компонентів склад. Найбільше українців – у Білгород-Дністровському (81,9%), Татарбунарському (71,3%), Кілійському (44,6 %) та Саратському (43,9%) районах; найменше – у Болградському і Ренійському, до речі, у цих районах немає й мононаціональних українських населених пунктів,

натомість у першому домінує болгарський етномовний складник, а в другому – румунський і молдовський⁶².

Основною формою побутування української мови в ареалі тривалий період (від появи її літературного стандарту до початку ХХІ ст.) була розмовна, діалектна форма. Це українські південнобессарабські говірки – особливий територіальний різновид української мови (Колесников 2015). Вони утворили в ареалі континуум, що має переважно новожитній характер, оскільки він сформований значною мірою внаслідок переселень українців із територій поширення усіх наріч української мови понад двісті років тому. Українські говірки увесь цей час функціонують у зазначеному ареалі української мови, що є не лише полімовним і полідіалектним, а й латеральним і фронтально контактним з румунськомовним ареалом. Важливо також, що від появи українського літературного стандарту до середини ХХ століття ці говірки побутували фактично у відриві від українського етнокультурного середовища.

Новожитні говірки виявляють дуже високий рівень залежності від соціолінгвальних чинників (мовної ситуації, мовних контактів, мовної та освітньої політики тощо). Під впливом мовних контактів вони виявляють дві взаємопротилежні тенденції розвитку: перша – зміни, іноді дуже швидкої, із втратою материнських рис, не лише діалектних, але й мовних (притаманних українській мові загалом), утворення редуکتивних говірок, і друга – збереження материнських діалектних рис, їхня консервація. З одного боку, контактні ідіоми можуть зумовлювати розпад говірки, відносно швидкий перехід її носіїв на інші мовні коди, найчастіше за моделлю *одномовність* (рідний, материнський ідіом) – *двомовність* / *багатомовність* (присутній нерідний, але більш престижний чи офіційний ідіом) – *одномовність* (перехід мовців на чужу мову), чи поступове

⁶² У 2020 році в процесі децентралізації зазначені дев'ять районів були об'єднані в три: Ізмаїльський район (Ізмаїльський район об'єднано із Кілійським та Ренійським), Болградський район (до нього увійшли Болградський, Арцизький і Тарутинський райони) і Білгород-Дністровський район (він об'єднав Білгород-Дністровський, Саратський і Татарбунарський райони). Ця реформа об'єднала райони із значною перевагою українського етномовного складника (нинішній Білгород-Дністровський район) та інтегрувала в змішане етномовне середовище із помітним українським компонентом колишні Болградський район (домінують болгарський) та Ренійський район (переважно молдовський та румунський), ускладнивши потенційну появу й гіпотетично можливу адміністративну підтримку сепаратистських настроїв, вирівнявши етномовну ситуацію в межах нових районів.

розчинення говірки в іншомовному середовищі шляхом появи великої кількості запозичень та інновацій на лексичному рівні, її трансформації із втратою ідентичності з материнською мовою граматичного ладу, фонетики. А з іншого боку, мовний контакт може сприяти збереженню, консервації архаїчних та інших материнських рис у говірках, а також появи інновацій, але іншого типу, ніж за умови дії першої тенденції, коли система говірки не впускає в себе чужомовні елементи, а навпаки чинить їм опір, використовуючи механізм гіперкорекції.

Такі динамічні процеси ще потребують дослідження на матеріалі українських діалектів у полікомпонентних мовних ситуаціях. Актуальність таких досліджень збільшується з огляду на те, що російська агресія проти України загострила питання збереження й розвитку української мови як важливого чинника державотворення й національної безпеки. Як відновити ті елементи української мови, що були унормовані під впливом колоніальної політики Росії, виявити такі елементи й надалі оберігати рідну мову від негативних впливів мовних контактів – це ті питання, відповідь на які може дати вивчення динаміки діалектної форми української мови в часі. Іншим наслідком російської агресії стало те, що динаміка українських говірок у часі пришвидшилася, оскільки змінилися соціомовна ситуація (в регіоні з'явилося багато внутрішньо переміщених осіб, змінилося ставлення до російської мови як до мови агресора, а не престижної мови), мовна та освітня політика.

Українську мову в регіоні в її діалектній формі вивчали переважно діалектологи: П.Ю. Гриценко (Гриценко 1984), В.П. Дроздовський (Дроздовський 1962), А.М. Муқан (Муқан 1960), Т.П. Заворотна (Заворотна 1967) та ін., але завжди в контексті етномовної ситуації. Один з останніх результатів цієї діяльності – регіональний «Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю» (Колесников 2016) із узагальнювальною картою, що відбиває територіальне варіювання місцевих говірок на підставі аналізу мовних явищ переважно морфологічного рівня. На цій карті окреслено мікроареали, одним з принципів виділення яких, окрім власне діалектологічних прийомів ізоглос, що демонструють межі поширення певних мовних рис, є урахування

соціолінгвістичного, генетичного і динамічного характеру мовного простору. У *першому мікроареалі* домінують мішані українські говірки, які поширені не суцільним масивом, а перемежовані говірками інших мов (болгарської, румунської, гагаузької, російської). У *другому мікроареалі* зафіксоване майже суцільне, домінантне українське діалектне полігенне мовне середовище (карта К.П. Михальчука (АУМ: V) підтверджує домінування тут української мови і в ХІХ ст.), а також мозаїчні вкраплення моногенних українських говірок у таке тло мішаних говірок. У *третьому мікроареалі* (на карті К.П. Михальчука він теж представлений як українськомовний) українські говірки характеризує віддаленість, відірваність від інших українських говірок ареалу говірками болгарської, румунської та російської мов, а також компактне розташування кількох говірок буковинсько-подільського типу, що зумовлює їхню, порівняно з відповідними говірками другого мікроареалу, більшу стійкість до змін. У *четвертому мікроареалі* побутують переважно говірки так званої *новішої формації*, що сформувалися в 1940–1960 рр. ХХ ст. внаслідок заселення українцями колишніх німецьких колоній (у ньому також виділено мозаїчні вкраплення моногенних говірок двох типів – закарпатського і західнополіського). *П'ятий мікроареал* характеризує поширення української мови у вигляді генетично різнотипних ідіолектів переважно полімовних українців, а не окремих говірок чи їхніх масивів. Таким чином, на визначення діалектного членування українського мовного простору ареалу вплинула й мовна ситуація у виділених мікроареалах.

Вагомим чинником динаміки мовної ситуації й розвитку діалектної та літературної форм мов таких ареалів є й *мовна політика*, що діяла в їхніх межах. Так, унаслідок мовної політики Румунії – румунізації, за свідченнями В.П. Дроздовського (Дроздовський 1962), в 60-х рр. ХХ ст. в МДД значна частина бессарабських українців була двомовною (вони володіли *українською діалектною і румунською мовами*). Це пояснюється тим, що в певні періоди історії ця територія перебувала у складі Румунії, і вплив румунської мови як офіційної для одних говірок ареалу – нинішнього Ізмайльського та південної

частини Болградського району, мав 3 етапи – з 1856, 1857 рр. до 1878 р. – перший (див. допоміжну карту (Колесников 2016: 48)); із 1918 р. по 1940 р. – другий; з 1941 р. по 1944 р. – третій, і 2 етапи для інших говірок – нинішнього Білгород-Дністровського та північної частини Болградського району: з 1918 р. по 1940 р. – перший; з 1941 р. по 1944 р. – другий. Закономірно, що саме в ці періоди місцеві українські говірки зазнавали найсильнішого інтерференційного впливу з боку румунської мови. У них зафіксовані й досі уживані численні румунізми: *ва/кар'* /рум. *vacă* – корова/ – ‘чередник’; *'турма* /рум. *turmă*/ – ‘отара, стадо’; *на/нашко* /рум. *Nasul*/ – ‘хрещений батько’; *'дзестри* /рум. *zestre*/ – ‘придане’; *'рина* /рум. *rârnă*/ – ‘яр’; *б/ринз'а* /рум. *brânză*/ – ‘овечий сир’; *ф'ін, ф'і/на* /рум. *finul*/ – ‘хрещеники’; *'т'аск* /рум. *teasc*/ – ‘прес для вина’; *бо/кан'ч'і, бу/кан'ч'і* /рум. *bocanci*/ – ‘військового фасону шкіряні черевики’; *т'ат* /рум. *chiag*/ – ‘висушений шлуночок ягняти чи теляти’; *'фурка* /рум. *furgă*/ – ‘вила’; *бу/жор* /рум. *bujor*/ – ‘півонія’; вигуківі слова типу *мей, бре* /рум. *măi, bre*/; *гата* /рум. *gata*/ – ‘готово, все, досить’ тощо, дет. див. (Делюсто 2019).

Мовні політики Російської імперії, і особливо СРСР, цілеспрямовано виробляли українсько-російську двомовність місцевих українців, внаслідок чого в говірках фіксували відповідні інтерфедеми, передусім на лексичному рівні. Деякі з них і досі спорадично спостережені, напр.: назви місяців (*март, ап/рел', хв'ів/рал', йун'*), етикетна лексика (*зд'растуйте, досв'і/дан'а, зв'і/н'ім'е, сна/с'іба, 'добре/утро*), слова й вирази радянської доби, більшість з яких майже вийшла з ужитку (*дос'ка по/ч'ота, приси/дател', кол/хоз*). Фіксували також прислівник і частку *ка/н'ешно* (замість *звичайно, звісно, так*), стимульовані впливом цієї мови прислівники (*'надо, 'нужно, жал', с/кушно, ту/да, ку/да, с'у/да, во-/первых, д/важди, зу/с'ім*); займенникові форми 3-ої особи Н. в. одн. та множ. *он, о/на, о/но, о/ни* й Д. в. одн. чол. р. *йе/му*; форми вказівних займенників і відповідних часток *'етот, 'ето*; форми неозначених займенників із постфіксом *-то* (*йа/кий-то*); прийменники – *к, со*; сполучники – *'іл'і, 'йесл'і...то, пото/му шо*; частки – *а/ну-ка, а/ну, хо/т'а би* та ін. інтерфедеми.

Мовна політика Румунії, що діяла з 1918 р. (після мовної політики Російської імперії), доволі швидко змінила мовну ситуацію в регіоні, оскільки вона проводилася жорстко й агресивно. Діалектоносії старшого покоління досі пам'ятають заборону спілкування іншими мовами, крім румунської, пам'ятають і вислів вчителів *!nune !mine* – рум. *rine tâna* – ‘поклади руку’ (за порушення мовного режиму в навчальних закладах били по руках).

В цілому мовну ситуацію регіону в незалежній Україні до початку повномасштабної війни характеризує полілінгвізм ареальний (український, російський, болгарський, румунський, гагаузький, албанський, циганський та ін. компоненти, частина з яких функціонує в ареалі в діалектній і літературній формах) та індивідуальний (мовці знають переважно дві і більше мов), толерантне ставлення мовців до контактних ідіомів та фактів інтерференції в них. Вона не виявляла стрімкої динаміки в часі, а радше перебувала в очікуванні мовного зсуву – переходу національних меншин на національно-українську замість національно-російської двомовності, витіснення українською мовою російської у функції засобу міжетнічної комунікації. Такий сценарій був прогнозований дослідниками в 90-х рр. ХХ ст. (Колесников 1994), але лише за умови належної уваги держави до мовного будівництва в таких полімовних регіонах України, як південь Одещини, фінансування такого будівництва, організації й фінансування державою курсів української мови ⁶³ для різних категорій громадян (з різними рідними мовами, різним рівнем знання державної мови, різного віку тощо) та низки інших умов. Зокрема, за умови, що працівники адміністрацій усіх рівнів усвідомлять важливість мовного питання, мовного будівництва, зміни мовної ситуації в регіоні й не гальмуватимуть «на догоду власній зручності» цей процес. Але, на жаль, всі ці умови не були реалізовані, а відтак, не відбулося й очікуваного мовного зсуву, натомість лише зростала розбіжність у статусі української і російської мов де-юре (Конституція України ст. 10, Закон України «Про освіту» 2017 р., Закон України «Про забезпечення

⁶³ Гостра потреба таких курсів зафіксована зазначеним соціолінгвістичним дослідженням на підставі анкетувань й опитувань.

функціонування української мови як державної» 2019 р.) і де-факто (російська мова в регіоні й далі функціонувала як засіб міжетнічного спілкування) (Колесников, Делюсто: 2022).

Динаміка мовної ситуації в ареалі з початком повномасштабної війни (з лютого 2022 р.) значно пришвидшилася.

Перший чинник такої динаміки – це міграція населення. З одного боку, з'являються біженці, так звані «внутрішньо переміщені особи» (ВПО), нові переселенці (переважно українськомовні мешканці сіл і селищ – носії слобожанських, степових говірок південно-східного наріччя, східно- і середньополіських говірок північного наріччя, а також українсько-, російськомовні та носії інших рідних ідіомів з тимчасово окупованих територій, зони бойових дій, інших, більш небезпечних за південнобессарабський регіон, місць: Маріуполя, Мелітополя, Ізюму, Миколаєва тощо). Водночас фіксуємо виїзд за кордон місцевих українців, зокрема й українськомовних бессарабців. Зрозуміло, що така міграція населення вже стала причиною зміни конфігурації українського діалектного простору в цілому, і це катастрофічно, бо навіть за найкращих сценаріїв розвитку воєнно-політичних подій, навряд можна говорити про майбутнє повне відновлення материнських ареалів такими, якими вони були раніше. Самоочевидно й те, що така міграція населення може мати наслідком зміни конфігурації діалектного простору й у межах МДД (можуть з'явитися нові моногенні говірки, мікроареали із домінуванням певного генетичного діалектного типу тощо). Тут все залежатиме від того, скільки переселенців залишаться в Бессарабії, де вони оселяться, чи оселятимуться вони компактно, в містах чи селах, цей процес відбуватиметься некеровано чи керовано і хто цим керуватиме тощо.

Другим чинником динаміки сучасного етапу є те, що довоєнні зміни мовної і освітньої політики України, див. (Закон 2017; Закон 2019) починають реалізовуватись, виконуватись. Цьому сприяє як більш серйозне ставлення громадян до законів під час війни, так і внутрішній імпульс мовців (див. третій чинник).

Третім і найголовнішим чинником динаміки є спричинена агресією Росії зміна оцінного ставлення до мов, а саме до російської та української мов як засобів спілкування в різних комунікативних ситуаціях, зокрема й міжетнічної комунікації. Сприйняття російської як мови агресора викликає появу негативних оцінок її як за параметром престижу (*непрестижна мова, мова ворога, мова окупанта, мова агресора, мова країни-терориста*), так і за естетичним сприйняттям (*груба, некрасива мова*), і зумовлює появу в бессарабців внутрішнього імпульсу до ширшого використання, зокрема й у функції засобу міжетнічного спілкування, державної мови, що набуває відповідних позитивних оцінних характеристик (*мова миру, красива, милозвучна* тощо). Зауважимо, що після набуття чинності законів, що зобов'язують використання української мови у певних сферах, через неправильну реалізацію мовної політики шляхом «батога», а не «пирога», тобто залякування санкціями, покараннями, штрафами за невиконання норм закону, замість розпрацювання системи заохочень, в місцевих мешканців до початку повномасштабної війни часто спостерігали радше відразу від державної мови як мови начебто нав'язуваної, що перешкоджає збереженню національних мов, аніж бажання її використовувати у сферах обслуговування, професійного спілкування тощо. А до цього тривалий час, вже навіть за незалежної України, в багатьох населених пунктах півдня Одещини, зокрема в неофіційній столиці Південної Бессарабії – Ізмаїлі, мовою міжетнічного спілкування залишалася переважно російська. Цій проблемі та шляхам її усунення присвячено низку статей (Колесников 2019; 2020; 2022). Таким чином, війна поліпшила ставлення до української мови в регіоні, призвела до того, що мовці почали добровільно виконувати вимоги мовних та освітніх законів щодо використання державної мови.

Зазначене зумовило й зміну ставлення до українських діалектів, зокрема до місцевих говірок, особливо самими носіями. Вони перестали соромитися свого мовлення, а так само, як місцеві болгари, молдовани та ін., стали вільно вживати свій рідний ідіом в населених пунктах регіону під час спілкування між собою. І більше того, вони почали говорити українською говіркою не лише з

представниками свого етносу, а й у процесі міжнаціональної комунікації, наприклад, у магазині.

Зміна ставлення до мов зумовила зміну мовної поведінки не лише місцевих етнічних українців, місцевих представників національних меншин, а й приїжджих. Для багатьох з останніх перехід виключно на українську мову став принциповою суспільно-політичною позицією. Така поведінка поширена й у представників місцевих етномовних меншин. Чимало етнічних болгар, молдован, гагаузів тощо молодого покоління (16–25 років) перейшли на використання українського коду як засобу міжетнічного спілкування, зокрема під час спілкування з ровесниками. Це підтверджують інтерв'ю та спостереження, зокрема включене і невключене спостереження над мовною поведінкою (Колесников, Делюсто 2022; Делюсто 2023). Зафіксовано також факти переходу національних меншин й на внутрішньосімейну комунікацію українською мовою із повною відмовою від російської навіть в однонаціональних сім'ях, зокрема молдовських, де батькам 45-50 років. Перехід на українську мову спостережений і в приїжджих (ВПО) представників національних меншин, хоч останнє (через нечисленність цієї соціальної групи) навряд суттєво впливатиме на мовну ситуацію регіону.

Таким чином, наразі фіксуємо посилення позицій української мови в регіоні. Вона перебуває на шляху до повноформатного удержавлення де-факто. До повномасштабної війни цей процес бачився як безболісна, поступова й непомітна для населення заміна російського мовного коду як домінантного засобу міжетнічної комунікації на український, але цього не сталося. З початком війни (яка не може бути безболісною) бажана безболісність (а з нею й поступовість) перетворення мовного буття відійшла на другий план. Бессарабці змінили і надалі змінюють мовну поведінку, демонструючи свою суспільно-політичну, патріотичну позицію відмовою від мови ворога. Наразі така тенденція – це реальність, а не ідеологічний наратив. Але сказати, що домінування в МДД національно-української двомовності стане сталою ознакою мовної ситуації регіону, поки не можемо. Завадити цьому може *кілька чинників*, які слід

враховувати, аби щонайменше не напсувати *процесові* такої *добровільної українізації*, а в ідеалі – *допомогти йому*.

По-перше, не всі мовці в МДД достатньою мірою володіють українською мовою. Бракує знання української мови в представників національних меншин, особливо старшого й середнього покоління, пор. (Делюсто 2023), але така потреба, попит на знання мови є⁶⁴. І тут ніщо, крім безкоштовних курсів, зорієнтованих на різні потреби слухачів, не допоможе. Показовим у цьому відношенні є сюжет, що ми отримали методом невиключеного спостереження. Це розмова трьох російськомовних бабусь. Вони одна одній російською мовою розповідали про своїх онуків, яких батьки з початком повномасштабної війни вивезли за кордон (у Німеччину та інші країни ЄС), про те, як вони там навчаються, що батьки дуже задоволені якістю надання освітніх послуг, умовами навчання, ставленням до них. Одна з бабусь сказала, що хай вони там вивчать німецьку та англійську мови, а російської вже вона сама їх навчить. На це майже криком відреагувала одна із співрозмовниць. Мовляв, *нащо ти будеш навчати дитину мови ворога, мови агресора, мови окупантів?! У відповідь жінка, яка сказала, що навчатиме онуків російської, спитала в опонентки: «А якою мовою ти з нами зараз розмовляєш? Хіба не російською?»*. Відповіддю на це питання було те, що опонентка різко розвернулася й пішла, потягнувши за собою подругу, і, відійшовши, сказала роздратовано: *«Надо українську мову учить!»*. Цей сюжет демонструє появу гострої потреби, наявність її у представників старшого покоління суспільно-політичної волі й бажання говорити українською, натомість заважає цьому брак знань державної мови.

Курси української мови при Ізмаїльському державному гуманітарному університеті, до організації роботи яких має безпосередню причетність директор Інституту української мови НАН України проф. П. Ю. Гриценко, а також автор цього тексту як завідувач кафедри української мови і літератури, працюють вже п'ятий рік поспіль, але лише на громадських засадах, завдяки зусиллям

⁶⁴ Він нікуди не зникав із 90-х років ХХ століття, а війна такий попит посилює.

волонтерів, а це не дає можливості задовольнити освітні потреби усіх охочих вивчати державну мову. За умови державного фінансування таких курсів, навіть мінімального, ці потреби можна було б задовольнити.

Другим чинником, що передбачувано може завадити закріпленню української мови як засобу міжетнічної комунікації в МДД, є зайвий тиск, силування, примус щодо мовної поведінки бессарабців, що, йдучи всупереч добровільности констатованої наразі українізації, може знов спровокувати в мовців негативне ставлення до української мови, відчуття, що ця мова може завадити захисту мовних прав меншин. У зв'язку із цим важливим завданням сприяння *добровільній українізації* є *популяризація* української мови, її діалектів, підтримання її *позитивного іміджу*, «моди» на використання української мови. Уважаємо, що неконструктивно було б зараз почати масово штрафувати пересічних громадян за російську мову (хоч це й передбачено законодавством), оскільки як покарання за це вже працює суспільний осуд.

Третім чинником, що може стати на заваді нового етапу українізації ареалу, є надлишкова популяризація й підтримка в регіоні інших мов у статусі засобів міжетнічної комунікації. Російська мова у цій функції похитнулася, і її місце поступово й водночас подекуди доволі стрімко займає українська, але, спостерігаючи над мовнополітичними процесами в регіоні й Україні, особливо упродовж останнього десятиліття, робимо висновок, що таким засобом тут може стати й *не українська* мова, натомість *англійська* чи *румунська*, або навіть і, принаймні для частини населення, болгарська. Тому неправильно було б наразі, особливо в ареалі МДД, популяризувати англійську мову сильніше за українську, розвивати таким чином національно-англійський білінгвізм замість національно-українського. Ще один негативний сценарій – це розвиток мов національних меншин (румунської і болгарської) як засобів міжетнічної комунікації, а над цим працюють мовні політики відповідних країн, популяризуючи свої мови як *мови Євросоюзу* (Колесников, Делюсто: 2022), а тут українська мова програє, оскільки не має такого статусу, і це може призвести до значного поширення в регіоні, скажімо, національно-румунського білінгвізму.

Усі ці сценарії ймовірні, але, на нашу думку, необхідно зробити все можливе для подальшого розгортання проукраїнського сценарію.

Існує й небезпека подальшої недооцінки мовного питання в полілінгвальних ареалах, ролі філологів, лінгвістів у процесі реалізації мовної політики України в таких її регіонах. Достатньо подивитися на прогнозовані в зазначеному соціолінгвістичному дослідженні кінця ХХ ст. позитивні й негативні сценарії розвитку мовної ситуації в регіоні. Якби можновладці розуміли цінність таких досліджень і мали б бажання вирішувати етномовне питання, реалізовувати мовну політику держави, уникати конфліктів на етномовному ґрунті, то, напевно, знайшли б за 30 років незначні, але достатні кошти на фінансування курсів української мови, соціологічних і соціолінгвістичних досліджень, стежили б за виконанням мовного законодавства у сферах освіти, обслуговування тощо, самі б переходили на українську мову, принаймні під час виконання службових обов'язків, усвідомлюючи важливість мовного питання. Ми теж прогнозували, що освітня політика, яка дозволяє втручатися іншим державам в національний освітній простір, зокрема в поліетнічних регіонах, призведе до деградації національної освіти в регіоні через зменшення кількості так званого «національного контингенту» абітурієнтів, що така політика суперечить українській мовній та освітній політиці (Колесников 2019; Колесников 2022). Відкривалися, розвивалися й далі активно діяли румунські, болгарські центри при ЗВО, які працювали на популяризацію мов і культур відповідних держав. Тепер маємо ситуацію у закладах вищої освіти півдня Одещини з відсутністю абітурієнтів, студентів з представників молдовської і болгарської меншин, їх забирають Румунія і Болгарія, але ж це прямий і прогнозований наслідок відкриття таких центрів, через які реалізуються мовні й освітні політики інших держав, і саме через це ці українські навчальні заклади за браком студентів будуть вже найближчим часом оптимізовані (закриті, об'єднані тощо). І ще один наш негативний прогноз, який теж, на жаль, вже збувається.

Повномасштабна війна посилила необхідність деколонізації топонімів, зокрема – перейменування населених пунктів. Працюючи в робочій групі з перейменування, ми наполягали, що назви населених пунктів, які необхідно змінити, мають спочатку пропонувати експерти-науковці, а потім вже обирати громади, інакше на теренах Бессарабії буде багато однакових назв, зокрема таких назв, як *Бессарабське*, дет. див. (Колесников 2023). Пропозицію не прийнято, і на сьогодні вже маємо дві таких назви, зокрема для колишнього Суворового Ізмаїльського району (Суспільне, 26.12.2022) і Тарутиного Болградського району (Суспільне, 18.01.2024). Зважаючи на це, запорукою проукраїнського і безконфліктного розвитку мовної ситуації на півдні Одещини є посилення впливу вчених на реалізацію мовної політики, інтелектуалізацію політикуму, провадження антикорупційної політики в регіоні, оскільки корупційні схеми уможливають дію в Україні антиукраїнських зовнішніх мовних і освітніх політик.

Отже, динаміка стану української мови і мовної ситуації в таких полілінгвальних регіонах, як південь Одещини, дуже тісно пов'язані. *Зміна мовної ситуації, мовної політики, мовної поведінки громадян є каталізатором динамічних процесів в українській мові регіону. Говірки ж – українська національна мова у своїй живій, розмовній формі – є зміцнювальним, життєдайним чинником щодо соціолінгвістичних параметрів функціонування української мови в конкуренції з іншими в полімовному середовищі ареалу. Якщо мовна ситуація в регіоні й надалі розвиватиметься в напрямку посилення позицій, статусу української мови, а це неможливо без державної підтримки, продуманого мовного будівництва, то це стане запорукою зміцнення її регіональних різновидів. Ставлення самих місцевих українськомовних діалектоносіїв до своїх діалектів як до «несправжньої української», «хахляцької» мови, навіть як до проявів «суржику», яке відзначалося ще в 60-х рр. ХХ ст. і на початку ХХІ ст., має змінитися (і воно вже змінюється) на шанобливе ставлення до них та, найголовніше, закріпитися саме так. Крім того, необхідно підтримати процес переходу представників національних меншин на українську мову як*

засіб міжетнічного спілкування, зміцнити й зафіксувати українську мову в цій функції.

Зазначене важливе ще й тому, що лише в єдності міцної й домінантної української живомовної діалектної основи, законодавчого захисту української мови як стандарту, як державної мови в регіоні, реальних і ефективних кроків, спрямованих на реалізацію такої національної мовної й освітньої політик держави, українська мова ефективно працюватиме як дієвий державотворчий, політичний, етноконсолідаційний та безпековий чинник буття регіону як складової частини України (а не Новоросії чи Великої Румунії).

Список скорочень

АУМ – Атлас української мови: в 3 т. (1984–2001). Т. 3. Київ: Наукова думка, 2001.

Суспільне. Новини. <https://suspilne.media>

Література

Всеукраїнський перепис (2001). <https://2001.ukrcensus.gov.ua/>

Гриценко П.Ю. (1984). Моделювання системи діалектної лексики. Відп. ред. І.Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка.

Гриценко П.Ю. (2006). Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 21. С. 3–16.

Делюсто М.С. (2019). Румунізми в говірках слов'янських мов південнобессарабського ареалу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський. Вип. 48. С. 108–112. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/2799>

Делюсто М.С. (2023). Урахування рідного ідіому мешканців полілінгвального півдня Одещини в процесі навчання української мови. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Т. 2. № 50. С. 155–160. <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua/issue/view/17417>

Дроздовський В.П. (1962). Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області) [дис. ... канд. філол. наук]. Київ.

- Заворотна Т.П. (1967). Лексика українських наддунайських говірок [дис. ... канд. філол. наук]. Ужгород, 1967.
- Закон України про освіту. Відомості Верховної Ради (ВВР). (2017). № 38–39. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019). Відомості Верховної Ради (ВВР) 21. ст. 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
- Колесников А.О. (2015). Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: «СМИЛ».
- Колесников А.О. (2016). Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл: ІРБІС.
- Колесников А. (2019). Українська мова як засіб міжнаціонального спілкування в полімовному межиріччі Дністра і Дунаю: напрямки роботи лінгвістів. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 44. С. 23–31. <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/88>
- Колесников А. (2020). Перспективи дослідження українськомовного простору півдня Одещини: об'єкти, прийоми, класифікації. Я. Кічук (ред.), *Наука і освіта українського Придунав'я: виміри, виклики, перспективи*: колективна монографія укр. та англ. мовами (с. 15–39). Ізмаїл: РВВ ІДГУ-СМИЛ.
- Колесников А.О. (2022). Із спостережень над проблемами реалізації національної мовної політики України в Південній Бессарабії. *Прикладна лінгвістика на Півдні України: здобутки і перспективи* (с. 98–105). Вінниця: ТВОРИ.
- Колесников А., Делюсто М. (2022). Проблеми збереження й розвитку ідіомів у полілінгвальному межиріччі Дністра і Дунаю. *Slavia orientalis*. LXXI. NR 4. С. 819–834. <https://doi.org/10.24425/slo.2022.14322>
- Колесников А.О. (2023). Генеза українських південнобесарабських говірок у світлі перейменування топонімів ареалу. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Т. 2. № 50. С. 230–236. <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua/issue/view/17417>
- Колесников О.А. (упор.). (1994). *Мовна ситуація в Придунайському краї Одеської області України: 1993–1994 рр.* Ізмаїл: Ізмаїльський педагогічний інститут.
- Муқан А.М. (1960). Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості [дис. ... канд. філол. наук]. Глухів.

МОВИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ: АНАЛІЗ МЕДІАКОНТЕНТУ В УМОВАХ ВІЙНИ

(Г. В. Шумицька, В. В. Шаркань)

Мовне питання в Україні десятиліттями використовують не тільки як маніпулятивний інструмент, а й як зброю в інформаційній (і не тільки) війні. Дослідженню прийомів маніпулятивного впливу в цій сфері присвячена монографія О.Г. Рудої «Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі» (Руда, 2012). Авторка резонно зауважує, що першість у вивченні механізмів і наслідків маніпулятивного впливу належить філософам, політологам, соціологам і психологам, лінгвістичний же аспект маніпулятивного впливу ґрунтовно досліджувати почали порівняно недавно (Там само, с. 50). У колективній монографії «Лінгвістика впливу» чи не вперше в українському науковому дискурсі оприлюднено спробу розробки власної теоретичної бази з мовних маніпуляцій відповідно до сучасних реалій (Різун, 2005). Значну частину сучасних праць в українському мово- та журналістикознавстві присвячено аналізу реалізації маніпулятивних стратегій у рекламному й політичному дискурсах, а також у медіа.

Оскільки маніпуляцію визначають і як частину технології влади, а проблема «мова і ідеологія», як зауважує Г.М. Яворська, в методологічному аспекті припускає подвійне тлумачення – проблема маніпулювання мовою в межах певних ідеологічних систем та ідеологічні аберації не самої мови, а науки про мову (Яворська, 2000, с. 212), ми зосередимо свою увагу на першому.

У пострадянській Україні тривалий час маніпулювали мовним питанням, активно поширюючи міфи, зокрема через медіа, про начебто історичну зумовленість білінгвізму, про майже суцільну російськомовність України, а також про мовну полярність населення України, про штучність, неповноцінність української мови і навіть її вимирання тощо. Мовне питання традиційно було центральним предметом демагогії: «облудних, популістських гасел, нездійснених обіцянок, навмисного викривлення фактів задля політичних та

інших корисливих цілей, використовуваних політиками або політичними угрупованнями для здобуття або утримання влади» (Руда, 2012, с. 204). Особливо активно це робилося в період передвиборчих кампаній, аби відволікти увагу людей від непопулярних кроків у зовнішньополітичній діяльності, від економічних і соціальних проблем, залучитися підтримкою електорату на чергових виборах тощо.

З огляду на це, погоджуємося з О.Г. Рудою, що маніпулювання мовним питанням в Україні тривалий час було стратегічною діяльністю (Руда, 2012, с. 205). Водночас зауважимо, що ці технології на теренах України, зокрема на Закарпатті, не нові. Про подібний перебіг подій початку ХХ ст. читаємо у спогадах і роздумах О. Сливки: коли *«Підкарпаття, по-сьогоднішньому Закарпаття, а на мирному договорі в Парижі 10.IX.1919 року як автономна частина під назвою “Подкарпатська Русь”, було приєднано до Чехословацької республіки, яка утворилася на руїнах Австро-Угорщини, чехословацький уряд, в інтересі чехів і чехізації, від самого початку почав застосовувати на Підкарпатській Русі лозунг, вживаний вже в стародавньому Римі до народження Христа – “роз’єднуй і володарюй” (divide et impera). Роз’єднання, чвари, боротьба між народом розпочалися з перших років після приєднання до Чехословаччини на релігійному ґрунті між греко-католиками і православними, але в середині 20-х років вона вже обридла народу, стала затихати й цілком згасла. Тоді чехословацький уряд розпалив ще більше вогнище – “мовне питання” або “языковий вопрос”»* (Як селяни на Закарпатті, 2016).

Закарпаття, де ситуація значною мірою залежить від політичної кон’юнктури як на державному, так і на міждержавному рівнях, є особливо чутливим щодо застосування певних маніпулятивних технологій. Це зумовлено такими чинниками: географічним розташуванням, поліетнічним складом населення й багатомовним середовищем, належністю краю до різних державних утворень упродовж століть, що провокувало конфлікти у боротьбі за владу та сфери впливу: за кожної держави різні політичні сили спекулювали мовною проблематикою у власних інтересах.

Якщо вести мову про мовнополітичну ситуацію тут в часи незалежності України, досліджену в дисертаційній праці «Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 роках: регіональний вимір мовної політики» (Шумицька, 2021а), то багатий емпіричний матеріал підтверджує, що процеси спекулювання мовним питанням особливо загострюються напередодні та під час виборів, а маніпуляції щодо мови й надалі є інструментом боротьби за владу, попри спроби вже теперішньої влади твердити про «надуманість» мовної проблеми в Україні й про те, що «мовне питання покидає політичний порядок денний». Напруга навколо подій, пов'язаних із урегулюванням мовного питання в Україні, почала зростати через вплив зовнішньополітичних чинників: йдеться передусім про реагування сусідніх держав (особливо Угорщини) на ухвалення законів «Про освіту», «Про забезпечення функціонування української мови як державної», підтримку політичного русинства тощо. Можемо припустити, що під впливом повномасштабної війни на території України ситуація дещо трансформувалася, але не так суттєво, як би того вимагали обставини війни за збереження української нації та її суверенної держави. Резонансна провокація, пов'язана зі звільненням з роботи відомої української мовознавиці І.Д. Фаріон у зв'язку з її нібито некоректними висловлюваннями щодо мови українських захисників, яскраве тому підтвердження.

Упродовж 2017–2019 рр. Закарпаття, де реалізація маніпулятивних стратегій у дискурсах сучасних українських та іншодержавних політичних сил має тривалу історію, опиняється в епіцентрі вітчизняних та міжнародних мовнополітичних дискусій. Маніпулюючи мовною проблематикою, зацікавлені політичні сили вкотре починають відвертати увагу громадськості від інших суспільно важливих питань, особливо у період виборів в Угорщині та Україні (президентських, парламентських). На цьому тлі в суспільстві почало утверджуватися усвідомлення, що державна мова є фактором національної безпеки України, засобом зміцнення державної єдності, отже, вимагає до себе державницького ставлення.

Відповідно поживався інтерес медіа до висвітлення цих питань. Аналіз контенту регіональних онлайн-ЗМІ за той період показує, що сучасну ситуацію стосовно використання української мови і підтримки політики щодо її утвердження на закарпатських вебресурсах можна схарактеризувати загалом як позитивну і таку, що переважно ґрунтується на державницьких засадах. Проте закарпатському медіапростору бракувало насамперед оригінальних текстів аналітичних жанрів, котрі мали б формувати мовну свідомість громади.

Найвідвідуваніші новинні ресурси області демонстрували проукраїнський вектор у розкритті мовної проблематики. Утім деякі сайти містили публікації відчутно проросійського та проугорського спрямування в досліджуваному аспекті. Попри все, аудиторія вебресурсів, які стоять на твердих державницьких позиціях у мовному питанні, набагато численніша, що давало підстави сподіватися на зміцнення націєцентричної свідомості більшої частини українського соціуму на Закарпатті (Шумицька, 2021а, с. 19–20).

Не випадково Г.М. Яворська у науковій розвідці того періоду під назвою «Мовні наративи та їхня роль у русинському питанні» наголошує на важливості фокусу державницької уваги на мовнополітичній ситуації в регіоні: «Ситуація в Закарпатті, проаналізована на рівні кількох мовних наративів, унаочнює подібність із ситуацією на Донбасі, що виникла внаслідок російської гібридної агресії. Це вчергове підтверджує факт російського зовнішнього впливу на Закарпатті. В умовах гібридної війни такий вплив різко посилює свій руйнівний потенціал» (Яворська, 2017, с. 28).

Вивчаючи мовнополітичні процеси в Україні, зокрема на Закарпатті, ми наприкінці 2021 р. писали: «Становище української мови як державної в регіоні зміцнюється, а її статус у суспільстві зростає, про що свідчить низка важливих мовнополітичних подій останніх років, серед яких особливо значущим є ухвалення Закону “Про забезпечення функціонування української мови як державної”. З іншого боку, маніпулювання мовним питанням в Україні, особливо у прикордонних регіонах, набуло політичного характеру, вийшло за межі держави, стало загрожувати конституційному устрою і державному

суверенітету України, створило небезпеку в різних сферах життєдіяльності – освітній, економічній, політичній, правовій тощо» (Шумицька, 2021б, с. 3). У регіоні на час залишалися питання національних меншин, зокрема угорської, а також «русинська» тематика. Актуалізувалися маніпуляції, пов'язані із цими драстичними темами, напередодні місцевих виборів: йдеться насамперед про публікування регіональними медіаресурсами онлайн-словника «русинського» словника, карти нібито нового державного утворення «Словацько-Русинська Федеративна Республіка» тощо. Реагування на такі прояви на державному рівні, на жаль, не спостерігалось. Водночас наукова спільнота продовжувала тримати у фокусі уваги як питання стану державної мови, так і мови національних меншин у регіоні. Вивчення автобіографічного нарративу на прикладі глибоких інтерв'ю у вигляді мовних біографій, записаних з представниками національних меншин на Закарпатті, стало одним із основних методологічних інструментів дослідження групи науковців Ужгородського національного університету, що з 2020 р. до 2023 р. виступали науковим партнером Гіссенського університету імені Юстуса Лібіха (м. Гіссен, Німеччина), Інституту української мови НАН України та Ізмаїльського державного гуманітарного університету в міжнародному науковому проєкті «Дебати щодо мовного розмаїття – мовний менеджмент мов меншин в пострадянській Україні».

Робота в межах проєкту провадилася за методологією триангуляції: крім автобіографічних нарративів, здійснювався аналіз медіатекстів з метою моніторингу суспільних дебатів про мовне розмаїття в регіоні та аналіз офіційного менеджменту (документів щодо мовної політики) з використанням дискурсивних підходів (передусім критичного дискурсивного аналізу), розробка яких щодо мовної політики належить до актуальних питань соціолінгвістики.

За цей час вже оприлюднено наукові праці, у яких проаналізовано як роль медіа у формуванні та моніторингу мовнополітичної ситуації на Закарпатті (Шумицька, Путрашик, 2021), так і питання про мови нацменшин Закарпаття у

медіа, зокрема й після початку повномасштабної війни – до грудня 2023 року (Шаркань, 2022; Шаркань, 2023).

До джерел емпіричного матеріалу цього дослідження ввійшло понад сто унікальних публікацій у загальноукраїнських та регіональних медіа, проіндексованих у системі «Новин Google» упродовж грудня 2022 р. (від часу ухвалення Закону України «Про національні меншини (спільноти) України») – до кінця січня 2024 р. (часу завершення роботи над публікацією), які стосуються мов нацменшин Закарпаття. Як і в попередні періоди (Шаркань, 2023), в абсолютній більшості медійних публікацій йдеться про угорську спільноту на Закарпатті.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, найбільше на Закарпатті представників таких меншин: угорська – 12,1% від загальної кількості населення області, румунська – 2,6%, російська – 2,5%, ромська – 1,1%, словацька – 0,5%, німецька – 0,3% (Про кількість..., 2001). Оскільки за понад двадцять наступних років офіційного перепису не проводили, то актуальний мовний і національний склад населення регіону достеменно не відомий. Президентка Угорщини К. Новак 2023 р. твердила, що на Закарпатті є 150 тисяч угорців («Каталін Новак: Те, що відбувається на Закарпатті щодо нацменшин – неприйнятно», Карпатський об'єктив, 21.01.2023; «Володимир Зеленський готовий дати угорській нацменшині те, що отримують українці в Угорщині, – Каталін Новак», Карпатський об'єктив, 29.08.2023). Л. Зубанич, очільник Демократичної спілки угорців Закарпаття, у березні 2022 р. зазначав, що угорців на Закарпатті залишилося менше ніж 100 тисяч («Наслідки війни: На Закарпатті залишилося менше 100 тисяч угорців – Ласло Зубанич», Інфопост, 26.03.2022). А голова угорської громади Києва Т. Томпа назвав ще меншу кількість: «20 років тому на Закарпатті налічувалося 154 тис. угорців, на сьогодні – менше ніж 50 тис. осіб. І це не через війну. Ще до війни значна частина угорців виїхала із Закарпаття в Угорщину» («Питання угорської мови на Закарпатті – це політиканство з боку Орбана, – голова угорської громади Києва», Еспресо, 01.12.2023). Отже, у фокусі нашої уваги в цьому дослідженні – висвітлення

питання щодо мови невеликої кількості людей у невеликому регіоні – на Закарпатті – крізь призму медіапростору, адже це питання вже не один рік стає приводом для потрясіння інформаційного простору всієї України (і не тільки).

Питання щодо зміни українського законодавства про нацменшини стало особливо актуальним у зв'язку з вимогами Європейської комісії до України для продовження євроінтеграційного курсу України та наближення до членства в Євросоюзі (Сергій Сидоренко, «Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус», Європейська правда, 18.06.2022).

13 грудня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про національні меншини (спільноти) України» – його підтримали 324 народні депутати. 30 грудня 2022 р. Президент України В. Зеленський підписав цей документ. У публікаціях українських медіа акцентували на тому, що закон гарантує громадянам України незалежно від етнічного походження права і свободи, зокрема й мовні: використання мови національних меншин, освіту цими мовами тощо («Президент підписав новий закон про національні меншини», Інтерфакс-Україна, 30.12.2022). Однак уже через кілька днів у медіа була поширена інформація про те, що президент Румунії К. Йоганніс закликав В. Зеленського сприяти перегляду цього закону: сторони домовилися, що міністри закордонних справ обох країн проведуть обговорення цього питання («Президент Румунії закликав Зеленського сприяти перегляду закону про нацменшини», Інтерфакс-Україна, 04.01.2023). Міністерство закордонних справ Румунії ще 22 грудня опублікувало заяву, у якій «висловило жаль», що закон ухвалили без додаткових консультацій із Венеційською комісією і за відсутності консультацій із представниками румунської громади, яких вимагала румунська сторона. МЗС Румунії критикувало закон за «нечітко врегульовані питання мови освіти та використання мов національних меншин в офіційно-діловій сфері, а також повноваження центрального органу виконавчої влади, який має реалізовувати відповідну політику, та консультативно-дорадчої ради при ньому» («МЗС Румунії незадоволене ухваленим Радою “євроінтеграційним” законом про нацменшини», Європейська правда, 22.12.2022).

Після критики закону журналісти почали з'ясовувати в експертів підстави для неї (Вікторія Власенко, «Закон України про нацменшини: чи є підстави для критики?», Deutsche Welle, 06.01.2023), а представники МОН та місцевої влади провели на Закарпатті круглий стіл щодо прав національних меншин («В Ужгороді провели круглий стіл, присвячений освітнім правам національних меншин», МОН України, 02.01.2023).

Водночас Уповноважений із захисту української мови Т. Кремінь повідомив про порушення щодо української мови: у 37 школах Берегівського району наприкінці 2022 р. не було жодного класу, де велося б навчання тільки державною мовою («Мовний омбудсмен виявив порушення законів про мову в угорських школах на Закарпатті», Укрінформ, 19.01.2023). Згодом (у жовтні 2023 р.) Т. Кремінь зазначив, що порушення в окремих школах виправили («Угорська мова – у школах Закарпаття, російська – на Одещині: Кремінь розповів про порушення», 24 канал, 29.10.2023).

Після виявлення порушень депутати трьох фракцій Берегівської міської ради виступили з ініціативою щороку виплачувати по 30 тисяч гривень угорськомовним батькам, які віддадуть дитину в клас з українською мовою навчання; міський голова Берегова звертався до прокуратури щодо цього проекту («Гроші за навчання українською чи угорською. Що відомо про мовне питання у школах громади Берегова», Суспільне Новини, 21.03.2023). Міністр закордонних справ Угорщини П. Сіярто назвав ідею берегівських депутатів «грубим кроком до ліквідації угорської меншини»; ця програма реалізована не була (Руденко Євген, Мазилюк Назарій, «“Нем тудом”. Куди ведуть пропаганда, гроші та політика Орбана на Закарпатті», Українська правда, 05.04.2023).

Журналісти також звертали увагу на фінансове стимулювання тих, хто навчається в класах з викладанням угорською мовою («Гроші за навчання українською чи угорською. Що відомо про мовне питання у школах громади Берегова», Суспільне Новини, 21.03.2023). Видання «Інфопост» повідомило, що «Угорщина платитиме майже 260 євро угорським дітям та молоді, які навчаються угорською за кордоном» – ця допомога збільшена 2023 р. майже в п'ять разів (з

22400 до 100000 форинтів); «На думку розробників програми, ті, хто відвідує такі дитячі садки та школи, мають набагато більше шансів зберегти свою угорську ідентичність» (Інфопост, 06.09.2023).

Оскільки закон про національні меншини (спільноти) був однією з вимог на євроінтеграційному шляху України, то низка публікацій стосується діяльності з пошуку компромісу та заяв віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О. Стефанішиної щодо цього питання: «Уряд провів триденні консультації з нацменшинами на Закарпатті» (Укрінформ, 09.08.2023), «Стефанішина про досягнення політичної згоди з Угорщиною: “Ми подолаємо цей виклик”» (Суспільне Новини, 09.11.2023), «Україна пропонує Угорщині компроміс щодо прав угорської меншини Закарпаття» (Україна молода, 09.11.2023), «Україна не робитиме виключень для угорської меншини, щоб відкрити шлях до ЄС – Стефанішина» (Закарпаття онлайн, 23.11.2023) тощо.

10 червня 2023 р. українські медіа поширили інформацію про те, що Верховна Рада на рік відтермінувала перехід на українську мову шкіл, у яких викладають мовами країн ЄС, – до 1 вересня 2024 р. («ВР продовжила перехідний період на українську для шкіл з мовами країн ЄС», Українська правда, 10.06.2023), а 12 червня прохання про таке відтермінування опублікувала Венеційська комісія; крім того, зауваження комісії стосувалися деяких норм закону про національні меншини (спільноти) (права проводити заходи мовами меншин, видання книг такими мовами, уточнення питання щодо перекладу написів офіційних назв та інформації для загального ознайомлення мовами меншин) та закону «Про медіа» («обмеження свободи використання мови меншин та диференційоване ставлення до мов меншин») («“Венеційка” розкритикувала “євроінтеграційний” закон про нацменшини, зокрема в питанні мови», Європейська правда, 12.06.2023). Такі висновки Венеційської комісії українські експерти назвали упередженими: інтернет-видання оприлюднили відповідний допис В. В'ятровича. «...Завданням української влади є переконати наших партнерів з ЄС, що відродження і захист української мови – це не

порушення прав меншин, а невід’ємна частина нашого європейського вибору. Без якої Україна так і лишалася б безправною колонією москви», – підсумовує В. В’ятрович («Висновок “Венеційки” щодо закону про нацменшини відверто упереджений, а місцями просто неадекватний (ПОГЛЯД)», [Тексти.org.ua](https://texty.org.ua/), 13.06.2023).

Питання мови угорської меншини на Закарпатті впродовж років ставало приводом перешкоджання інтеграції України з НАТО. Керівник офісу прем’єр-міністра Угорщини Г. Гуяш заявляв: «...Ми вже давно блокуємо їхній діалог з НАТО, тому що вони нехтують правами людини і правом на вільне використання мов» («В уряді Угорщини назвали умову візиту Орбана в Україну», *Європейська правда*, 09.03.2023). Міністр закордонних справ Угорщини П. Сіярто у березні 2023 р. заявив, що, незважаючи на «безпрецедентний тиск Заходу», Угорщина продовжить блокувати зближення України з НАТО та ЄС. Однак Альянс таки знайшов спосіб обходити блокування Угорщиною зустрічей Україна – НАТО (Сергій Сидоренко, «У Орбана забрали вето: як вдалося зняти угорську блокаду зустрічей Україна – НАТО», *Європейська правда*, 22.03.2023), проте прем’єр-міністр Угорщини В. Орбан і надалі погрожував, що «Угорщина не підтримає членство України в НАТО, поки не буде відновлено попередні закони» («Орбан знову пригрозив Україні через права угорської меншини», *Українська правда*, 25.09.2023).

Зміни до закону відповідно до рекомендацій Венеційської комісії таки внесли: Верховна Рада 8 грудня 2023 р. ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах», того ж дня його підписав Президент. Серед змін медіа виділили передусім те, що приватні заклади вищої освіти можуть вільно обирати мову навчання (офіційну мову ЄС), забезпечуючи викладання української мови як окремої дисципліни; у класах із навчанням мовами національних меншин – офіційними мовами ЄС гарантовано право на використання мови меншини поруч із державною мовою; представники національних меншин, які розпочали навчання в школі до 1

вересня 2018 р. мовою своєї меншини (офіційною мовою ЄС), можуть навчатися в молодшій та середній школі за нормами, які діяли до набуття чинності Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» («Зеленський підписав зміни до закону про нацменшини», Українська правда, 08.12.2023).

На зміни, внесені до закону про нацменшини (спільноти) України, позитивно зреагували в Міністерстві закордонних справ Румунії: «Вітаю поправки України до законодавства, пов'язаного з національними меншинами в Україні – це позитивний крок уперед. Румунія продовжить сприяти прозорому й конструктивному підходу до цього питання», – зазначила голова румунського МЗС Л. Одобеску («Румунія привітала зміни до українського закону про нацменшини: “Це позитивний крок уперед”», Цензор.нет, 08.12.2023). З публікацій у медіа простежуємо різницю в риториці представників Румунії та Угорщини щодо змін до українського законодавства: президент та представники МЗС Румунії намагаються співпрацювати з українськими колегами конструктивно (див. також «Румунія подякувала Україні за відмову від “молдовської мови”, бо це винахід РФ», Українська правда, 18.10.2023), на партнерських засадах, тоді як представники Угорщини висувують подальші вимоги – повернути мовне законодавство 2015 р. (очевидно, маючи на увазі норми сумнозвісного «закону Ківалова-Колесніченка», що визнаний неконституційним). Так, державний секретар угорського Міністерства закордонних справ Т. Менцер заявив: «Звичайно, ми будемо уважно вивчати рішення українського парламенту, але вже зрозуміло, що права 2015 року ще далеко не повернені» («Україна поступилася Угорщині в мовній суперечці: Будапешт все одно невдоволений», УНІАН, 10.12.2023).

Міністр закордонних справ України Д. Кулеба зауважив: «У рішенні Єврокомісії були конкретні формулювання: що Україна має привести законодавство у відповідність до рекомендацій Венеційської комісії. І усі ключові рекомендації Венеційської комісії були втілені... Думаю, правила гри мають бути чесними. Якщо нам кажуть зробити щось, і це виконано – це слід

визнавати як результат» («“Правила гри мають бути чесними”: Кулеба зустрінеться з головою МЗС Угорщини», Українська правда, 11.12.2023).

11 грудня 2023 р. в українських медіа була оприлюднена інформація про звернення представників угорської спільноти Закарпаття до голови Європейської ради Ш. Мішеля та прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана з проханням підтримати рішення щодо відкриття переговорів про членство України в Європейському Союзі. Це звернення підписали лідери всіх ключових об'єднань угорців, крім Товариства угорської культури Закарпаття (КМКС) («Лідери угорських громад України просять Орбана підтримати переговори про вступ в ЄС», Європейська правда, 11.12.2023). Аналогічне звернення оприлюднили також представники словацьких громадських організацій на Закарпатті («Словацька і угорська меншини закликали голову Євроради і лідерів держав до переговорів про членство України в ЄС (доповнено)», LB.ua, 11.12.2023).

Цікаво, що на сайті видання «Карпатський об'єктив», яке спеціалізується на висвітленні питань, пов'язаних із угорською меншиною на Закарпатті, звернення до В. Орбана й Ш. Мішеля не було оприлюднено. Натомість видання опублікувало заяву Товариства угорської культури Закарпаття (КМКС – засновник «Карпатського об'єктиву»), у якій зроблено висновок про те, що змінений закон про національні меншини (спільноти) України «...і надалі не відповідає всім рекомендаціям Венеціанської комісії, не забезпечує права нацменшин, гарантовані Конституцією та іншими міжнародними документами, і не відновлює в повному обсязі раніше існуючі права нацменшин» («Заява Товариства угорської культури Закарпаття», Карпатський об'єктив, 19.12.2023; пор. також: «Маніпульований з Будапешта КМКС не задоволений навіть новим законом про меншини», Закарпаття онлайн, 19.12.2023).

В. Орбан на звернення закарпатських угорців відповів, що представники Угорщини пропонуватимуть «не юридично складне членство, а стратегічне партнерство з Україною», і його уряд «зробить усе від нього залежне для захисту

прав угорської громади в Україні» («Орбан відповів угорцям на Закарпатті щодо членства України в ЄС: пропонує “замінник”», УНІАН, 12.12.23).

Група послів держав – членів Європейського Союзу, яка відвідала 11 грудня 2023 р. Закарпаття з метою з’ясувати думки місцевої влади й угорської громади щодо змін закону про національні меншини (спільноти) в Україні, зробила позитивний висновок – це відзначила посол Євросоюзу в Україні К. Матернова («Посли ЄС на Закарпатті дізнались, що угорська громада думає про закон про нацменшини», Європейська правда, 11.12.2023).

Зміни до українського законодавства позитивно оцінили і президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн («Урсула фон дер Ляєн: Наша оцінка закону про нацменшини в Україні – позитивна», Українська правда, 13.12.2023), і президентка Європейського парламенту Р. Мецола («Україна виконала необхідні умови, Євросоюз має почати переговори про членство, – президентка Європарламенту Мецола», Цензор.нет, 14.12.2023), й інші представники ЄС. Це й призвело до позитивного рішення Європейської Ради щодо початку переговорів про вступ України до ЄС («У Брюсселі ухвалили рішення про початок переговорів з Україною про вступ в ЄС – голова Євроради», Суспільне Новини, 14.12.2023).

Попри те, що відбулося кілька зустрічей міністрів закордонних справ України та Угорщини, представники сусідньої країни й далі наполягають на поверненні до законодавства про мову 2015 р. («Сійярто після зустрічі з Кулебою думку не змінив», Українська правда, 11.12.2023; «Угорщина хоче, щоб її меншині в Україні повернули низку втрачених прав – Сійярто», Українська правда, 29.01.2024). Необхідно зауважити, що раніше у заявах представників угорської влади переважно йшлося не про зміну українського мовного законодавства загалом, а про повернення норм, змінених у зв’язку з ухваленням Закону України «Про освіту» 2017 р. (пор.: «Рада ЄС обговорить претензії Угорщини до України», Deutsche Welle, 11.10.2017). У цьому питанні простежуємо непослідовність і маніпулятивний підхід представників Угорщини. Показовими із цього погляду є слова П. Сійярто, сказані на брифінгу після

переговорів в Ужгороді: «Починаючи з 2017 року, приймали такі закони, які зменшували права угорської нацменшини. В грудні парламент прийняв закон, який це зупинив. Але у нас прохання – може, це і занадто, і ви вважатимете, що я не ввічливий, – але ми просимо повернути угорській меншині усі ті права, які вона мала до 2015 року. Ми нічого більше не просимо» («Угорщина хоче, щоб її меншині в Україні повернули низку втрачених прав – Сійярто», Українська правда, 29.01.2024).

Уже після ужгородської зустрічі Д. Кулеби, А. Єрмака та П. Сійярто угорське видання «Telex» із покликанням на неназвані джерела серед іншого вказало, що В. Орбан заявляв, ніби «Будапешт наполягатиме на тому, аби Україна відновила права, якими угорська меншина користувалася до 2015 року», під час неpubлічного засідання парламенту ще навесні 2023 р. («ЗМІ: Орбан неpubлічно визнавав, що Угорщина не зможе перешкодити Україні вступити в ЄС», Українська правда, 31.01.2024). Саме в цей час риторика впливових представників Угорщини стала ще гострішою: лідер угорської партії «Мі Назанк» Л. Тороцкої зробив заяву про претензії на територію Закарпаття у разі втрати Україною державности через війну («Лідер угорської партії: Якщо Україна впаде, ми вимагатимемо Закарпаття», Українська правда, 28.01.2024).

Більшість досліджуваних публікацій за жанром – замітки, у них здебільшого висвітлюють позицію політиків, чиновників, дипломатів. Водночас у репортажах та аналітичних публікаціях автори подають погляди закарпатських етнічних угорців, які відмінні від наративів, що їх продукує угорська влада: «“Нем тудом”. Куди ведуть пропаганда, гроші та політика Орбана на Закарпатті» (Українська правда, 05.04.2023), «“Я – угорець і громадянин України”. Як закарпатці воюють у ЗСУ й оцінюють суперечки Києва з Будапештом» (BBC News Україна, 16.06.2023), «“Орбан – не герой мого роману”: як угорці Закарпаття сприймають політику Будапешта під час війни в Україні» (Радіо Свобода, 12.11.2023) тощо.

Увагу привертають публікації, у яких висловлює свою позицію голова угорської громади Києва та Київщини Т. Томпа, послідовно відстоюючи думку,

що в Україні не було і немає жодних утисків угорської меншини: «Моя рідна мова – угорська. Я коли хочу, тоді розмовляю угорською, читаю угорською мовою. Зі своїм сином розмовляю угорською мовою. І коли приїжджаю на Закарпаття, де хочу, там розмовляю угорською мовою. Тому питання угорської мови на Закарпатті – це політиканство з боку Орбана для використання карти угорської національної меншини» («Питання угорської мови на Закарпатті – це політиканство з боку Орбана, – голова угорської громади Києва», Еспресо, 01.12.2023; пор. також: «Мета надто цинічна: як уряд Орбана бачить навчання угорської громади в Україні», 24 канал, 08.11.23; «Очільник угорської громади в Києві відповів Орбану на звинувачення про “утиски угорців”», ТСН, 16.12.2023).

З огляду на те, що кількість угорців на Закарпатті в останні роки суттєво зменшилася (насамперед через міграцію), у медіа порушують питання про доцільність функціонування такої кількості шкіл, яка була за умов, коли угорців на Закарпатті було значно більше. Про це йдеться, зокрема, у публікації «Закарпаття онлайн» за матеріалами політичного аналітика Ю. Дзямулича, який зауважує, що в Берегові в 4 «україномовних» школах навчається 1577 дітей, а в 6 «угорськомовних» – 1273; до 1 класу з українською мовою навчання пішло 118 дітей, з угорською – 92 дитини; у 13 школах сіл Берегівської громади навчаються 1494 учні, з них 84 перебуває за кордоном. «...Виникає логічне запитання: кого потрібно захищати? Угорськомовне населення, для якого держава утримує напівпорожні школи, чи україномовне населення цієї громади, яке не може віддати дитину в школу чи клас, бо такі просто відсутні в селі», – висновковує автор («Угорськомовні школи Берегівської громади напівпорожні, а україномовних не вистачає – Дзямулич», Закарпаття онлайн, 30.01.2024).

Варто зауважити, що за досліджуваний період не виявлено публікацій, у яких була б критика з боку представників Словаччини щодо питання функціонування мов національних меншин в Україні. Натомість у регіональних медіа оприлюднили інформацію про відкриття безкоштовних курсів словацької мови в Ужгороді для всіх охочих учнів («Безкоштовні курси словацької мови для учнів презентували в Ужгороді», Закарпаття онлайн, 27.01.2024).

Публікації про представників ромської громади порушують переважно соціальні проблеми, серед яких і освітні («Фонд “Благо”: про зустріч з Її Величністю Королевою Швеції та плани на 2024», Закарпаття інфо, 18.01.2024).

Отже, упродовж визначеного періоду в загальноукраїнських та регіональних медіа було оприлюднено значну кількість публікацій про мови національних меншин Закарпаття. Інтерес до цього питання був поживлений у зв'язку з вимогами Європейської комісії до України для продовження євроінтеграційного курсу нашої держави, ухваленням Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» та змін до нього. Через дію евристики доступності може складатися хибне враження, що в Україні багато порушень щодо таких прав (оскільки в медіа є порівняно багато публікацій про права нацменшин, зокрема й мовні).

Абсолютна більшість публікацій стосується угорської меншини, інформаційним приводом для появи значної частини з них є заяви угорських політиків. Простежено різницю у висловленнях представників Румунії та Угорщини щодо необхідності змін до українського законодавства: представники Румунії мають більш конструктивний підхід, підтримують Україну у війні проти Російської Федерації, тоді як представники Угорщини непослідовні у заявах, після внесення змін до українського законодавства відповідно до рекомендацій Венеційської комісії продовжують висувати до України нові вимоги і погрожувати блокуванням вступу нашої держави до НАТО.

Водночас з'явилися й публікації про порушення в населених пунктах Берегівщини, де компактно проживають представники угорської спільноти, щодо української мови в школах, про необхідність збільшення кількості класів і шкіл, де діти матимуть змогу навчатися державною мовою.

Оскільки угорські політики продовжують висловлювати вимоги щодо зміни українського законодавства про мову, потреба моніторити й аналізувати публікації медіа на цю тему залишається актуальною.

Література

- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах». (2023). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 135, ст. 792. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#Text>
- Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». (2023). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 46, ст. 114. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>
- Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. (2003–2004). *Державний комітет статистики України*. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia/> (дата звернення: 31.01.2024).
- Різун В.В., Непийвода Н.Ф., Корнєєв В.М. (2005). *Лінгвістика впливу: монографія*. Київ.
- Руда О.Г. (2012). *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія*. Київ.
- Шаркань В. (2022). Питання мови національних меншин Закарпаття в українських медіа 2019–2021 рр. *Образ*, 2(39), 64–80. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.2\(39\)-64-80](https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.2(39)-64-80)
- Шаркань В.В. (2023). Мови національних меншин Закарпаття в українському медійному дискурсі під час війни. *Українська мова*, 2(86), 35–53. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.035>
- Шумицька Г. (2021а). *Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 роках: регіональний вимір мовної політики* [автореф. дис. ... докт. філол. наук]. Київ. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/aref_shumytska.pdf
- Шумицька Г.В. (2021б). Українська мова в полілінгвальному просторі Закарпаття. *Українська мова*, 1(77), 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.01.003>
- Шумицька Г.В., Путрашик В.І. (2021). Засоби масової інформації як інструмент формування та моніторингу мовнополітичної ситуації: закарпатський інтернетмедійний дискурс. *Лінгвальний та екстралінгвальний аспекти комунікації в мультикультурному середовищі Закарпаття*: монографія (с. 559–610). Ужгород: ТОВ «РІК-У».
- Яворська Г.М. (2000). *Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада*. Київ: НАНУ, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні.
- Яворська Г.М. (2017). Мовні наративи та їхня роль у русинському питанні. *Стратегічні пріоритети*, 1(421), 24–30.
- Як селяни на Закарпатті «языковий вопрос» вирішували. Фрагмент з книги О. Сливки «На цій тяжкій дорозі: Спогади і роздуми». Ужгород: Гражда, 2009. (2016). *Gazeta.ua*. <http://surl.li/trbck> (дата звернення: 31.01.2024).

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО ЛАНДШАФТУ, ЗУМОВЛЕНІ РІЗНОБІЧНИМИ ІНТЕРФЕРЕНТНИМИ ВПЛИВАМИ (В. М. Труб)

I. Мовний ландшафт України є досить складним і строкатим явищем. Поняття мовного ландшафту вміщує в собі такі компоненти як: 1) державна мова країни; 2) ступені володіння її громадянами іноземними мовами; 3) опис мов національних меншин .

Як відомо, єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова. Цей її статус закріплено в остаточній редакції Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019). Вона являє собою одну з інформаційних підсистем, що функціонує в рамках системи управління країною, уможлиблює процеси інтерперсональної та суспільної комунікації в адміністративній, економічній та культурній сферах, є засобом об'єднання українського суспільства та зміцнення національної ідентичності, є мовою міжетнічного спілкування тощо.

Наступний елемент українського мовного ландшафту пов'язаний зі знанням іноземних мов. Загалом ступінь володіння іноземними мовами в Україні залишає бажати кращого. Слід також пам'ятати, що оцінювати середню лінгвістичну компетенцію цілого суспільства дуже важко і було б наївно розраховувати на отримання в цій галузі точних даних. Адже знання мови складається з комбінації різних навичок, які пов'язані з мовленням, розумінням, володінням писемною формою мови. Індивідуальні відмінності в цих вміннях можуть бути дуже значними. Частими є випадки, коли людина добре говорить, але не вміє писати іноземною мовою. У цілому зведення оцінювання знання іноземної мови до тверджень на зразок «певною іноземною мовою володіє не менше X% громадян даної країни» є дуже приблизним і нечітким спрощенням.

Переважає більшість українських громадян з вищою освітою різною мірою володіє англійською. Такими мовами як французька, німецька, італійська, іспанська, польська, чеська, болгарська різною мірою володіють випускники

гуманітарних факультетів (інститутів) українських закладів вищої освіти та лінгвістичних університетів.

Щоправда, за останні 2,5 роки ситуація дещо змінилася через повномасштабну навалу Росії, яка спричинила масову евакуацію на Захід населення східних та південно-східних регіонів України. Завдяки зануренню в реальне мовне середовище багато українців (не тільки з вищою освітою) швидко засвоюють навички спілкування польською, німецькою, італійською мовами. А чимала кількість українських мігрантів існувала, наприклад, в Італії ще до вторгнення Росії.

Останнім часом в Україні значно посилилася тенденція до вивчення англійської мови, що зумовлено зрослими вимогами ринку праці, так само як і нещодавно підтриманим Верховною Радою проектом Закону «Про застосування англійської мови в Україні» (2024).

Як зазначає А. Павловський, у сучасній Європі спостережено закономірність, згідно з якою в постколоніальних країнах чи в країнах, які повстали з колишніх федеративних утворень, статистика знання мов змінюється шаленими темпами. Це відбувається тому, що мова колонізатора чи мова народу, який раніше проживав у спільній державі, і яка в суспільному просторі мала офіційний статус, поступово, з дня на день, стає «іноземною». Саме це відбувається з російською мовою в Україні (так само в Литві, Латвії, Естонії, в Грузії, Вірменії, Азербайджані, колишніх республіках Середньої Азії; з хорватською і сербською в країнах колишньої Югославії, із чеською у Словаччині чи з болгарською у Північній Македонії). (Pawłowski, 2019). Щоправда, в Україні така зміна проходить не так швидко – адже «відштовхнутися» від спорідненої східнослов'янської російської мови важче, ніж від неспорідненої.

Третій важливий компонент мовного ландшафту України стосується мови меншин. Мови національних меншин України – мови, поширені серед населення України, крім державної мови (української) та мови корінних народів України. Корінний народ України – це **автохтонна** етнічна спільнота, тобто **спільнота**,

яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України. Корінними народами України є кримські татари, кримчаки та караїми. Відповідно мовами корінних народів України є кримськотатарська, кримчацька та караїмська.

Національна меншина (спільнота) України – це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, не мають корінного етнічного статусу, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою належність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. В Україні живуть представники понад 100 націй, але лише 17 з них нараховували близько або більше 30000 осіб (від 0,07% від усього населення країни). Найчисленнішою національною меншиною України є росіяни, які за даними 2001 р. становили 17,3% населення України.

Частина мов національних меншин є державними мовами кількох країн – Болгарії, Молдови, Росії, Румунії, Угорщини, Словаччини. Угорська та словацька мови поширені в Закарпатті, румунська – в Буковині і частково в Одеській області, так само як і болгарська.

Регіональні або міноритарні мови – це мови, що їх використовують у певному регіоні і вони є менш поширеними, ніж державна. До таких мов належать, зокрема, вже згадані корінні мови України, а також гагаузька та ромська в Одеській області.

Серед мов національних меншин найсильніші позиції має російська, яка тривалий час була імперською мовою і продовжує широко використовуватись у межах усієї України, особливо в її східній частині.

Особливий режим захисту мав би поширюватися на такі мови, як караїмська, кримськотатарська, кримчацька, гагаузька, ромська. Ці мови не є

широковживаними ані в Україні, ані поза її межами. Вони не захищені офіційним статусом, оскільки народи, які ними говорять, нечисленні й не мають власних державних утворень. Специфіка цих міноритарних мов полягає в тому, що вони, подібно до діалектів тієї самої мови, мають локальний вплив, обмежений відповідною територією.

Натомість українсько-російська двомовність має не локальний характер і досі охоплює значну частину України. Відтак носії міноритарних мов є по суті як мінімум тримовними, оскільки так чи інакше мають володіти своєю національною мовою, українською як державною, крім того, багато хто володіє російською, яка в СРСР виконувала функції мови міжетнічного спілкування. Звичайно, міноритарні мови треба цінувати, всіляко оберігати, стимулювати розвиток національних літератур, але не всі мови є однаково розвинутими. Загальний обсяг знань, які можна отримати через мову деяких національних меншин, об'єктивно не може дорівнювати обсягові знань, що його можна здобути через державну мову. Важко собі уявити вивчення основ теорії відносності Ейнштейна гагаузькою, караїмською чи кримсько-татарською мовами, у яких відсутня відповідна термінологія і не розвинений науковий стиль, немає викладачів і підручників. На даний час викладання гагаузькою і кримськотатарською мовами можливе хіба що в початковій школі. Кількість життєвих сфер, у яких функціонують ці мови, є суттєво обмеженою. В цьому плані є істотна відмінність навіть у комунікативних потужностях мови у статусі діаспорної і в статусі державної. Комунікативна потужність болгарської, румунської, угорської мови в Україні суттєво поступається комунікативній потужності цих самих мов на їхніх материкових територіях – в Болгарії, Румунії та Угорщині. Що ж тоді казати про комунікативні можливості автохтонних міноритарних мов, які не мають державного статусу! Така сама різниця пролягає і між українською мовою в діаспорі і українською мовою тут, на українському «матеріку». І все одно зараз докладають як ніколи багато зусиль для того, щоб культурно-освітній потенціал, закодований в українській мові, не поступався відповідному потенціалу, закодованому в російській. Як відомо, у центральній,

східній та південній частині України раніше існувала велика кількість важливих, надзвичайно актуальних сфер життя, про які українською говорити було не прийнято, в яких вона не була присутньою. У цих сферах панувала російська мова, яка цілком достатньо забезпечувала їх функціонування, тому що російською було звично говорити про все. Зокрема, суттєвою перешкодою, яка завадила повноцінному функціонуванню української мови, було багатолітнє усталене використання російської для вивчення іноземних мов. Відтак, виконуючи різноманітні вправи, школярі та студенти перекладали з російської мови на іноземну і з іноземної на російську. Для виконання цих операцій українська мова була взагалі непотрібною. Така ситуація є типовою, закономірною рисою нерівноправної, диглосної двомовності. Адже при диглосії мова, яка стоїть на верхній сходинці, не пускає нагору іншу, «нижню мову». Домінантність мови, власне, і виявляється в тому, що вона обслуговує, охоплює більшу кількість важливих сфер життя, ніж мова підлегла. Важлива умова набуття повноцінного державного статусу української мови полягає в якнайшвидшому подоланні цієї інформаційної диспропорції.

II. Хоча українсько-російська двомовність, порушуючи чинне законодавство, все ще охоплює за інерцією чималу частину території України, проте існує значна відмінність між мовними ситуаціями у східній і південно-східній частині України з одного боку, та її західній частині – з іншого.

II. 1. Справа в тому, що східні та південно-східні регіони країни перебували під впливом російської мови як домінуючої впродовж майже 350 років, що не могло не позначитися на мовній ситуації цієї великої території. Жорстока державна мовна політика царської Росії, а згодом СРСР, вливання значної кількості росіян в регіони Донбасу та Криму спричинилося до того, що дуже значна частина населення цих регіонів стала російськомовною. І першою (тобто першою в житті) мовою для багатьох стала російська. Першою мовою є природна мова, яку людина опановує без опертя на будь-які інші природні мови (тобто спираючись на закріплення безпосереднього денотативного зв'язку між певними мовними елементами та елементами дійсності, які з ними

співвідносяться). Суттєво, що неусвідомлений, неконтрольований вигук як миттєва реакція на несподівану подію, до якої людина не може бути байдужою, звичайно вихоплюється мовою, що є для мовця першою. Але, живучи в Україні, носії першої російської мови не можуть не знати української – для них вона стала другою, хоча і менш вживаною. Буває, що деяким російськомовним складніше спілкуватися українською, ніж українцям російською. Але для жодного білінгвального мовця друга мова не може стати іноземною – ні українська для російськомовних, ні російська для українськомовних. Усі все розуміють, хоча для деякого можуть виникати проблеми з активним мовленням другою мовою. За таких умов володіння обома мовами (нехай і не однакове за ступенем) не є результатом їх спеціального вивчення, а зумовлене просто тим, що людина народилася і постійно (або давно) живе у просторі, де одночасно, хоча й по-різному, функціонують обидві мови. І живучи в цьому просторі, мовець просто не може не орієнтуватися в них.

Показово, що в одномовних спільнотах діти засвоюють зв'язок між поняттям та словом, а в двомовних – зв'язок між двома словами, які належать до різних мовних систем. А вивчаючи згодом ці мови у навчальному закладі (наприклад – у школі), мовець просто вдосконалює, систематизує свою вже наявну двомовну компетенцію, підвищує рівень активного володіння не першою мовою, опановує особливості писемної форми обох мов та ін. Разом із цим слід особливо наголосити, що російськомовні громадяни України кардинально відрізняються від росіян, які живуть в Росії, для яких українська мова залишається однією з іноземних.

Вивчаючи ситуацію конкурентної двомовності, крім усвідомлення поділу на першу і не першу мови, слід також розрізняти поняття базової і небазової мови. Базовою є та з обох мов, яка в процесі життя поступово стає для мовця більш важливою. Зокрема, базовою є мова, якою мовець користується на роботі.

Небазовою є мова, якою мовець спілкується менше і в якій він орієнтований переважно на літературну форму вираження.

Слід пам'ятати, що базова мова може не обов'язково збігатися з першою. Інколи динаміка розвитку особи призводить до того, що перша мова перестає бути базовою і поступається цим статусом на користь іншої. Так, перша мова може поступово втратити статус базової, якщо дитина потрапляє до навчального закладу, де навчання провадиться мовою, іншою, ніж її перша мова. Ще одним типовим прикладом є переїзд на постійне проживання до іншої країни, особливо в ранньому віці. Раніше надзвичайно рідкісними були випадки зміни базової орієнтації з російської мови на українську. Такі переходи були переважно характерні для найкращих патріотично налаштованих представників високо свідомої елітарної інтелігенції (приклади – Олена Теліга, Алла Горська, Лесь Герасимчук та ін.). Із набуттям українською мовою державного статусу, послабленням домінантних позицій російської і особливо після початку повномасштабної навали російського війська в Україну українська мова поступово стає базовою для переважної більшості населення України незалежно від того, яка мова була у відповідних носіїв першою. І вони дбають про те, щоб українська стала першою мовою їхніх дітей та онуків.

Повноцінний державний статус української мови спонукає російськомовних українців до покращення своєї українськомовної компетенції та переходу до іншого типу диглосії, «визначальною ознакою якої на сучасному етапі є диференціація формальної чи неформальної комунікації» (Матвеева 2021). Адже відтепер в усіх офіційних сферах життя (на роботі, навчанні, викладанні і т. ін.) держслужбовці, педагоги, працівники сфери освіти, сфери обслуговування та ін. згідно із законом не мають права вибору, а **зобов'язані** користуватися державною українською мовою і можуть з власної волі переходити на російську лише в неробочий час.

Інерція колишнього потужного інтерферентного впливу російської мови ще й досі спричиняється до різноманітних типів відхилень від норм української. Одним з поширених виявів специфічної мовної ситуації, яка складалася в центральній і східній Україні, стала форма просторіччя у вигляді українсько-російського суржику (Труб, 2000). Така форма просторіччя однозначно

діагностує соціальний тип мовця з недостатнім культурно-освітнім рівнем, з першою українською мовою, яку він не зумів піднести до рівня її літературної форми. Як зазначає Л.Т. Масенко, «суржик є видом мовної поведінки нижчих соціальних верств населення в умовах асиметричного білінгвізму. Суржик, хоча й сформувався на первісній базі української мови, постав у результаті втрати у значної частини її носіїв усвідомлення відмінності своєї мови від конкуруючої з нею російської» (Масенко 2023).

На думку польської дослідниці Ю. Рисіч-Шафранец (Рисіч-Шафранец, 2022), суржик є змішаним субкодом, який функціонує у безлічі виявів індивідуального мовлення, об'єднаних появою передбачуваних змішаних совоформ. Кількість таких словоформ змінюється діахронно (залежно від покоління носіїв) і синхронно (у мовленні того самого покоління). Дослідниця розглядає суржик як субкод стосовно українського та російського повноцінних мовних кодів, який має негативний вплив на вдержавлення української мови. Авторка подає широкий огляд численних лінгвістичних праць, присвячених суржику за останні понад 20 років, і виділяє основні види наукових напрямів вивчення: описово-оцінний та суто описовий підходи, діалектологічний (пор. Del Gaudio, 2010) та соціолінгвістичний, який базується на даних, зібраних в результаті широкого опитування та відкритих і закритих анкетувань мешканців сіл і малих міст. Отримані дані дозволили науковцям дійти висновків про наявність в Україні триглосії на підставі частотного використання суржику як мови спілкування в родині й побуті. Кількісний аналіз на основі опитування студентської молоді трьох українських вишів засвідчив різке падіння вживання суржику серед опитаних 18-20 річних українців.

Специфіка суржику, як відомо, найяскравіше виявляє себе на лексичному рівні, коли поряд із суто українськими лексемами повсякчасно **без перемикання коду** вживаються так звані гібридні форми, в яких російські корені, основи фігурують в обрамленні українських формантних засобів. Типовою рисою суржику є переважне вживання таких гібридних форм, які виступають як замісники українських слів на позначення високочастотної повсякденної

побутової лексики (*Вона дуже **странна**, Він не **согласився***), часових назв (*Папа, ти стригся в **сентябрі**; Вона приїде в **октябрі***) тощо.

Слід також зазначити, що суржик важко навіть назвати мовою, тобто єдиною конвенційною мовною системою, спільною для всіх членів відповідного мовного колективу. Адже вживання русифікованих гібридних форм може коливатися від одного мовця до другого. Один мовець зовсім не обов'язково вживає ті самі гібридні форми, якими користується інший. І, звичайно, в потоці просторічного мовлення поряд із суржикізмами можуть вживатися і елементи справжнього **українського** просторіччя – пор.: *тепера, теперка* 'тепер', *зара* 'зараз', *кватиря* 'квартира', *радіва* 'радіо', *лісанет* 'велосипед', *тре* 'треба', *не хо* 'не хочу', *соша* 'шосе'. Пор. також *лахудра* (образлива назва модно одягненої, доглянутої та нафарбованої міської дівчини).

Вживання наведених вище гібридних форм зовсім не означає, що носієві суржику невідомі їхні адекватні українські відповідники. Якщо він почує ці слова у чиємусь мовленні або зустрине їх у тексті, то чудово зрозуміє їхнє значення. Проблема полягає в тому, що через брак належного культурно-освітнього рівня ці лексеми не актуалізовані, не активізовані у його повсякденному лексиконі, не входять до його активного словникового запасу, що й спричиняється до відсутності автоматизму вживання адекватних кодифікованих форм у його мовленні чи текстотворенні. Він виявляється нездатним при потребі активізувати їх самостійно, без «підказки», тобто без зовнішнього втручання – почутого правильного мовлення або сприймання кодифікованого тексту. Одне з психологічних пояснень вживання суржикових форм може полягати ось у чому. Якщо слово, що позначає те чи інше поняття чи реалію було вперше почуте людиною російською мовою раніше за його український еквівалент (або російський еквівалент в її практиці траплявся частіше), то мовець і надалі, спілкуючись рідною українською, віддаватиме перевагу вживанню зросійщеної форми. Так, з нещодавно почутого вислову українського військового *Не всі ж одразу з воєнним **опитом** приходять* можна

зробити висновок, що слово *опыт* він почув раніше (або натрапляв на нього частіше), ніж слово *досвід*.

Слід зазначити, що деякі відхилення, хоч і набагато рідше, трапляються і в мовленні більш освічених мовців, наприклад у деяких народних депутатів. Йдеться про епізодичне вживання зросійщених форм, які співвідносяться вже не з побутовою лексикою, а з елементами літературної форми російської мови при обговоренні політичних, економічних, культурологічних та інших проблем функціонування держави:

*Ми ніколи нікого не **ограничували**, ви самі себе **ограничуєте**.*

Але треба зауважити, що подібні мовні помилки трапляються все рідше, а от на початку незалежності з трибуни Верховної Ради можна було почути і таке:

*Коли одрубана голова, то **за причоску** вже не думають.*

І досі надзвичайно поширеним є вживання зросійщеного *самий* в аналітичному засобі вираження найвищого ступеня прикметника: **це саме цікаве, *це саме головне* замість адекватного укр. *найбільш – найбільш цікаве*. Хоча найпоширенішим в українській мові є вживання синтетичного засобу вираження: *найцікавіше, найголовніше* (а сказати *найбільш головне* взагалі не можна, тобто аналітичний спосіб вираження найвищого ступеня є досить обмеженим).

Інший вид відхилень у вживанні української мови пов'язаний з неадекватним калькуванням. Так, надзвичайно поширена неадекватна калька з російської **приймати участь* замість правильного *брати участь* згідно з європейською моделлю на зразок англ. *to take part*, фр. *prendre partie*, польськ. *brać udział*.

Ще один тип відхилень зумовлений невдалим перекладом омонімічних російських лексем, а також випадками «... коли лексико-семантичним варіантам російського слова в українській мові відповідають різні слова, що нерідко стає джерелом помилкового слововживання» (Соколова, 2017).

Російське дієслово *касаться* у своєму прямому значенні вказує на контакт між двома об'єктами. Його українським відповідником є дієслово *торкатися* –

пор.: *Сергій навіть не торкався диска, поки не закінчився весь технологічний цикл.*

Крім того, рос. *касаться* може мати значення ‘мати стосунок до чогось’ – пор., рос.: *Ряд предложений касается развития региональной инфраструктуры.* Українським відповідником цього значення *касаться* є дієслово *стосуватися*. Водночас в перекладах таких російських речень іноді помилково вживають український відповідник рос. *касаться* у його першому значенні: **Низка пропозицій торкається розвитку регіональної інфраструктури.*

Ще один лексико-семантичний варіант рос. *касаться* вказує на тему, тематику, до якої належить обговорювана проблематика – пор., рос.: *Они не касаются стратегических задач, – подчеркнул министр.* У цьому значенні рос. *касаться* співвідноситься з українським відповідником *зачіпати*: *Вони не зачіпають стратегічних завдань...* У таких випадках вживання в українському перекладі відповідника першого значення рос. *касаться* (*торкатися*) так само є небажаним. Варто зазначити, що на відміну від рос. *касаться*, укр. *зачіпати* має також значення ‘впливати, спричиняти в чомусь зміни’ – пор: *Зміни зачіпають усі сфери суспільного життя* (тобто ‘впливають на всі сфери’).

II. 2. У зовсім недавньому минулому⁶⁵ від українських радіослухачів – додзвонювачів Українського радіо можна було інколи почути висловлення на зразок:

Всем показалось, что это какая-то зрада;

Сейчас у нас больше внимания на разные подии в Донбассе;

Меня очень драгует бескультурье;

Это не так болисно для России;

А сколько у нас дикторов с вадами!

Беспредел, который происходит в Киеве в области охорони здоровья, надо прекращать;

Эта галузь из галузи здравоохранения стала галузью захоронения;

⁶⁵ Зараз такий тип мовлення трапляється переважно в приватному спілкуванні.

Вы отказываете людям, которые за вас проголосовали, от светлого майбутнього тощо.

Як бачимо, це вже випадки не українсько-російського, а російсько-українського суржику від мовців, які добре володіють російською мовою, але, враховуючи специфіку спілкування (наприклад – українськомовного слухача-адресата), вони намагаються посильно підлаштуватися до умов комунікативної ситуації. За інших обставин вони зазвичай послуговуються чистою російською мовою.

Усі розглянуті приклади є ілюстраціями висловлень, які мовець здійснює без т. зв. **перемикання коду** повідомлення. Тобто наявні в них іншомовні елементи жодною мірою не ставлять під сумнів переконання мовця в тому, що його висловлення належать до тієї самої мови – української або російської.

Такі приклади кардинально відрізняються від висловів зі свідомим перемиканням коду:

*Грядущий **контрнаступ** россиян не вдохновляет.*

***Контрнаступа** заждались и одна, и другая сторона.*

*Я така людина, дуже **sensitive*** (Володимир Зеленський), де, вживаючи зрозуміле слухачеві іншомовне вкраплення (тут – український іменник *контрнаступ*, англійський прикметник *sensitive*), мовець здійснює свідоме перемикання коду, прагнучи додати своєму висловленню більшої образності, яка має справити враження на слухача.

П.3. І зовсім іншу, принципово іншу мовну ситуацію маємо у західній частині України, де вплив російської мови тривав практично не більше 50 років: неповні 2 роки з вересня 1939-го по червень 1941-го і 47 років з 1944-го по 1991 роки. Цей порівняно короткочасний вплив не зміг болюче вдарити по українській мові, яка була і залишається першою для переважної більшості населення цієї чималої території. А довге перебування під владою Польщі та Австро-Угорщини принаймні не заважало нормальному функціонуванню української мови корінного населення. Тепер, після понад 30-ти років незалежності України позиції української мови як державної тут значно посилились, а паралельне

порівняно обмежене функціонування російської ніяк не здатне ці позиції похитнути.

У цьому контексті доречно заторкнутися до проблеми мовної взаємодії населення, евакуйованого зі Сходу України, з українськомовними мешканцями Заходу. За нинішніх обставин ймовірність зсуву місцевої мовної ситуації в бік розширення функціонування російської мови видається дуже сумнівною. Адже гості не можуть не відчувати поваги і вдячності до тих, хто їх прийняв і прийшов на допомогу у скрутну хвилину, зокрема мають відчувати і повагу до місцевої мови. Скоріше навпаки, більш українізованою стане мова гостей. Хоча, звичайно, в разі крайньої необхідності порозумітися російська мова може вживатися обома сторонами у функції «есперанто». Але такі факти не здатні похитнути твердої українськомовної позиції місцевого населення. У цьому контексті доречно згадати численні приклади українсько-англійського суржику української діаспори в Америці і Канаді (Жлуктенко 1990), а також поширення українсько-італійського суржику серед українських мігрантів в Італії (Бокала, 2020).

На Заході України практично відсутнє явище диглосії, яке було притаманне центральній і східній частині. Адже і в офіційних обставинах (на роботі, в державних, освітніх, наукових, медійних та ін. закладах), і за розкутих, «домашніх» умов панує та сама українська мова. Тому тут можна констатувати наявність хіба що «внутрішньої» диглосії, коли зміна комунікативних ситуацій спричиняється до зміни реєстрів тієї самої мови. В офіційних ситуаціях використовуються різні види її літературної форми, а за невимушених обставин – розмовно-побутові форми української, український молодіжний жаргон, зокрема львівський, суто українські просторічні елементи з домішками гуцульського, лемківського, бойківського та інших діалектів.

Що й казати про нинішній час, коли підступна, жорстока і кривава агресія, розв'язана Росією, викликала лютий гнів і непохитну рішучість боронити і відвойовувати свою землю. Війна стала потужним чинником вибуху мовного розвитку. Те, що зараз відбувається, спричинилося до свідомого масового

«відштовхування» від російської як мови окупантів і значного поширення української мови на більшій частині території України, підвищення рівня володіння нею, суттєвого поширення сфер її вживання.

III. Як відомо, з плином часу природна мова змінюється. Серед таких змін зазвичай розрізняють зміни прескриптивні і зміни стихійні. До прескриптивних змін належать, зокрема, зміни в правописі (так, тепер слід писати і вимовляти *проект* і аж ніяк не *проект*, як раніше). ЗМІ активно пропагують фемінітиви на зразок *практикиня, синоптикиня, отолярингологиня*. Запроваджуються зміни і в фонетиці – нас активно закликають до вимови саме твердих «вибухових» звуків *ч* і *щ*. Те, наскільки такі прескриптивні зміни закріпляться в мові, покаже час.

Очевидно, що більш тривкими стають зміни стихійні, які не відбуваються за вказівками компетентних органів і особливо активізуються, коли мова перебуває у стані збудження. Хоча будь-яка мова є невіддільною від її носіїв, такі зміни відбуваються начебто незалежно від волі людини. Ми користуємось мовою, часто не помічаючи, що замість одних слів починаємо вживати інші – ті, що прийшли на зміну словам, які ми вживали раніше. За останні роки особливо стрімкі, блискавичні зміни, зумовлені бурхливими подіями в Україні, сталися в лексичному складі нашої мови. Можна виокремити такі типи змін:

1) Певна лексична одиниця стає архаїзмом, тобто взагалі виходить з ужитку через зникнення реалії, яку вона позначала. Пор., наприклад, назву *калоші*, що позначала взуття, яке вийшло з повсякденного обігу ще наприкінці 50-х років минулого століття. Сучасна молодь не має уявлення про таку деталь одягу. Зараз мало хто пам'ятає термін *5-дюймова дискета*.

2) Значно підвищується частотність вживання деяких слів та словосполучень, частотність яких раніше була набагато меншою. Це може, зокрема, відбуватися і за рахунок переходу деяких елементів професійних субмов чи навіть жаргонних одиниць до складу загальноновживаної лексики української мови – пор. *майдан* (як місце виявлення гнівного і масштабного народного протесту, який переростає в бурхливі революційні події), *ескалація, деескалація (конфлікту, агресії), дислокація, передислокація (військ), блок-пост*,

снайпер, балаклава, коктейль Молотова, барикада, пацани, диверсант, терорист, сепаратизм. Нинішні воєнні реалії спричинилися до того, що численні розмовно-побутові варіанти військової термінології стали елементами широкої повсякденної побутової лексики: *артилерія – арта, десантні війська – десантура.*

3) У ході природного розвитку мови в ній з різних причин утворюються нові слова. Так, певні слова виходять з ужитку через їх поступову заміну іншими словами, які не є запозиченнями, а формуються з власних мовних ресурсів – пор.: *приспосування => застосунок*, а також розмовно-побутові приклади: *оцінити => зацінити; багато => неміряно; не звертати уваги на щось – забити на щось; розуміти, знатися (на чому) => шарити (в чому).* Пор. також ще одну форму дієслова *заходити*, в якому відбулася невелика зміна в моделі керування: прийменниково-відмінкову форму *в N знах.* або *на N знах.*, яка у твірному дієслові позначає кінцеву точку руху, було замінене на форму *N дав.* В результаті похідне дієслово набуло нового значення ‘добре розуміти та засвоювати нову інформацію, яка раніше була неочевидною для реципієнта, позначеного іменником у давальному відмінку’ – пор. *Це мені добре заходить.*

4) Як відомо, стрімка глобалізація, яка охопила всі сфери людського життя, призвела, зокрема, і до того, що до нашої мови увірвалася злива слів і словосполучень на позначення абсолютно нових і для багатьох не завжди зрозумілих понять. Подібні реалії дістають назви, які утворюються з ресурсів тієї мови, що є рідною чи базовою для людей (або колективів), завдяки зусиллям яких і були **вперше** створені ці реалії, особливо якщо вони є важливими і здобули визнання у багатьох країнах.

Позначеннями переважної більшості нових реалій стали запозичення з англійської мови – мови, якою ці реалії були вперше вербалізовані – пор.: *роялті, франшиза, мерчандайзинг, роумінг* тощо. Намагання запропонувати для таких реалій інші позначення, створені з ресурсів інших національних мов (зокрема й української), як правило, не є успішними. Слід особливо наголосити, що механізм утворення нових англізованих назв є практично тим самим, що і

спосіб формування «гібридних» форм українсько-російського суржику. Різниця лише в тому, що в першому випадку «українізуються» не російські, а англійські основи, пряме значення яких для багатьох носіїв української (чи російської) мови часто залишається невідомим. А у випадку суржику українською мовою адаптуються такі російські основи, значення яких є загальновідомим. Разом з тим адаптовані нашою мовою англійські та інші чужомовні терміни легко здобувають статус нормативних кодифікованих утворень української мови і входять до складу лексики, яка належить до однієї з форм літературної мови – спеціальних термінів з різних галузей знань. Це відбувається саме тому, що, на відміну від суржикових форм, які різко контрастують з питомо українськими кодифікованими лексемами, відповідним новотворам чужомовного походження немає із чим контрастувати і, отже, конкурувати – адже українська мова раніше не встигла виробити власних (українських) назв для позначуваних ними нових реалій. Багато запозичень мають суто термінологічний статус, і їхнє значення розкривається у спеціальних дефініціях, відомих переважно фахівцям з тієї чи іншої галузі. Наприклад, *франшиза* – ‘форма угоди, яка укладається між людиною чи групою людей за право використовувати їхню торговельну марку у своїх комерційних цілях’; *роялті* – ‘винагорода, яку отримує автор за використання його творів’. Також дуже поширилися назви такої необхідної передової закордонної зброї: *Леопарди*, *Абрамси*, *Атакамси*, *F-16* тощо.

Щоправда, з іншого боку, лексикон багатьох мов поповнився українським словом *майдан* у значенні ‘масовий мирний протест проти політики влади, який зрештою призводить до реформування країни в напрямку загальноновизнаних демократичних цінностей’.

5) Досить рідкісні випадки позначення нової реалії новотвором, сформованим засобами тієї самої мови як спротив чужомовному запозиченню: *лайк* => укр. *вподобайко*, *комп’ютер* => чеськ. *počítač*, франц. *l’ordinateur*, *файл* => польськ. *plik*.

6) Надзвичайно, на жаль, поширене явище абсолютно невиправданої заміни слова своєї мови чужомовним запозиченням – пор.: *випадок*, *факт* =>

кейс, виклик => **челендж**, команда => **тім**; розвага => **інтертейнмент**, вміння => **скіл**, досвід => **експірієнс**, кривдник => **аб'юзер**, гарний вигляд => **лук**; докази => **пруфи**, цирюльня, перукарня => **барбершоп**; центр міста, середмістя => **даун таун** тощо.

За допомогою типових українських формантів утворюються дієслівні форми інфінітива: *вдосконалювати* => **апгрейдити**, *ненавидіти*, *сварити* => **хейтити**, *перевіряти* => **тестити**, *штовхати* => **пушити**, *ганьбити* => **шеймити**, *націлювати*, *адресувати* => **таргетувати**, *збуджувати*, *ініціювати* => **тригерити**, *скасовувати* => **кенселити**, **фіксити** (хоча існує українське *фіксувати*) та навіть наказового способу: **зачекінься!** (**Зачекінься на ІТ-арені з українським радіо!**).

Важливо зазначити, що самий факт застосування українських формантних засобів до запозиченої англійської основи засвідчує відсутність перемикання кодів, тобто вказує на те, що з погляду мовця, відповідні новотвори є нормальними українськими мовними одиницями.

Надзвичайна поширеність подібних заміन повсякчасно підтверджується у численних висловах, якими рясніють передачі українського радіо та український Інтернет. Висока частота вживання певних англізованих лексем засвідчується більшою кількістю висловлень, які містять ці елементи. Запозичені іменники легко входять в систему словозміни української мови, зокрема набувають різних відмінкових форм однини і множини:

Кейс з вбивством Гандзюк є показовим; Як ви ставитесь до цього кейсу, коли Патріарх назвав Путіна Володимиром Васильовичем?; Коли будемо мати хороші кейси вдалого подання петицій?; Ми аналізуємо тільки успішні кейси; Такі кейси справді є; Чи є кейси нагородження одіозних зрадників?; Не можна замовчувати кейси ксенофобії; Фільм «Поводир» – один з наших найбільш успішних кейсів.

Це цікавий челендж; В херсонському репортажі був великий челендж; Закликаємо долучитися до челенджу «велосипедом до школи»; В мене свої внутрішні челенджі.

*Ми обслуговуємо дуже великі **івеннти**; Користувачі реагують на окремі **івеннти**; Відбулася велика кількість **івентів** підготовки до Гоголь-фесту; Будьте в курсі наших дегустаційних **івентів**!*

*Здатність до постійного навчання стане **скіл** номер один!; Держслужбовці, які б могли свої **скіли** піднести.*

*Успішні люди обирають **хендмейд**; Для любителів **хендмейду**.*

*Це дуже високий **левел** гри; Американська економіка – це високий **левел**; Ми зробили варіант у три **левела**.*

*В будь-якій роботі **інфлюенцер** може знайти баланс; Потрібно, щоб ці передачі дивилися **інфлюенцери**.*

*Маятник хитнеться у протилежний бік, і люди знову захочуть **інтертейнмента**; Я дивлюсь журналістів, які займаються **інтертейнментом**.*

*На новому запису **рімейку** слухачі почують голос легендарного **фронтмена**; Ми виступаємо **фронтменами** за переробку сміття.*

*Зубна нитка – це чудовий **девайс**; Не треба забороняти дітям користуватися **девайсами**.*

*Ви людина, яка має американський **бекграунд**; Він не знав цих **бекграундів**.*

Трапляються також різні форми прикметників:

*Такі зручності (вивіски шрифтом Брайля) якимсь **рандомним** чином знаходяться; Прошу якихось **рандомних** хлопців сигаретою поділитися.*

Чимало англійзованих запозичень демонструють неабиякий словотвірний потенціал – здатність до утворення форм різних частин мови: дієслів, віддієслівних іменників, іменникових назв учасників ситуації, позначеної дієсловом, похідних іменників, прикметників і прислівників:

*Як **ангрейдити** інфраструктуру?; Я хотів **ангрейдити** свій комп'ютер; Карта киянина чекає на **ангрейд**; Ракети вітчизняного **ангрейду** ЗСУ могли б застосувати на власний розсуд.*

*Давайте поговоримо про **мейнстрім** Давосу; Ми рухаємося у світовому **мейнстрімі**; **Мейнстрімівська** проза.*

Вони не бачать в цьому ніяких **бенефітів**; Це один з одержаних мною **бенефітів**; Є **бенефіціари**, які зверталися до нас особисто.

Зараз є важливим те, який ти **тім-мембер**; Сталін проводив певний **тімблдинг**.

Стежте за нашими **топами**; Ця мета стала **топовою** темою нашої зустрічі.

Лови **драйв** за гончарним кругом! (Очевидно наші давні предки, які споконвічно користувалися гончарним кругом, ловили при цьому **драйв**); Це індустрії, які стануть головними **драйверами** нашого розвитку; Відверто і **драйвово**. Оперативно і **драйвово**!

Тепер відбувся якийсь **чейндж** і все помінялося місцями; Це стане справжнім **геймчейнджером**.

Давай додамо трошки **хайповості**; Мені не хотілося б, щоб на цій темі **хайпували**.

Дуже збільшується **таргетування** грошей в Європу; Я читаю багато дописів, **старгетованих** на українські спільноти.

Зростає кількість фахівців, які займаються **факт-чекінгом**; Цей кремлівський фейк проаналізували **факт-чекери**.

Є частина населення дуже **софістикувана**; Там є речі більш **софістичейтид**, ніж в звичайних магазинах.

Його почали **хейтити** не лише в Україні, а й в Росії; Ані Лорак нарвалася на **хейт** через затісний купальник; У нього завелось багато **хейтерів**.

Психологічний **аб'юз**; Як розпізнати **аб'юзера** в стосунках.

Про важливість **засек'юрювати** відносини між Китаєм і Сполученими Штатами; Україна була для Китаю одним із чинників **сек'юритизації** продовольчої безпеки.

Ми будемо **кенселити** всю російську культуру; Кіророва тепер за це **кенселять** і можуть **закенселити**; Як боронити культуру, яка знаходиться під фізичним **кенселінгом**?

Кожний піротехнічний захід може стати **тригером** для порушення діяльності мозку; Це її страшенно **тригерить**; Це нас теж **тригернуло**; Йому доведеться відповісти на найбільш **тригерне** питання.

Звернімо увагу, що англізовані дієслова можуть вживатися в обох видових формах: **кенсилити** / **закенсилити**; **тригерити** / **тригернути**. Форми різних частин мови можуть мати різне значення: іменник **тригер** вказує на причину певної зміни, тоді як дієслово недоконаного виду **тригерити** вказує на стан занепокоєння, збентеження, а форма доконаного виду **тригернути** – на перехід у такий стан. Прикметник **тригерний** означає ‘такий, що викликає збентеження’.

Інші численні приклади демонструють все різноманіття запозичених англізмів:

*Це не було чимось **аутстендінг** у моєму житті.*

***Адженда** західних регіонів відрізняється від східної під час повномасштабки.*

*Популярну співачку «спіймали» у Львові і дізналися, скільки коштує її «**лук**».*

*Це буде простий **діджитальний** спосіб.*

*Ми тоді ще не вміли **сепаруватися** від метрополії.*

*Середня частина лампи являє собою **органайзер** для ручок і олівців.*

*Це тример, яким стрижуть у найкращих **барбершоп**ах.*

*Який твій особистий **лайфхак** позбавлення від болю?*

*Кінематографісти мають просити пробачення за свої **факани**.*

*Нам буде дуже приємно бачити ваш **фідбек**.*

*Сьогодні ми проводимо в Києві **репортер-кемп**.*

*ЄБРР запустив «**Буткемп** економічного відновлення».*

*Ви можете самі **менеджерити**.*

*Це просто якийсь **анріал**.*

*Він став жертвою **бодішеймінгу**.*

*Всі ці моменти дуже **сенситивні**.*

*Овочерізка, яка дозволяє ефективно **слайсити** овочі та фрукти.*

*І це не страшилка і не **клікбейнтний** заголовок.*

*Який **вайб** зараз в суспільстві?*

*Такі колготки – це **маст хев** (<== must have) кожної моди.*

*Уряд не є **екзек'ютером** планів.*

*Дипломатичний шлях України протягом історії – у радіосеріалі Романа Коляди «**Амбасадори**».*

*Падіння цін створює проблеми для андроїд-**девелоперів**.*

***Пенетрейшен тестор**.*

***Інвітейшен** для України має бути висловлене на саміті НАТО в липні.*

*З кожного **стенд-апу** віддавались гроші на ЗСУ.*

*Варто трохи **поскролити** мишку, щоб побачити зовсім інше.*

*Харківські архітектори розробляють проєкт нового **даунтаун**.*

*Приходьте в Гордон-шоп і забирайте мій **мерч**!*

*Відкриття **шоуруму** в Ocean Plaza.*

*Це був для мене важливий **поінт**.*

*Вона має мільйони **фолловерів** в Інстаграм.*

*Інтелектуальний **сабстенс**.*

Треба намагатися працювати ез южуал (<==as usual).

*Освіта – це **намбер ван**! (<==number one); Ми з тобою, моя Сара, пара **намбер ван**!*

***Ванбедрумна** квартира (<== one bed flat).*

*Я хочу зрозуміти їх **інсайт**.*

*У нас не було бюджету на промо, **коворкінг**.*

*Необхідно розвивати **нетворк**.*

*У фільмі є багато **селебрітіз**; Крайці філософи – це **селебрітіз** свого часу.*

*Зараз відбувається узгодження **стейтменту**.*

*Це такі важливі для мене **фідбеки** та патерни поведінки.*

*Ці політики не дуже **хепні**.*

*Ці актори стають **опініон-лідерами** і так далі...*

Отже, в ситуації загальної глобалізації мусимо констатувати, що в ідіолекті багатьох освічених мовців рівень дистантного впливу англійської мови на українську поступово наближається до рівня колишнього впливу російської мови у нашій білінгвальній ситуації.

Як відомо, будь-який мовленнєвий акт обов'язково передбачає наявність мовця, слухача та коду, спільного для обох комунікантів. Відтак самий факт поширеності розглядуваних новоутворень вказує на те, що вони є кодовими елементами, абсолютно відомими, зрозумілими і мовцеві, і слухачеві. В протилежному випадку висловлення, які містять такі гібридні форми, просто не могли б з'являтися. Водночас кількість комунікантів, які легко оперують відповідними мовними одиницями, стрімко зростає. Так само швидко зростає і кількість таких мовних одиниць.

Психологічний механізм цього явища знову ж таки доречно порівняти з психологічним механізмом українсько-російського суржику. Суржик віддзеркалює такий недостатній стан мовної компетенції, коли мовець не досягнув (або ще не досяг) здатності автоматично, не замислюючись, вживати кодифіковані літературні відповідники замість некодифікованих суржикових форм. Поміж тим розглядуване явище засвідчує протилежну ситуацію – ситуацію заміщення, тобто мовці, які раніше автоматично вживали правильні українські літературні форми, почали згодом без перемикання коду віддавати перевагу їхнім англізованим відповідникам. В ідіолекті таких мовців відбувається стрімка і абсолютно безпідставна, невинуватана «дострокова» архаїзація цілком сучасних питомих українських лексем і заміна їх на англіцизми. І така мовна стратегія теж набула автоматичного характеру, тобто мовцям легше скористатися англізованою гібридною формою, ніж безумовно відомою їм українською.

Для таких мовців вживання англізованих гібридних форм не є проявом розмовно-побутового чи жаргонізованого мовлення, з якого в разі зміни комунікативної ситуації на офіційну легко переходять на застосування адекватних літературних українських форм. Навпаки, вони вважають (може і

підсвідомо), що саме англізовані номінації виконують функцію оптимальних літературних форм української мови. Отже, якщо носії українсько-російського суржику – це мовці, які **ще** не змогли перейти до вживання правильних українських літературних форм, то в розглядуваній ситуації йдеться про освічених носіїв української мови, які **вже** здійснили перехід від оперування адекватними мовними одиницями до гібридних новоутворень, які вони вважають більш привабливими, так би мовити, більш сучасними, «модними».

Ми ще далеко не встигли оговтатися від інерції ганебного українсько-російського суржика, як перед українською мовою, її літературною формою постала нова загроза – масова заміна питомо української лексики англізмами. Якийсь чудернацький підступний механізм спонукає освічених мовців все частіше беззастережно і охоче вимовляти не *вдосконалити*, а *ангрейдити*, не *порядок денний*, а *адженда*, не *товар*, а *мерч*, не *розвага*, а *інтертейнмент*, не *кривдник*, а *аб'юзер*, не *посол*, а *амбасадор*, не *виклик*, а *челендж*, не *здобуток*, *виграш* чи *зиск*, а *бенефіт*, не *цифровізація*, а *діджиталізація*, не *запрошення*, а *інвітейшен*, не *проникнення*, а *пенетрейшен*, не *розробник*, а *девелопер*, не *вміння*, *навички*, а *скіли*, не *нереальний*, а *анріел*, не *охороняти*, а *сек'юрити*, не *події*, а *івенти*, не *хвилювати*, *непокоїти* чи *бентежити*, а *тригерити*... Мимоволі згадуєш щире подивування нашого незабутнього Володимира Яворівського: *Що ми за народ такий?!*

У цьому контексті доречно також звернути увагу на назви нових київських житлових комплексів. Відходять у минуле такі назви як Русанівка, Відрадний, Березняки, Виноградар, Нивки, топоніми Шулявка, Чоколівка, Святошин, Лук'янівка, Сирець, Куренівка тощо. Тепер маємо ЖК **River side**, у селі Крюківщина будується ЖК **Paradise Avenue**» (*Ми обрали для життя Paradise Avenue, Живи у своєму стилі в Paradise Avenue!*), ЖК **Great**, ЖК **Luxberry** (*lake and forest*), ЖК **Kraus Gallery** (*Мистецтво бути особистістю*), ЖК **Park Stoun** – *Be the One*, ЖК **Nordica Residence**, ЖК **Star City** – *місце, де збуваються бажання і є зони для верк-ауту*, ЖК **Art-місто**, ЖК **Тетріс-хол** – *втілення в життя Твоєї мрії*, ЖК **Forest-park**, ЖК **Dream town**, ЖК **Park Residence** (*Ваші*

інвестиції в захищене майбутнє), ЖК **Edeldorf hills** (*Плати 50% і живи!*), ЖК **Файна таун**, ЖК **Nobility**, ЖК **Taryan Towers**; ЖК **City-Hub**, ЖК **Great** – *життя на першій лінії*, ЖК **Okland**; *Якщо обирати своє місце сили, то в будинку бізнес-класу* **Crystal Park Tower** (*Приміщення має оупен спейс та івент-локації*), шикарний ЖК **White Lines** поряд з Голосіївською площею, ЖК **Park-Royal** в Бучі, ЖК **GL (green life) CLUB** (*ЖК клубного типу в самому серці Ірпеня*), котеджне містечко **Vilaggo** у скандинавському стилі в Білогородці у 4 км від Києва.

Цікаво, хто саме у нас вирішує, які назви давати новим житловим комплексам?

Узагальнюючи, можна зазначити, що явище суржику слід розглядати як форму просторіччя, яке виникає у білінгвальній мовній ситуації під впливом тієї локальної мови, яка у відповідній країні має статус домінантної.

Натомість розглядуване явище можна кваліфікувати як певну надбудову над літературними формами мов країн, для яких **домінантною іноземною мовою** є англійська.

Все викладене вище засвідчує, що нормальному функціонуванню української мови в Україні заважають явища, коли нормативні мовні одиниці замінюються новотворами, утвореними **не** з питомо українських мовних ресурсів. У випадку українсько-російського суржика маємо численні гібридні форми, які походять з російської мови. А суцільна глобалізація спричинилася до невтримного насичення нашої мови англізмами. Зрозуміло, що підвищення освітнього рівня особи сприятиме суттєвому зменшенню вживання просторічних елементів (зокрема і суржикізмів) у її мовленні, яке буде поступово наближатися до літературного стандарту. Водночас високий освітній рівень мовців ніяк не стримує їх від зловживання англізмами. Ба більше: що вищим є цей рівень, тим вищою є ймовірність подібних зловживань, які загрожують втратою самобутності української мови. А однією з важливих ознак нормального функціонування будь-якої мови є збереження її самобутності. Нагальне завдання поточного мовного планування в Україні полягає у відновленні такого

стану, коли знання іноземних мов не заважатиме повноцінному функціонуванню державної мови. Для вирішення цієї проблеми потрібен зовсім інший рівень національної самосвідомості, який має супроводжуватися потужними прескриптивними заходами з боку компетентних освітніх і державних органів.

Література

- Бокала П. (2020). Вплив міграції на мову соціальних мереж українських мігрантів в Італії. S. Del Gaudio (ed.), *Italian-Ukrainian Contrastive Studies: Linguistics, Literature, Translation. Wiener Slawistischer Almanach. Linguistische Reihe (Herausgegeben von Tilmann Reuther)*, 97 (pp. 37–49). Berlin: Peter Lang.
- Жлуктенко Ю. (1990). *Українська мова на лінгвістичній карті Канади*. Київ: Наукова думка.
- Масенко Л. (2023). Розділ 2. Роль мови в формуванні національної ідентичності. С.О. Соколова (ред.), *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізняк, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар] (с. 114–182). Київ: [б. в.]. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Матвеева Н. (2021). *Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва [дис. ... доктора філософії з філології]*. Київ, Тернопіль.
- Рисіч-Шафранець Ю. (2022). Суржик із перспективи вивчення та функціонування (на матеріалі власного соціологічного дослідження). *STUDIA UCRAINICA VARSOVIENSIA*, 10. 99–122.
- Соколова С. (2017). Порівняльне дослідження української та російської мов і проблеми соціолінгвістики. *Українська мова*, 1, 42–54.
- Труб В. (2000). Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*, 1, 47–58.
- Del Gaudio S. (2010). On the Nature of Surzyk. A Double Perspective. *Wiener Slawistischer Almanach, Sonderbanne*, 75. München-Berlin-Wien.
- Pawłowski A. (2019). Pejzaż językowy polski współczesnej: polszczyzna, języki obce, języki mniejszościowe. *Poradnik językowy*, 8, 7–27.

УКРАЇНСЬКА МОВА В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ КАНАДИ: КОНТЕКСТ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

(О. Білаш, О. Гузар)

Дослідження української мови в освітньому просторі Канади охоплює кілька ключових аспектів, включаючи історію та демографію українців Канади, виклики та успіхи української мовної освіти, збереження української мовної спадщини та її культурна вага в канадському соціумі.

Українська канадська спільнота має багату історію, яка сягає кінця XIX – початку XX століття, зі значними хвилями імміграції з України до Канади протягом цього періоду. Сьогодні українці в Канаді становлять одну з найбільших етнічних груп, з міцними культурними зв'язками та своєю ідентичністю. Ще наприкінці XIX століття прибуття українських мігрантів першої хвилі вплинуло на створення рідних шкіл (РіШ), де викладають українську мову спадщини. Поступово рідні школи з'явилися по всій території Канади, а динаміка їх розвитку употужнювалася з кожною з шести хвиль української імміграції до нової країни (Bilash, 2023).

Оскільки в цій статті представлено та інтерпретовано результати аналізу освітньої діяльності вчителів української мови та їхніх етнічних та діаспорних шкіл із вивченням української мови у РіШ в Канаді (2023 р.), зацентруємо на понятті «мова спадщини» (heritage language) у частині культурної спадщини, що відображає значущість мови як складника національної ідентичності та культурного надбання. Дослідження показують, що мова спадщини відіграє важливу роль у збереженні та популяризації культурних цінностей (Eaton, 2022, р. 787–802).

Науковці визначають поняття «мова спадщини» як «передавання мови між поколіннями» (Baker, 2011, р. 49), як мову, що проходить через сім'ю (Gollan, 2015, р. 147–155). Проте успішний розвиток рідної мови може залежати не лише від найближчого оточення – родини, а й від спільноти носіїв мови загалом.

Зазначаємо, що поняття «спадщини» є складнішим, ніж «передавання» мови чи культурних цінностей, і воно пов’язане із концептуальною основою ідентичності рідної мови. Один із підходів до трактування такого концепту представлено на Малюнку 1 (Little, 2017, р. 198–212).

Малюнок 1. Концептуальна основа ідентичностей рідної мови

Отже, термін «мова спадщини» використовують для визначення мови, відмінної від домінантної мови (або мов) у певному соціальному контексті (Bruno de Witte, 2020, р. 371–378). Мова не тільки виконує функцію спілкування, а й виражає культурну ідентичність мовця та культурну спадщину, набуту всіма попередніми поколіннями носіїв цієї мови.

Одним із сучасних викликів української мовної освіти в Канаді є потреба у кваліфікованих вчителів, які володіють українською мовою. Крім того, викликом у все більш різноманітному та мультикультурному суспільстві стає

залучення учнів до вивчення української мови та збереження їхнього інтересу до навчання, особливо серед представників молодшого покоління, які надають перевагу англійській мові, зокрема під час спілкування в соціальних мережах. Успіх залежить від використання інноваційних методів навчання, підтримки громадою українських мовних програм, а також від визнання важливості збереження української мови та культури.

Освіта в РіШ Канади передбачає не лише володіння мовою, а й збереження та вшанування української культури, історії та ідентичності. Загалом сучасні українськомовні школи в Канаді є життєво важливими інституціями для збереження та популяризації української культури через мову, історію та традиції.

Зауважимо, що науковий доробок про українську мову в освітньому просторі Канади охоплює багатогранні аспекти української мовної освіти, зокрема історичний, культурний, соціальний та лінгвістичний, а також виклики та можливості для її подальшого розвитку в канадських школах і громадах.

Порівняння деяких результатів дослідження 2016 року (Bilash, 2016) із останніми даними висвітлює зміну диспозиції та нові форми соціального і «культурного капіталу» (Bourdieu, 1977, більш детально про це йтиметься далі) у «полі» РіШ упродовж семи років, що відображено у способі мислення, ідеологічних переконаннях учителів, їх практичній діяльності, що має наслідки для учнів та освіти загалом. Тож систему спілкування етнічної та діаспорної спільноти також можна вважати сферою з власним набором правил поведінки, ритуалів, конвенцій (Bilash, 2023).

Очевидно, що школи з двомовними програмами (50% навчання українською мовою) та РіШ у Канаді відіграють вагомий роль у збереженні та популяризації української культури шляхом виховання молодого покоління діаспори попри проблеми мовної асиміляції. Перепис населення 2006 р. зафіксував 141805 українців, які назвали українську мову рідною, що становить 11,7% від усього загалу українців. Порівняно з переписом 2001 р. показник зменшився на 3%, що можна пояснити процесами мовної асиміляції,

особливостями проведення переписів тощо. Перепис 2011 р. зафіксував 111 540 осіб, для яких українська є рідною мовою, що становить 8,9% від загалу українців. Попри збереження етнічної ідентичности впродовж перебування в країні, лише незначна частка українців вважає українську мову рідною. Як бачимо, чим більше нових поколінь з'явилося від часу первинної імміграції, тим сильнішою є асиміляція українців у мовному аспекті до домінантної більшості населення країни (Зубик, 2018, с.110–123).

Зазначимо, що культурний капітал відіграє вагомую роль в освітньому досвіді українських студентів Канади, впливаючи на їхню успішність у навчанні та соціальну інтеграцію. З-поміж деяких ключових елементів відносно високого культурного капіталу українських студентів є дитиноцентричність, статус освіти, високий батьківський освітній капітал, потрібність читання та високий рівень мовного капіталу. Доступність друкованих видань, можливість участі у позакласних заходах та якість навчальних програм є вирішальними аспектами, які підвищують культурний капітал студентів, впливаючи на їхню соціальну інтеграцію (Max Antony-Newman, 2017, p.112–122).

Мовні практики, переконання та побудова ідентичности в новітній українській діаспорі в Канаді після 2014 року демонструють, як мовні ресурси набувають соціального значення у взаємодії. У цій структурі ідентичність визначають як «соціальне позиціонування себе та інших» і найкраще її вивчати на рівні взаємодії, оскільки саме тоді мовні ресурси набувають соціального значення. Наукові праці із цієї проблематики демонструють, як мовні практики спілкування сигналізують про власну та чужу ідентичність. Комуніканти використовують перемикування коду, вибір мови та дискурс про мову, щоб позиціонувати себе в конкретних ситуаціях. Аналіз пов'язує мовну практику та переконання учасників з питаннями побудови ідентичности та комунікації у діаспорній спільноті (Nedashkivska, 2018, p.111–145).

Викладання української історії в канадських університетах передбачає подолання фундаментальної відмінности між студентами в Україні та Канаді, багато з яких вивчає історію України, не маючи попередніх знань про країну. У

канадських аудиторіях викладачі мають запропонувати історичний наратив, який викладається з використанням новітніх методологій. Іншою проблемою є нестача матеріалів для читання. Наявні колекції першоджерел, перекладені англійською мовою, є російськоцентричними як з погляду добору документів, так і з погляду перекладу ключових термінів і понять. Дефіцит матеріалів для читання сигналізує про необхідність використання сучасних художніх джерел для розширення розуміння студентами історії України (Dudko, 2023, р. 223–233). Окрім того, викладання історії України в канадських університетах під час російської агресії загострює потребу розуміння минулого України та її колишнього бездержавного статусу.

Дослідницький проєкт «About Ukrainian Teachers in Canada»

З початку повномасштабного вторгнення з України в Канаду іммігрувало, станом на період 17.03.2022 – 01.04.2024 рр., близько 300 тисяч українців (<https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html>, дата звернення: 03.04.2024), що спричинило появу нових викликів у мовній освіті Канади загалом та українськомовній зокрема. Остання хвиля переміщених осіб з України змогла приєднатися до українсько-англійських двомовних шкіл у Західній Канаді та/або до громадських РіШ.

Завдяки проєкту «About Ukrainian Teachers in Canada» Методичного центру української мови (ULEC) Канадського інституту українознавчих студій (CIUS) зібрано джерельну базу опитування вчителів РіШ і одноденних інтерв'ю з вчителями-волонтерами.

Учасників проєкту запрошували за допомогою Національного українського освітнього комітету Конгресу Українців Канади, поширювали інформацію через членів українськомовних груп у соціальній мережі «Фейсбук» і передавали один одному усно. Отримавши схвалення від Ради дослідницької етики Університету Альберти, 38 викладачів заповнили питальники, а 10 викладачів взяли участь в інтерв'ю, яке тривало від 90 до 120 хвилин.

Опитування проводили волонтери англійською (14, або 37%) та українською (28, або 63%) мовами. Усі співбесіди проходили українською мовою (Bilash, 2023).

Учасники описали свої школи як такі, що мають кількість учнів від 10 до понад 200, а 55% респондентів повідомили, що мають понад 100 учнів.

У Канаді немає єдиного списку РіШ, існують певні відмінності в тому, як їх підраховують різні групи. На XXVII Трирічному національному конгресі українців Канади в листопаді 2022 року Національний український освітній комітет (NUEC) повідомив про 22 громадські дошкільні заклади, 25 громадських шкіл, 26 двомовних шкіл і 4 школи, в яких українську мову викладають як предмет, у семи провінціях. На тому ж засіданні Конгресу Всесвітньої координаційної освітньої ради Світового конгресу українців, за результатами опитування, названо іншу кількість – 15 громадських дошкільних закладів, 15 громадських шкіл, 26 українських двомовних шкіл і 3 школи, де українську мову викладають як предмет, у трьох провінціях. Цю кількісну розбіжність можна пояснити різним часом збирання інформації. Крім того, після оголошення CUAET (Canada-Ukraine authorization for emergency travel), групи сімей заснували власні школи. У листопаді 2023 року повідомлено про відкриття трьох нових шкіл у нових містах Альберти.

Хоча школи розташовані на всій території Канади, респонденти мешкають у семи провінціях: Британська Колумбія, Альберта, Саскачеван, Манітоба, Онтаріо, Квебек і Нью-Брансвік. Один з респондентів описав нещодавно засновані громадські школи в Новій Шотландії та на острові Принца Едуарда (Bilash, 2023). Інформація, отримана під час опитування, стала доброю джерельною базою для дослідження.

П'єр Бурдьє і «габітус»

В основу нашого дослідження покладено вчення П'єра Бурдьє, французького соціолога і філософа, про габітус («habitus») як когнітивну та ментальну структуру, що систематизує практику.

П'єр Бурдьє зробив значний внесок у розуміння мови в контексті соціальних структур та культурної репродукції. У нашій науковій розвідці

заглиблюємося у вчення Бурдьє про мову, зосереджуючись на його концепціях мовного габітусу та соціальної репродукції. Спираючись на теорію Бурдьє, простежуємо функціонування мови не лише як засобу комунікації, а і як потужного інструмента, що відображає соціальні структури та системи, розкриваючи складні взаємовідносини між мовою, владою та соціальною ієрархією, надаючи цінні думки та узагальнення як для соціологів, так і для педагогів, культурологів, лінгвістів.

Соціологічна теорія П'єра Бурдьє має глибокий вплив на наше розуміння ролі мови в суспільстві. Центральною для теорії Бурдьє є концепція габітусу, яка означає різні схильності, ставлення та поведінку, яких люди набувають під час соціалізації в певному соціальному просторі. Бурдьє застосував цю концепцію до мови, пояснюючи, що саме мова формує габітус. Тож мовні практики та уявлення особи відображають її культурний капітал і соціальний статус, оскільки габітус, як продукт історії, створює індивідуальні та колективні практики (Bourdieu, 1977).

Бурдьє стверджував, що особи розвивають габітус через певні мовні середовища, такі як сім'я, освіта та медіа. Освіта пропонує культурний капітал своїм учасникам і його можна виміряти у трьох формах: щодо індивідів, об'єктів і установ. В індивідів цей капітал виявлено через освіченість, знання, цінності. Інституції (бібліотеки, університети, елітні школи) несуть цю форму капіталу. Сутність такого культурного капіталу, за Бурдьє, полягає у його вирішальній ролі у відтворенні домінантних соціальних відносин і структур. Знання щодо концепції культурного капіталу допомагає побачити, як він діє в умовах соціальної нерівності. Бурдьє наголошує на тому, що капітал, отриманий від освітніх закладів, має цінність лише у сферах, які визначають і поділяють ці цінності (Webb, 2002, p. 111).

П. Бурдьє принципово не заперечує теорію щодо ролі шкільної системи як фактора суспільного відтворення. Він визнає, що економічний капітал має значний вплив на доступ до освітніх ресурсів, оскільки пропонує механізм, який використовують освітні системи для відтворення наявних соціальних відносин в

учнів. І ключовим тут є габітус як набір стійких схильностей, які мають люди, що формує їхнє ставлення, поведінку, реакції (Webb, 2002, р. 114). До того ж габітус тісно пов'язаний із соціальним класом, етнічною належністю та культурним походженням особи, впливаючи на мовлення, письмо та інтерпретацію мови. П. Бурдьє зазначав, що габітус, суб'єктивні структури, сформовані об'єктивними структурами, – це не лише посередництво між зовнішніми обмеженнями та практиками, це також і посередництво між минулим і теперішнім (Bourdieu, 1990, р. 52–57).

Важливо, що габітус є засобом, за допомогою якого цінності, підтримувані в школі, прищеплюють учням. Для Бурдьє ступінь, до якого сімейний габітус дитини збігається зі шкільним, впливає на успіх дитини в засвоєнні цінностей і культурного капіталу загалом (Webb, 2002, р. 116).

У теорії П. Бурдьє мова разом з іншими формами соціального, культурного, символічного та ін. капіталу сприяє зростанню соціального статусу особи та її влади в суспільстві. Ті, хто володіють мовною вправністю та домінуючими мовними кодами, часто мають перевагу, тоді як ті, хто відхиляється від цих норм, можуть зіштовхнутися з маргіналізацією або дискримінацією. П. Бурдьє підкреслював символічну силу мови у формуванні соціальних відносин, інституцій та культурних практик, наголошуючи, що габітус – це система тривалих, змінних диспозицій, яка, інтегруючи минулий досвід, функціонує в кожному мить як матриця сприйняття, оцінок і дій (Bourdieu, 1977).

Мовний габітус та культурний капітал в Україні впливають на ставлення до двомовності та мовного престижу, з дедалі більшою перевагою української мови серед різних вікових груп. Про це свідчать результати соціолінгвістичних досліджень 2006 р. і 2017 р. стосовно ставлення до білінгвізму осіб різних вікових категорій. З'ясовано, що в ставленні до двомовності виявляється амбівалентність суспільної свідомості, зумовлена посттоталітарними деформаціями мовної ситуації в Україні: попри безумовну підтримку розширення функціонального потенціалу української мови як державної, кожен

третій українець прагне бачити своїх дітей двомовними і хоче для них двомовної освіти. Помітною є тенденція, відповідно до якої українськомовні респонденти схильні характеризувати себе як монолінгвів більшою мірою, ніж російськомовні. Таке самовизначення відрізняється від висновків на підставі попередніх досліджень, коли більша мовна стійкість була характерна для російськомовних. Чіткіша позиція щодо національно-мовної самоідентифікації властива молоді, тому можна стверджувати, що зростає престиж української мови (Данилевська, 2019, с. 179).

Наголошуємо на аргументації П. Бурдье про те, що мова відіграє важливу роль у репродукції соціальних систем тим чи тим поколінням. Під час процесу соціалізації та освіти домінантні мовні норми та «практики» одне покоління передає іншому, підтримуючи чинну владу, структуру та культурні ієрархії. Внаслідок цього певні групи краще пристосовані до «навігації в мовних ландшафтах» та отримання можливостей для соціальної мобільності, тоді як маргіналізовані групи можуть зіткнутися з перешкодами через мовну стигматизацію або мовну дискримінацію за відсутності культурного поля.

Погляди П. Бурдье щодо мови (Grenfell, 2010) мають значний вплив на освітню політику та практику особливо сьогодні. В умовах міграції під час війни та нових викликів в українськомовній спільноті Канади вчителі мають враховувати різноманітне мовне тло та досвід учнів, прагнути створити інклюзивні навчальні середовища, у яких цінують мовну різноманітність. До того ж зусилля, спрямовані на формування мовного капіталу, мають поширюватися й поза школою (наприклад, удома, в церкві, за допомогою Пласту, концертів тощо) на ширші суспільні структури, на тлі концентрації уваги довкола мови.

Далі джерельну базу Проекту проаналізовано в парадигмі П. Бурдье щодо габітусу, капіталу, культурного поля через такі концепти: «знання» (як розуміємо світ, переконання, цінності); «момент практики» (зустріч з відповідною проблемою); «культурні траєкторії поведінки» та «домінанти цінностей».

П. Бурдьє наголошував, що габітус – це система диспозицій, яка породжує практики та сприйняття і має тенденцію відтворювати структури, які виробляють ту саму систему диспозицій (Bourdieu, 2006). З огляду на це, переконливою є цитата з інтерв'ю одного з вчителів: *«Перша проблема – це діти, які вже в Канаді народжені і жодного дня не були в Україні, в українській школі жодного дня, навіть якщо знають друковані букви українські, навіть якщо знають, не всі знають, бо це ж різний вік, різні діти. Якщо навіть знають друковані букви, то однозначно не знають писані букви і це діти різного віку. Це одна категорія дітей, які вже народжені в Канаді, які не мають взагалі ні одного дня навчання в українській школі. Їм навіть наша система не дуже. Вони дивуються, як це так треба сидіти і мовчати, не вставати, не виходити без дозволу»* (Вчитель 8, далі – Вч.).

І у продовження – міркування вченого про те, що габітус – це соціалізоване тіло, тіло, яке стало знаряддям думки та вираженням думки, а також сховищем соціального всесвіту, сховищем схем для сприйняття, оцінки та дій, які становлять соціальний капітал, що реалізується через практичну діяльність індивіда (Bourdieu, 1990). Як ілюстрація – інша цитата з інтерв'ю вчителя: *«...треба розуміти, що Канада є дуже велика. І є різні розуміння себе і різна ідентифікація по Канаді. То захід зовсім інакше має розуміння про себе. Торонто і Онтаріо має зовсім інше розуміння про себе, більш схоже до Квебеку. То є через еміграції. Перша еміграція була в більшості до заходу... Третя міграція, то було після війни, це були люди, які більше в міста пішли... Вони більше були професійні люди, що не жили по селах, по фермах, вони більше по містах... Третя хвиля була трошки більше в Торонто, Онтаріо, хоча вони їхали на захід... І то дійсно формувало нашу ідентифікацію. Третя хвиля, то є наше розуміння. Четверта хвиля приїхала по містах. П'ята по містах. Шоста поїхали вже на захід у більшості. Але фундамент, розуміння, ідентифікація інша, бо вони мали інші історії, інше розуміння себе. То школи будуть відповідати, вони будуть мати інші напрямки, мати інші мовні рівні»* (Вч. 5).

Аналізуючи мовну ситуацію, яка склалася внаслідок міграції українців до Канади через війну, формування багатьох відповідних позицій у момент практики (наприклад, приїзд багатьох дітей одночасно, відсутність часу на підготовку для їх прийняття), безпосередньої зустрічі з відповідною проблемою, наголошуємо, що цей новий практичний досвід зрефлексовано й у інтерв'ю: *«Цього року, на жаль, через війну в Україні дуже багато дітей змушені були залишити Україну. Вони прилетіли з батьками до Канади і, відповідно, пішли в рідну школу. Тому цього року трохи складний рік у плані також навчальному. Якщо в попередні роки українська мова викладалася більше як успадкована мова, тобто був великий відсоток дітей, народжених тут, наприклад, батьки українці і діти вже народжені тут або, наприклад, дідо з бабою в них українці, які були першими переселенцями сюди, а батьки вже тут народжені і діти відповідно, то це була зовсім інша група дітей і, відповідно, вимоги були інші. Цього року треба було бути дуже гнучким, щоб якось всім догодити, щоб не було занадто важко і не було занадто легко, щоб не було нудно. Такий виклик цього року для всіх вчителів»* (Вч. 9).

Акцентуємо увагу на проблемах, які виникли у зв'язку з останньою хвилею міграції: відсутність достатнього місця в школах з двомовними програмами, недостатня кількість українськомовних вчителів, відсутність українськомовних психологів. *«Звичайно, діти, які прибули з східних чи центральних областей, то вони потребують психологічної підтримки, і з цим є дуже велика проблема, тому що в нас немає професійних психологів, які вільно говорили б українською мовою і могли б допомогти. А деяким дітям потрібні навіть російськомовні психологи, тому що психологія – це не школа, і діти повинні говорити те, що думають, а не думати, як скласти речення»* (Вч. 1).

Наголошуємо, що габітус толерує соціальні зміни, переходячи з одного поля в інше. Культурне поле охоплює низку інституцій, правил, ритуалів, категорій, призначень, які становлять об'єктивну ієрархію для спонукання до певних дискусій та дій. Але його також створено конфліктом та поза ним, коли групи та індивіди роблять спроби визначити, що являє собою капітал у цій галузі

та як цей капітал має бути розподілений (Webb, 2002), а отже, як одне культурне поле перетинається з іншим. Прикладом цього є те, що в останні роки, за умови сталості програми навчання в РіШ, зазнали змін ресурси, які використовують учителі в освітньому процесі: вони є суттєво різними у вчителів з Канади й з України. Учителі з Канади більшою мірою звикли працювати в інклюзивному середовищі; відчутним став і різний рівень української мови в класі. Це слугує прикладом, як одне культурне поле перетинається з іншим, оскільки невіддільна характеристика поля – практичний формат. Поля постійно змінюються у процесі соціальних еволюцій, поле структурує габітус, габітус сприяє створенню поля як важливого світу, наділеного сенсом і цінністю, у який варто інвестувати свою практику. Для функціонування поля потрібне середовище, яке пов'язує його з габітусом, це середовище є капіталом. Групи вчителів з Канади й України прагнуть визначити, що є капіталом у цій галузі та як він має бути розподілений.

Можемо говорити також і про новий аспект українсько-російської двомовності. Ось як характеризують це вчителі: *«Вони (учні) можуть дуже гарно говорити українською мовою. Між собою, я чую, вони ще по-російськи говорять, хоча ми їх заохочуємо, щоб говорили українською мовою, і під час класу вони говорять в мене українською, але я бачу під час обіду або на коридорі, то вони ще хочуть говорити російською мовою»* (Вч. 2). Вочевидь йдеться про різні цінності, мову та ідентичність. Учні, напевно, звикли до російської мови, ніхто їм не звертав увагу на те, що означає говорити російською мовою у РіШ. Отож, констатуємо соціоемоційну зручність спілкування російською мовою за умови знання української.

Двомовність або навіть тримовність у контексті мовної спадщини поєднує практичну зручність і периферійність. Габітус – це система тривалих, змінних диспозицій, яка, інтегруючи минулий досвід, функціонує в кожному мить як матриця сприйняття, оцінок і дій. Крізь теорію габітусу розглядаємо концепт двомовності в РіШ як нову ідентичність новоприбулих під час війни. З інтерв'ю вчителя: *«Біда не в тому, що вчителю важко, щоб вони заговорили українською, вони мають захотіти говорити українською, а біда навіть в тому, що ті діти,*

які приїхали справді від війни, в мене є, наприклад, діти, які там із Запорізької області, діти, які з Маріуполя, які розуміють, який страх вони пройшли і що їм нема куди вертатися, що їхньої хати немає і того всього більше не буде, вони вже не вернуться в той свій світ. У той світ, у той дитячий спогад про Маріуполь. І вони бачать, що є діти, які говорять російською, навіть між дітьми є проблема. Якщо дитина не переходить на українську, а інша дитина їй каже: “ти що москаль?” – розумієте, то навіть не вчителеві важко переконати і навчити дитину, щоб вона заговорила. Є одна в мене дитина (це ми, рахуйте, що ми вже працюємо 10 місяців), яка ходить до української школи кожного тижня, не пропускаючи, яка не може заговорити на українській, навіть відповідати на уроці» (Вч. 8).

Наголошуємо, що габітус містить обмежений набір схем, які мають тенденцію генерувати практики, пристосовані до вимог соціальних сфер, у яких вони розгортаються. Зважаючи на це, акцентуємо на трьох варіантах нової практики комунікації.

Перший варіант: **англомовні канадці + українськомовні канадці + українськомовні українці**. Показовим тут є коментар вчителя: «Але в основному діти дуже-дуже розумні. Я бачу, як вони вчать навіть англійську мову, як приїхали на початку вересня або в травні, вони зовсім нічого не знали, а тепер вони вже можуть говорити англійською мовою. Тобто вони дуже швидко вчаться. Так що багато з них вчить дві мови, і українську, і англійську» (Вч. 2).

Другий варіант: **українськомовні канадці+українськомовні українці**. Ось коментар вчителя: «Знаєте, до цього часу, як приїхали всі ці новоприбулі, то більше-менше в нас завжди було одна-двоє дітей, які десь добавилися з України, але більшість дітей, що тут родилися і, може, половину в класі, навіть таких дітей, що вдома ніхто не говорить українською мовою. Тобто ми мусили розраховувати на таких також дітей і тобто адаптувати» (Вч. 2).

Третій варіант: **українськомовні діти + російськомовні діти**. Знаковою є цитата з інтерв'ю: «Я не помітила в Рідній школі, що хтось говорить російською. Є, звичайно, деяка частина дітей, але вони намагаються говорити українською,

то ми не чуємо, щоб вони між собою говорили російською мовою. Нещодавно до нас приєдналася родина, двоє дівчаток, вони є російськомовні, але вони говорять українською. Я чую, як, наприклад, мама забирає їх, то вони до мами зразу говорять російською мовою, але в школі вони говорять українською. В звичайній школі чути російську мову, і ми до цього ставимося з розумінням, бо це вони вирости в таких умовах, тому кажемо: “давай вчитися разом, давай спробуємо, як це сказати українською?”» (Вч. 3). І у продовження інший вчитель: «А друга проблема – російськомовні, це дуже велика проблема. Діти в російськомовних сім'ях, які прибули сюди, не важливо в якому віці, але вони не ходили в українські школи і вони в російськомовній сім'ї перебували тут в російськомовній сім'ї і в англomовному оточенні» (Вч. 8).

П'єр Бурдьє наголошував, що мова діє як система відносин. Засвоєння навчальних предметів залежить від рівня володіння мовою, усі взаємини в школі можливі завдяки мові, завдяки спілкуванню. З огляду на це визначаємо три рівні комунікації в класі:

- лінгвістичний (розмова як усний текст);
- психологічний (розмова як думка і дія);
- культурний (характер освітнього дискурсу та цінностей, які толерують у навчальному закладі).

Третій, культурний, рівень, на думку П'єра Бурдьє, дуже близький до педагогічної мови, форми культурного капіталу, легітимного для освітньої інституції (Grenfell, 2010). Питання ідентичності в мовному контексті нової хвилі міграції тут стає концептуальним і певною мірою вирішальним.

Концептуальна основа ідентичностей рідної мови

Спробуємо проаналізувати цитати з інтерв'ю крізь призму чотирьох концептів основ ідентичності рідної мови, а саме: мова спадщини як щоденне життя, мова спадщини як емоційне благополуччя, мова спадщини як практична зручність і мова спадщини як соціоемоційна зручність.

Мова спадщини як щоденне життя:

«Ми маємо гуртки протягом тижня, і ми маємо уроки в суботу протягом практично цілого дня, але ми маємо зараз вже Пласт, ми маємо зараз курси катехізації для дітей. Ми маємо зараз, я не знаю, що ми не маємо того, що ми мали би мати в Україні. Ми зараз маємо вже все, в нас дуже всього багато, гуртків від кольору до вибору» (Вч. 8). Отже, бачимо, що молодь щодня перебуває в українськомовному середовищі і вдома, і поза ним.

«Ми розглядали для еміграції тільки одну країну: якщо треба залишати Україну та поїхати кудись, то тільки в Канаду, тому що Канада більш-менш є рівноправною для всіх національностей і немає такої необхідності пристосовуватися до одної нації, як в тих країнах, де є своя одна монолітна національність, у той час як в Канаді можна довше зберігати свою ідентичність» (Вч. 8). Ця вчителька вбачає в Канаді таку країну, в якій існує українське звичне життя в багатьох сферах (наприклад, в освіті, бізнесі та мистецтві), а отже, тут вона та її родина можуть продовжувати щоденно бути в українськомовному середовищі.

Мова спадщини як емоційне благополуччя:

«Ну, я думаю, тут всі вчителі української мови це не просто ті, що вчать мову, а ті, що справді хочуть продовжувати, прививати любов до української мови, культури і традицій тощо, певно, започаткувалося вдома в сім'ях, але вчителі тут далі. Я тепер вважаю себе як носієм, таким пропагандистом української мови, культури, патріотизму, тепер особливо, коли почалася війна, бо це моя робота і раніше була робота вчителя справді розвивати любов до українського народу, до українства, але тепер особливо, особливо тепер, як будь-яка тема, яка прийде, я мушу наголосити, як це український нарід завжди страждав, як страждала наша культура, наша література, наші всі генії були винищені, і це далі продовжується» (Вч. 2). Вчителі відчують, що вони роблять свій внесок у боротьбу з російськими загарбниками, беручи на себе обов'язки бути носіями та трансляторами мови та культури.

«Так що моя справді робота і робота всіх тут вчителів – це показати, які наші українські традиції, які багаті вони, навчити тих традицій, ті писанки

робити дітей навчити. Багато дітей цього не вмє робити, а й спеціально ті, що з України приїжджають, вони, певно, ніколи, може, там і не писали, з якого регіону вони приїхали. Може, там у західних десь там у школі щось робили, але більшість, ні, і тому оце, наприклад, це один єдиний приклад писанка, але справді таких багато» (Вч. 2). Традиція як емоційне благополуччя, яке транслюють вчителі через символ української культури – писанку.

Мова спадщини як практична зручність:

Очевидно, що й самі цитати вже є добрим прикладом практичної зручності одного з концептів основ ідентичності рідної мови.

«Мені надзвичайно подобається ця професія, тому що я маю нагоду працювати з дітками, вчити їх української культури, мови, а також різних обрядових звичаїв» (Вч. 3). Ця вчителька сприймає свої навички, сформовані ще в Україні, як практичну цінність у соціумі української діаспори в Канаді.

«В принципі українську мову я знаю, бо я філолог, також там досить спрощена програма» (Вч. 7). Як уже згадувалося, ця вчителька побачила, що її професійні навички як лінгвіста мають фінансову вигоду під час навчання в рідних школах у Канаді. Таким чином, цей аспект її спадщини залишився сильним у її ідентичності за кордоном.

Мова спадщини як соціоемоційна зручність:

«Ні, я взагалі не почуваюсь канадкою. Я є українка, яка тут працює. І я не думаю, що я колись буду відчувати себе канадкою, бо я тут не народилася і моя Батьківщина – Україна і я є українка» (Вч. 1). Зв'язок українців з батьківщиною культурно, соціально та емоційно переважає культурну діяльність у новій країні проживання. Для Вч. 1 її місце народження та досвід її юности сформували її довготривалу ідентичність, яка ретранслюється через вкорінену поведінку та смаки.

«Дуже цікаве питання. Справа в тому, що я взагалі з російськомовної родини і мої предки всі мають корені в Росії. Цілком. Але мої родичі всі зараз живуть в Україні. Коли відбуваються якісь події, то я цікавлюся тим, що, перш за все, має вплив на моїх родичів та на моїх знайомих, і тому я весь цей час,

навіть коли жив за межами України, я цікавився тим, що там відбувалося. Я читав україномовні ресурси, літературу, у тому числі сучасну, художню літературу. Але я не можу сказати, хто я такий. В мене важко з самоідентифікацією. Я, можливо, канадець, але не цілком канадець, бо я знаю, що канадці розмовляють про багато таких речей, які мені просто не цікаві. Я вже ніколи цим не зацікавлюся: ні фільмами, ні телешоу, ні гравцями тощо. Тобто я десь так посередині: ні те, ні інше» (Вч. 6). Із змісту цитати очевидним є прийняття толерантності як замітника самоідентифікації, що формує ще один вияв соціоемоційної зручності. І в продовження – інший вияв: «Там, в Україні, пройшло моє дитинство і юність, тому я напевне більше асоціюю себе із канадською школою, але мені також приємно ділитися своїм досвідом з іншими вчителями й черпати знання від українських педагогів» (Вч. 3).

«Я з Києва, один мій дідусь з бабусяю жили в Харкові, а інша бабуся жила у Вінниці, але вони туди переїхали ще у радянські роки, переїхали з центральної Росії. І тоді вже моя мама і мій батько вивчали українську мову. І так чи інакше моя мама слідувала за тим, щоб моя українська мова була правильною, хоча для неї вона не була рідною» (Вч. 6). Як можемо переконатися з наведеного прикладу, соціоемоційна зручність виникає через потребу знання української літературної мови.

Узагальнювальний аналіз коментарів вчителів ще раз підтверджує, що габітус, поняття, яке ввів французький соціолог П'єр Бурдьє, стосується вкорінених схильностей, поведінки та смаків, які люди набувають завдяки соціалізації та культурному досвіду. Габітус відіграє вирішальну роль у соціальному відтворенні, оскільки спонукає індивідів наслідувати однакові культурні моделі та соціальні ієрархії від покоління до покоління. Водночас габітус формують соціальні класи індивідів, освіта, сімейне походження і соціальне середовище, у якому вони зростали, відповідно він відображає інтерналізовані структури суспільства. Очевидно, що можемо говорити й про несвідомий вплив, адже часто люди діють відповідно до своєї звички саме

несвідомо, оскільки це формує їхнє сприйняття світу та стає частиною їхньої особистості.

У цьому аспекті важливо наголосити і на соціальних відмінностях: звичка може створювати відмінності між соціальними групами, впливаючи на смаки, уподобання та вибір способу життя, що може призвести до посилення або подолання існуючої нерівності. Також акцентуємо й на динамічному характерові габітусу: хоча він є відносно стабільним, однак із часом може змінюватися через новий досвід, контакт з різними культурами або через зміни соціальних обставин. Адже він є не лише продуктом соціальних структур, але й надає індивідам певну свободу волі для орієнтації в різних соціальних ситуаціях і адаптації до них.

Габітус перетинається з іншими соціальними ідентичностями, такими як стать, раса та етнічна належність, далі формуючи світогляд і поведінку людини, взаємодіючи з певними соціальними сферами (наприклад, освіта, мистецтво, політика), що призводить до варіативності в поведінці та вподобаннях залежно від конкретної ситуації. Інтерпретуючи габітус через культурне поле і капітал, наголошуємо, що РіШ в Канаді у сучасному новому вимірі функціонування, з огляду на військову агресію в Україні й появу великої кількості учнів з України, почала виконувати нову важливу роль щодо формування й розвитку ідентичності, зокрема й двомовної, яка розвивається через взаємовплив українського та канадського культурного капіталу та обміну цінностями.

Отже, вчення П'єра Бурдьє дає можливість концептуально й глибинно зрозуміти складну взаємодію між мовою, соціальною структурою та культурною репродукцією. У межах нашого дослідження ми проаналізували стан української мови в освітньому просторі Канади внаслідок міграції в умовах війни крізь призму габітусу та символічного капіталу, встановивши, якими способами мова відображає та підтримує соціальні нерівності, впливає на ідентичність та врешті може сприяти розбудові більш справедливого та інклюзивного суспільства. Питання ідентичності у контексті нової хвилі міграції стає певною мірою вирішальним, тому особливо важливим і показовим для нас був розгляд статусу

рідної мови у площині чотирьох концептів основ ідентичності рідної мови як мови спадщини. У такому вимірі можемо стверджувати, що мова не тільки є засобом спілкування, а ще й виразником культурної ідентичності мовця, і загалом культурної спадщини, набутої всіма попередніми поколіннями носіїв цієї мови.

Література

- Зубик А. (2018). Сучасна українська діаспора в Канаді та США. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*, Вип. 52. С. 110–123.
- Фудерер Т.О., Данилевська О.М. (2019). Престиж української мови та ставлення до двомовності за оцінками мовців різних вікових груп. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія*. Т. 22, № 1. С. 173–181.
- Aberdeen G., & Bilash O. (2016). Six things about Heritage Language Schools you should know. *Language Issues*. Canterbury, UK: Canterbury Christchurch University.
- Baker C. (2011). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Bristol: Multilingual Matters.
- Bilash O. (2023). *Ukrainian Language Education in Community Schools in Canada Post 1991: Making room for all*. University of Alberta.
- Bourdieu P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Bourdieu P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
- Bourdieu P. (2006). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge & Kegan Paul.
- Bruno de Witte. (2020). Language as Cultural Heritage. *The Oxford Handbook of International Cultural Heritage Law* (pp. 371–378.).
- Dudko O. (2023). Teaching Ukrainian History in Canada. *Ab imperio*. Vol. 1. P. 223–233.
- Eaton J. (2022, May). Heritage languages and language as heritage: the language of heritage in Canada and beyond. *International Journal of Heritage Studies*. P. 787–802.
- Gollan T.H., Starr J. & Ferreira V.S. (2015). More than use it or lose it: The number-of-speakers effect on heritage language proficiency. *Psychonomic Bulletin & Review Article*. Vol. 22. P. 147–155.
- Grenfell M., and contributors. (2010). *Bourdieu, Language and Linguistics*. Bloomsbury Publishing.
- Little S. (2017, July). Whose heritage? What inheritance?: conceptualising family language identities. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. P. 198–212.
- Max Antony-Newman. (2017). Ukrainian university students in Canada: cultural capital and educational experiences. *The Modern Higher Education Review*. № 2. P. 112–122.

Nedashkivska A. (2018). Identity in interaction: Language Practices and Attitudes of the Newest Ukrainian Diaspora in Canada. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 5. № 2. P. 111–145.

Webb J., Schirato T. and Danaher G. (2002). *Understanding Bourdieu*. Sage Publications.

РОЗДІЛ ІІІ. ВІДОБРАЖЕННЯ
ВІЙНИ В МОВІ

МОВНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОСТФОЛЬКЛОРНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ ВОЄННОЇ ДОБИ (Ю. І. Браїлко)

Дослідниця мовних особливостей мережевих постфольклорних творів О.Л. Кирилюк цілком слушно стверджує, що такі тексти є «ефективним засобом опору інформаційній агресії», оскільки «грунтовно віддзеркалюють головні ціннісні орієнтири українського суспільства, пов'язані з відбиттям російської агресії» (Кирилюк, 2020, с. 33). Додамо, що, за нашими спостереженнями, сучасний український постфольклорний дискурс помітно розширив функцію опору – від протистояння в інформаційній війні до загалом протистояння агресорові, – ставши засобом підняття морального духу, зміцнення стійкості, рішучості в збройній боротьбі за Україну.

Терміном «постфольклор» позначають тексти, що репрезентують розвиток фольклорної традиції в сучасному комунікативному просторі. Матеріалом для аналізу стали зразки мономодальних і мультимодальних жанрів зі словесним складником, що з'явилися в інтернет-дискурсі та поза його межами в період повномасштабної збройної агресії РФ проти України. З-поміж них традиційні жанри (анекдоти, жарти, загадки, закляття, народні молитви тощо) і новітні, як-от пародії на вірші та пісні.

Провідним образом у досліджуваних постфольклорних текстах є образ ворога. Його творення відбувається різними лінгвальними засобами, часто комбінованими: номінування (безпосередньо ворога, його місцезнаходження, дій, атрибутики), графіксація, тропи, стилістичні фігури, ситуаційно-подієве моделювання, алюзія тощо.

Для називання узагальненого ворога творці постфольклору послуговуються насамперед усталеними в українському дискурсі етнонімами (*росіянинин / росіяни, мокшанин / мокші, білоруси*, зокрема й варваризмами *русскіє, руський / руські, мордвін* тощо), етнофолізмами (*москаль / москалі, москалик, москалиха, кацани, русня, бульбаши*), а також лексемами, що не мають

семи 'етнос', а реалізують значення протистояння (*ворог / вороги, противник*), характеризують воєнну діяльність росіян та їхніх прибічників (*окупант, фашист, агресор, орда, орк / орки, колаборант, полонений, ополченець, найманець*) чи загалом оцінюють цю політичну націю (*нечисть, мавпи, бусурмани, яничари*).

Спостерігаємо й функціонування лексичних неологізмів (*роззіянці, рашисти*), зокрема й оказіональних інвектив *свинособи, казянізьди, дегенератори*, що оприявнюють презирливі конотації: *Тож хай всрут'ся окупанти, / здохнуть всі колаборанти, / Свинособи всі впадуть, / ЗСУ в наступ підуть*⁶⁶ (відтворено зі слів колядників, 07.01.2023); *Країна генераторів завжди сильніша духом за країну дегенераторів* (ТК «Гумористичний фронт», 01.12.2022); *Світає. / Край неба палає. / Наш Залужний казянізьдам / Добре насипає!* (ТГ, ОЛ, 19.11.2022). Перша лексема, виділена в наведених вище висловлюваннях, утворена шляхом усічення від евфемізму *свинособака*, що жартижливо потлумачений у вікіпедії як назва істоти, відмінної від людини: «Образ свинособаки був сформований українцями. Він описує в минулому людину, моральні якості якої опустилися до такого рівня, що вона готова за покликом свого царя їхати в чужу державу, щоб грабувати, вбивати і гвалтувати. <...> Середня тривалість життя свинособаки становить два тижні. Альфою у свинособачій зграї за офіційною інформацією є путін <...>. Значення свинособак для людей різко негативне, тому населення планети згуртувалося у справі скорочення популяції цієї істоти» (Свинособаки). Постфольклорний анекдот пояснює походження свинособак по-іншому: *Жили-були свиня і собака. Якось вони сильно набухались. Свиня зранку думає: ооой діти народяться – будуть гавкати. Собака думає: оце встид, будуть хрюкати. А діти такі їм: «Здрастуйте, радітелі!»* (ФБ, Володимир Романенко, 23.08.2022).

Для творення інших оказіоналізмів застосовано спосіб контамінації, унаслідок чого лексеми в різних комбінаціях реалізують семи твірних основ:

⁶⁶ У всіх прикладах збережено орфографію і стилістику оригіналу, пунктуацію подеколи відредаговано відповідно до правописних норм.

дегенератор ← *дегенерат* + *генератор*; *казяпизьди* ← *кацап* + *n*зда*. Так, лексема *казяпизьди*, що походить від етнофолізму й обсценізму, поєднала в собі негативнооцінні конотації мотиватів, причому ці додаткові співзначення взаємодіють у напрямку взаємопідсилення, поглибленого графіксацією – уживанням літери **z** як символу російського вторгнення в Україну і як символу рашизму. І хоча одним із чинників заміни кириличної букви латинською могло бути й намагання обійти заборони на вживання образливої, лайливої лексики в соцмережах, це не скасовує символізму незвичного написання.

Оказіоналізми стали й основою жарту, побудованого на обіграванні популярного семантичного неологізму *орк*, яким під час російської агресії почали маркувати її учасників: – *Якщо російський солдат – це **орк**, то його дружина **оркиня** чи **оркеса**? – **Оркоголічка*** (ТГ, ОЛ, 21.04.2022). Як пояснює М.П. Баган, «метафора **орки** сформована внаслідок перенесення назви вигаданих істот-варварів із жанру фентезі **орків** на росіян через подібність їхньої поведінки, а саме агресії щодо інших народів, дикости, нецивілізованости» (Баган, 2023, с. 179). У наведеному жарті використано дериваційний потенціал слова *орк*, зокрема експліковано процес творення фемінітива за традиційними моделями: твірна основа – назва особи чоловічої статі *орк* + суфікс -ин- = *оркиня*; твірна основа – назва особи чоловічої статі *орк* + суфікс -ес- = *оркеса*. Однак найбільший прагматичний потенціал має модель, за допомогою якої виникає контамінат: твірна основа (назва особи чоловічої статі *орк*) + друга частина іншої твірної основи (назви особи жіночої статі *алкоголічка*) = *оркоголічка*. Саме друга частина додає до семантики оказіоналізму нових пейоративних конотацій.

Згадана вище тенденція постфольклорного дискурсу застосовувати незвичне графічне оформлення слів, замінюючи кириличні букви з/с латинською **z**, віддзеркалює сучасну загальномовну традицію (Баган, 2023; Браїлко, 2022). Такий процес відбувається з метою надання слову пейоративної аксіології (*золдат*) або увиразнення її (*розійський, роззіяни, роззіянці, мозкалі*): *Акція **розійському золдату**. Хто перепливе Дніпро із пральною машиною – тому **унітаз** у подарунок* (ФБ, група «УКРАЇНЦІ ТРИМАЄМОСЬ З НАДІЄЮ»,

02.09.2022); *Сьогодні зрозуміла: коли робиш відбивні, то про **роzzіян** краще не думати – інакше виходить фарш; **Роззіянци** цікавляться, як ми будемо борги за зброю віддавати... Ми Камчаткою розрахуємось)))* (ФБ, Олег Мороз, 28.04.2022); *І на оновленій землі врага не буде, супостата, / а буде син, і буде мати і будуть... мертві **можкалі*** (ТГ, ОЛ, 09.03.2022). Застосування інших анормативних графем, вочевидь, спричинене потребою уникнути блокування в соцмережах за невідповідний контент: – *Що після перемоги будеш робити? – Подамся з ТРО в ЗСУ. – А нашо ти **kassанських жмурів** в гаражі складаєш? – Це портфоліо* (ТК «Tanya Adams», 27.11.2022); – *А це правда, що у вас в Україні є **ф@шисти**? – Так, є... з росії приїхали* (ФБ, Сергей Корниенко, 23.07.2022).

Якщо в тексті оприявлено персоналізований образ ворога, то для його називання насамперед використовують відповідні антропоніми – прізвища (*Путін, Лавров, Кадиров, Шойгу, Герасимов*), імена (*Володя*), оцінні оніми (*х*йло, пухло, Таракан*), рідше вживають перифрази (*ботоксна скотина, тік-токер Дон* та ін.). Прізвища чи прізвиська в постфольклорному дискурсі зазвичай виконують функції маркерів відповідних осіб, ідентифікація яких не викликає жодних труднощів, а ось імена можуть бути залучені до антропонімної гри, у процесі якої заактуалізовано два референтні значення: *Увага! Мавзолею терміново потрібен свіжий **Володя**. – Ні, там буде АТБ* (ТГ, ОЛ, 26.02.2022).

Найчастотнішим персоналізованим образом ворога є образ очільника РФ, що закономірно. Примітно, що вжиті на його позначення перифрази не містять онімного компонента, натомість указують на місце сховку В. Путіна, актуалізуючи сему 'страх': *бункерна та кляча, бункерний під@р* та ін. Саме лексема *бункер* або похідний від неї прикметник сигналізують, що йдеться про президента РФ: *В світі дурень є один. / В бункері сидить давно, / І воняє, як гімно!* (ВБ, ОЛ, 23.12.2022).

Поширеними маркерами ворога є словосполучення, у яких атрибутивний компонент указує на етнічну / державну / регіональну належність референта (*російський окупант / російські окупанти, російські війська, російська армія, російський спецназ, москальське керівництво рф, російський солдат, бурятський*

ніхотинець, самарський собровець, псковський десантник, московський генерал). Подеколи такі одиниці беруть участь у міжмовній грі, кінцевим результатом якої є комізм: *«Куме, а як англійською буде “російське військо”?» – «Раши трупс».* – *«Боже, як гарно звучить!»* (ТК «Березовый сок», 30.10.2022).

Найменуваннями ворога творці постфольклору часто послуговуються для побудови ампліфікації, мета якої різна. Насамперед це створення комічного ефекту: *Їдуть у машині бурятський ніхотинець, самарський собровець, псковський десантник і московський генерал. Хто за кермом? – Водій рефрижератора* (ФБ, Andriy Lyubka, 11.09.2022). Зазначимо, що народна творчість урізноманітнила однорідний ряд найменувань ворога та його географію, пор.: *Повертаються з України додому псковський десантник, кадировський мародер, московський військовий радник, ростовський козак.* *Запитання: хто за кермом? Відповідь: водій рефрижератора* (ТК «ТСН новини / ТСН.ua», 09.03.2023).

Спостережено й таку практичну мету ампліфікації, як номінування максимально повного переліку ворогів для покарання, наприклад, у народній молитві: *Призиваю Суди Божі на тебе і всіх ворогів України внутрішніх і зовнішніх, москальське керівництво рф, московитів та їх союзників, кзб, фсб, всіх найманців, керівників московитів, білорусі, придністров'я, кадирівців, вагнерівців, влади ірану, китаю, ватикану, всіх відомих і прихованих ворогів, чаклунів та бісівщину, що чаклує чи програмує нам розруху, смерті, світових, які нищать нас, всіх найманців, орду в Україні! Всіх, хто продає зброю московії. Всіх, хто обстрілює нас! Всіх ворогів, які запланували знищувати українців, цвіт нації, розділити Україну, забрати духовність, віру чи мову! Втратили владу, міць, можливість сіяти зло! Щезли з планети всі організації та утворення їх! <...> Амінь! Руйную! Всі сатанинські задуми! Не збудуться! Щез ворог від влади в московії і його всі злі дії і наміри, злочини, присутність в Україні і світі! Москалія капітулювала без наших втрат! Всі українські вороги щезли з обраткою від нас навіки!* (ВБ, ОЛ, 08.10.2022).

Ампліфікований ряд зазвичай утворюють із назв осіб / об'єднань осіб, зокрема й антропонімів, наприклад: «Сидять у бункері **Шойгу** з **Герасимовим** та щось активно обговорюють. Заходить Залужний і каже: «Можна вас перебити?» (мережа «Фейсбук», Роман Коляда, 15.09.2022); У бункері сидять **путін, кадиров, шойгу, лавров** і щось дуже активно обговорюють. Заходить Залужний і каже: «Вибачте, я змушений вас перебити» (ТК «Березовый сок», 24.09.2022). У закляттях же спостережено процес побудови топонімного ряду з метою розширення кола ворогів, на яких чекає покарання: **Повітряна тривога, перейди до Таганрога, з Таганрога до Пітера** та на бункерного під@ра (ФБ, коментарі до допису Олени Монової, 06.04.2022); **Повітряна тривога, перейди до таганрога, до москви та курська, самари та іркутська, смоленська та тамбова, ульяновська та пскова. І в курган, і в магадан, і в далекий тегеран** (ТК «Babchenko», 27.10.2022).

Закономірним є застосування в постфольклорних текстах антитези за ознакою «свій – чужий», у якій оприявлено різницю ментальності українців та росіян. В основі такого протиставлення:

1. Означальні характеристики, зокрема із залученням зооморфних метафор: **Якщо Росія – ведмідь, то Україна – вулик з бджолами!** (ТГ, ОЛ, 22.11.2022).

2. Семантика дії: **Все сходиться. Українець: – Я переможу! Росіянинин: – Я побезу!** (ФБ, Olga Kachmar, 16.09.2022). Оскільки російське дієслово *победить* має неповну парадигму (у нього відсутня форма першої особи однини), автор наведеного жарту скористався мовною грою, запропонувавши заповнити лакуну граматичною формою, лексичне значення якої контрастує із семантикою основи.

3. Об'єктні / суб'єктні параметри дії:

– власне об'єкти: **Новини дня: українці штурмують військкомати, а росіяни – банкомати** (ТГ, ОЛ, 02.03.2022);

– об'єкт і суб'єкт дії: **Росіяни: – Ми боїмось виходити на мітинги, нас будуть бити... Українці: – Як збити винищувач в домашніх умовах?** (ФБ, група

«Клуб свободных и юморных гурманов», 26.08.2022);

– об'єкт і знаряддя дії: *Росія: зараз завалимо їх дронами. Очікування: всі в паніці тікають і просять миру. Реальність: українці цілий день срут'ся, чи можна збивать дрони з ружжя, чи не* (ФБ, група «Баба і кіт», 18.10.2022).

Поширеним засобом маркування росіян є особовий займенник *вони*, що виконує функцію актуалізатора опозиції «свої – чужі», перший компонент якої не завжди експліковано в тексті: *Якщо вони по замерзлому ґрунту у наступ не підуть, то вже всьо. Бо ж потім городи... а хто їх по копаному пустить?* (ТГ, ОЛ, 22.03.2022); *То літака в Чорне море вкинуть, то якесь лайно втоплять. Засрали все море. Вони його копали, блдь?* (ТГ, ОЛ, 14.04.2022); *Ми їх вже майже сто тисяч поклали, а вони продовжують лізти до нас зі своєю любов'ю. Оце так кохання до нестями...* (ТГ, ОЛ, 18.11.2022).

Подеколи жартівливий текст створено за допомогою фігури замовчування, яка спонукає адресатів закінчити доволі очевидну думку: – *Чим ти займаєшся? – Викладаю. – В університеті? – Ні, слова на снігу з дохло... – Все-все, зрозумів* (ТГ, ОЛ, 05.01.2023). Така фігура особливо поширена в римованих загадках, побудованих на використанні епіфори, другим елементом якої є замовчуване слово – назва ворога: *А чиєї страшної смерті хоче місто і село? / Він потвора, він падлюка! А зовуть його..? [х*йло]* (ФБ, Oleksandr Lazariev, 25.08.2022); *З ятаганом дідуган, / це – вусатий..? [тарган]* (ФБ, Oleksandr Lazariev, 25.08.2022); *Хто тривожить раз у раз? / Це російський..? [п***рас]* (ФБ, Andrey Olshahsky, 30.08.2022).

Реалізовані для створення образу ворога топоніми позначають місця перебування агресора: *У 1941 році фашисти не змогли взяти москву, проте у 2022 зробили це без жодного пострілу* (ТК «Музей військових мемів», 22.12.2022). Здебільшого в таких текстах актуалізовано семантику знищення, покарання: *Як хочеться простого жіночого щастя! Зробити вії, вбити путіна, спалити москву і поїхати в Крим* (ТГ, ОЛ, 09.07.2022); *Ввела в Google запит: «Відстань Львів – москва». А Google мене питає: «Із чого стріляти будем?»* (ФБ, група «Сміємось з моЗкаля..», 03.09.2022); *Засіваю вам пороги, / Щоб*

*бавовни і тривоги / Перейшли всі на **росію**. / Сію, вію, сію, вію!* (ТК «Ми готові. Полтава», 14.01.2023); *Літо в Криму! / **Москва** в диму! / Бомби по **Рязані!** / Ми найкращі! / Перемога за нами!* (ТК «Євген Карась +», 01.01.2023); *Безпілотник на саратов дир-дир-дир. Ми за мир! Ми за мир!* (ТК «Вісник веселої русофобії», 06.12.2022); *Собака любить м'ясо. / Ворона любить сир. / А я люблю бавовну / З доставкою у **Крим*** (ФБ, група «Сміємось з моЗкаля..», 26.08.2022); *Хай соколи **Дон** сягнуть, / **кремль** руський рознесуть* (ВБ, ОЛ, 07.01.2023).

Традиційною для топонімів є метонімізація за моделлю «країна – влада країни» на кшталт: *«Поки що успішні переговори з **московією** вдалося провести хлопцю з о. Зміного»* (ФБ, група «Український інформаційний простір», 24.07.2022). У дослідженому матеріалі спостерігаємо метонімізацію сувереноніма за іншою моделлю «країна – армія країни»: *Пентагон пише, що **раша** виходить з ЧАЕС. Але, як то кажуть, кацапи можуть вийти з Чорнобиля, а от Чорнобиль з кацапів вже ні...* (ТТ, Ендрю Озарків, 31.03.2022).

Топонім може зазнавати й нульової експлікації, задля цього застосовують лексичні маркери, пресупозиції яких уможливають чітку ідентифікацію референта відповідної назви: *Тихесенько вітер віє, / Купол, башня тліє, / Де було колись **болото**, / Верби зеленіють. / **Стіни красні** похилились, / Сується люди, / Буде довго ще горіти, / Щоб дізнались всюди* (vidro.ua, 24.08.2022); – *Що там на **болоті** виє? – Хтось не отримав «гробовиє»* (ТК «Маршал», 20.07.2022).

Образ ворога оприявлено й через атрибутику, наприклад зброю, якою він користується (*Неси, бабо, кулемет, / Я зіб'ю тобі **шахед** <...>*) (ТГ, ОЛ, 07.01.2023), транспорт чи комунікації (– *Русській **ваєнний корабль**, як тобі наші Нептуни? – Я паражон!*) (ФБ, Soikin Yevhen, 14.04.2022); *Руский **воєнний корабль**, ну шо, ти дойшов?* (ТГ, ОЛ, 29.10.2022); *1. Перший тост – за **кримський мост!** 2. Тост номер два – за **крейсер москва!** 3. Третю повну – за **бавовну!*** (ВБ, ОЛ, 14.10.2022) та ін.

Особливо продуктивно в постфольклорі обіграно засіб пакування російських мерців – чорні пакети, як-от: *Пропоную на українсько-російському кордоні посадити касирку з АТБ, щоб питала у кожного приїжджого орка:*

«ПАКЕТ ПОТРІБНИЙ???» (ФБ, Svet Lana, 16.07.2022); – *Пам'ятаєш серіал «Кадети»? – На жаль, так. – Знаєш, як би він називався у 2022 році? – Як? – «Пакеми!»* (ТГ, соняшник, 30.07.2022).

О.Л. Кирилюк дослідила, як система поведінкових сценаріїв в українських постфольклорних текстах воєнного періоду 2014–2020 років «втілена за допомогою мовних засобів, що вказують на фізичне покарання ворога» (Кирилюк, 2020, с. 44). Тексти, які з'явилися в час повномасштабної агресії РФ, також свідчать про те, що в них домінує позитивнооцінний опис ворожої загибелі, яка вже відбулася або скоро відбудеться. Її способи, обставини, чисельність загиблих різняться.

Номінації ворога можуть перебувати в таких логічних зв'язках із дієсловами, що мають семантику смерті:

– об'єкт дії: *Вчіть українську мову, бо війна колись завершиться, а звичка вбивати руських залишиться* (ТК «Черная Туфелька», 30.10.2023); *План на тиждень: Повісити путіна. Розстріляти москалів. Україна перемогла. Ми купуємо хом'ячка* (ТГ, ОЛ, 07.07.2022); – *Діду, а що має бути в голові в орка, щоб він перестав воювати з українцями? – Куля, синку, куля!* (ФБ, Олександр Кушнерук, 16.09.2022); – *Чорною-чорною ніччю чорна-чорна капібара з'їла чорного бобра. – А це точно добра казка? – Ти ще до кінця не дослухав там вона ще з'їла усю русню* (ТГ, ОЛ, 10.09.2023);

– суб'єкт дії: *Названа основна причина втрат у російській армії – це вигорання на роботі* (ТГ, ОЛ, 02.04.2022); *Десять п'яних москалів / Йшли через Полісся, / Наїлися грибів – / І їх лишилось вісім...* (ТГ, ОЛ, 09.10.2023);

– результат дії: – *А де наші вушка? А ось. А де наші очі? А ось. А де наші ручки?... – Рядовий Петренко, відставити цей дитсадок. Зібрав орка в мішок і йди далі* (ТГ, ОЛ, 29.05.2022); – *Куме, що то є «частичная мобилизация»? – Це, типу, додому рашисти будуть «частично» в пакетах повертатись!* (ТК «Гумористичний фронт», 22.09.2022); *Російські військові як чай: можуть бути в пакетиках, а можуть бути розсипні* (ІН, тасочка Бавовна, 21.03.2023).

Прагматичний потенціал номенів ворога зростає через їх введення в семантичний контекст із незвичною оцінністю «смерть ворога – свято», коли пейоративність сприйняття смерті змінено на меліоративність: *У кожної жінки повинна бути маленька чорна сукня, в якій вона відсвяткує похорон путіна* (ТГ, ОЛ, 20.07.2022); – *Куме, діставайте самогонку: путін впав у кому!!! – Рано... давайте дочекаємось, коли буде крапка* (ФБ, група «Сміємось з моЗкаля.», 30.07.2022); *Пишов Путін до ворожки, а вона йому каже: – Тебе не вб'ють, але помреш в день українського національного свята. – А якого саме? – В який день помреш, той і буде днем українського національного свята* (ТК «Музей гумору», 08.02.2023). Мовна гра з конотаціями відбувається в жарті «Жінки на росії відзначають день всіх закопаних» (ТТ, неКоляй, 14.02.2023), коли адресат може декодувати геортонім «день всіх закопаних» крізь призму сприйняття українця – у позитивному сенсі та крізь призму сприйняття російських жінок – і в негативному, і в позитивному сенсі.

Високою експресивністю позначені евфемістичні субститути на позначення смерті ворога: *Орк до війни готовий сильно, бо до кишень поклав... [насіння⁶⁷]* (ФБ, Alyona Milevska, 28.08.2022); *Побажання росіянам: мирної землі над головою!* (ТГ, ОЛ, 03.01.2023).

За спостереженнями Ю.В. Єловської, небажання українських мовців уживати «експліцитні ядерні репрезентанти ТГ “Смерть людини”» спричинене а) вірою в магічну силу слова та б) прагненням уберегти адресата «від заздальгідь неприємної інформації, яка може емоційно травмувати співрозмовника» (Єловська, 2017, с. 101). Евфемістичність же проаналізованих простфольклорних текстів зумовлена креативністю мислення їхніх творців, потребою вияскравлення виразності та якомога більшої комічності, через яку передають максимально негативне ставлення до росіян. Примітно, що описовість смерті часто поєднана з подієвою алюзивністю, що поглиблює саркастичність

⁶⁷ На самому початку повномасштабного вторгнення РФ до України, 24.02.2022, у м. Генічеську на Херсонщині місцева жителька Світлана Панкова презирливо пропонувала озброєним окупантам покласти до кишень насіння, щоб після їхньої загибелі проросли соняхи. Відео із цим сюжетом стало надпопулярним і спричинило появу мему.

мовлення: *Де лани широкополі та дніпровські кручі, / Будуть раки в дві долоні та соми жирнючі...* (ТК «Музей військових мемів», 12.11.2022); *Кажуть, на концерти Кобзона зараз не пробитися: щодня під тисячу нових слухачів!* (ФБ, група «Сміємось з моЗкаля», 11.02.2023); *Не треба мені на 8 березня квітів (не святкую). Я хочу, щоб кожна жінка з рф отримала шубу від держави* (ФБ, Оля Тимошенко, 07.03.2023); *Всім російським жінкам на 8 Березня бажаю: з чорною стрічкою букет, із своїм орком чорний пакет, шубу з хутра, яку потім відберуть, і кіло пельменів нехай ще дадуть* (ФБ, група «На позитиві», 02.11.2023); *Вчора день був такий пригожій... Хотілося б, щоб сьогодні був пунтій* (ФБ, група «ВеСеЛі ПоБрЕхЕнЬкИ (жарти українською)», 24.08.2023).

Топос загробних мук росіян, головно їхнього очільника, творці постфольклору зазвичай конкретизують міфохоронімом *пекло*: *Путіна після смерті відправили в пекло <...>* (ТГ, ОЛ, 07.03.2022); *Москалі помирають тут на годину раніше, ніж вдома... Дивись. Він о 12.00 виїхав і тут об 11.40 загинув. Прямий портал в пекло* (ТГ, ОЛ, 15.05.2022); *В пеклі радісне виття, / Мчать чорти по дрова, / Бо чекають прибуття / путіна й лаврова* (ТК «Laughter in a Time of War», 05.01.2023); *Попадає українець до пекла і запитує в чорта: – Чому я тут, мені казав Бог, що я попаду в рай!? – Все вірно, ти будеш тут мо-лів жарити!* (ФБ, група «Сміємось з моЗкаля..», 20.03.2023). І навіть за умови актуалізації іншого місцеперебування в потойбіччі контекстуальна семантика невідвортної кари незмінна, як-от: *Потрапляють орки на той світ. Думають, все, відмучились. А там такий Степан Андрійович [Бандера]: «Доброго вечора, ми з України!»* (ФБ, Тамара Нагорна, 24.03.2022).

Зазначимо, що об'єктом дії «знищити» в сучасному постфольклорі може ставати також будь-що, пов'язане з РФ та її громадянами, зокрема:

– будівля: *У Львові питають у діда: – Как лучьше папасть в расейскає консульства? Дід трохи подумав та відповідає: – Мабуть, з гранатомета* (ТГ, ОЛ, 17.05.2022);

– місто: *– Кутузов, ты зачем Москву сжэг? – Слава Україні!* (ФБ, група «Ботокс Путина», 14.08.2022);

– держава: – Скажіть, будь ласка, з чим би ви могли зрівняти сучасну росію? – *Із землею* (ТК «Гумористичний фронт», 20.10.2022).

Отже, постфольклор виконує важливу функцію мовного опору російській агресії. Його творці виявляють неабияку креативність у доборі різнорівневих лінгвальних засобів для зображення ворога, більшість їх застосовано для моделювання ситуації знищення агресора, що віддзеркалює трансформацію аксіології семи 'смерть' із пейоративної в меліоративну та водночас ментальний зсув у бік розлюднення окупантів.

Список скорочень

ВБ – вайбер.

ІН – інстаграм.

ОЛ – особисте листування.

ТТ – твіттер.

ТГ – телеграм.

ТК – телеграм-канал.

ФБ – фейсбук.

Література

Баган М. (2023). Вторинна номінація захисників і ворогів України на тлі російського вторгнення 2022 р.: лінгвоаксіологічний і дериваційний аспекти. *SLAVIA ORIENTALIS, LXXII, 1*. <http://surl.li/mhutem>

Брайло Ю. (2022). Новітні тенденції використання графем в українському та російському інтернет-дискурсах 2022 року. *XIII. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht (München 03. – 06. November 2022)*. 28–38. <https://doi.org/10.5282/ubm/epub.108389>

Єловська Ю.В. (2017). *Табу в мовленнєвій практиці українців* [дис... канд. філол. наук]. Кривий Ріг.

Кирилюк О. (2020). Мова мережевого фольклору як засіб опору інформаційній агресії. *Мова: Класичне – модерне – постмодерне*, 6, 32–49. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/07d8d1c3-283e-43d7-b558-dd0c9f821ea5>

Свинособаки. *Вікіпедія*. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Гумор/Свинособаки> (дата звернення: 15.01.2024).

УКРАЇНСЬКІ БУКТРЕЙЛЕРИ ПРО ВІЙНУ: ЕВОЛЮЦІЯ

ЖАНРУ (А. Ю. Ганжа)

Нині літературна творчість часто оприявнюється в медіаформаті, що зумовлює її вихід в інші сфери функціонування і – як наслідок – появу нових жанрів медіапродукції. Одним із таких уже популярних сучасних жанрів є буктрейлер. Поступово він стає самостійним явищем книжкової і видавничої культури, а також дидактики. Серед причин популярності буктрейлерів називають кризу читання, а також пошук шляхів її подолання. За останнє десятиліття створення буктрейлерів еволюціонувало від прикладної рекламної технології до медіаторчости. Саме тому, на нашу думку, варто докладніше розглянути жанрово-стильову специфіку цього різновиду медіапродукції.

У сучасних публікаціях натрапляємо на різні визначення буктрейлера.

У 2014 р. А.О. Бессараб запропонувала таку дефініцію: «... це відеоролик тривалістю, як правило, 2–5 хвилин, що розповідає в довільній художній формі про яку-небудь книгу, візуалізуючи її зміст з метою популяризації або просування» (Бессараб, 2014, с.160), – та розглянула найпоширеніші класифікації (за авторством, за тематикою, за змістом, за способом візуального втілення тексту) цього різновиду медіапродукції.

Польський дослідник Ц. Росинський (Cezary Rosiński) визначає буктрейлер (*zwiastun książkowy*) як «перенесений з кінематографа в літературне життя короткометражний фільм, що популяризує книгу. Композиція складається з динамічно змонтованих зображень, інформації про автора та саму книгу, часто супроводжується рекламними слоганами» (переклад наш – А. Г.) (Rosiński, 2016).

О.О. Косачова робить акцент на соціокомунікативних властивостях та функціях буктрейлера, зокрема на резервах підвищення ефективності їх комунікаційного впливу на реципієнта. Дослідниця провела кількісно-якісний аналіз буктрейлерів, створених фахівцями провідних бібліотек Східної України, «у системі соціальної комунікації – взаємодії (русі матеріальних та ідеальних

об'єктів) між суб'єктами (автором книги, автором буктрейлера та реципієнтом (читачем), що опосередкована об'єктом – буктрейлером» (Косачова, 2014, с. 16).

М.В. Варданян досліджує освітній буктрейлер як інтерактивну технологію, спрямовану на підвищення читацької активності та формування літературознавчих та інформаційно-комунікаційних компетентностей, і наводить загальну дефініцію поняття: «буктрейлер – короткий відеоролик за мотивами книжки, або кліп за книжкою» (Варданян, 2018, с. 41).

На освітянських сайтах (Всеосвіта, naurok, charivneslovo, osvita.ua та ін.) у численних методичних розробках натрапляємо на таке визначення: «буктрейлер – новий жанр рекламно-ілюстративного характеру, який поєднує літературу, візуальне мистецтво, а також електронні та інтернет-технології». Попри популярність, вважаємо таку дефініцію неточною і певною мірою застарілою.

Т.М. Білушак, О.І. Радковець розглядають буктрейлер як «інструмент маркетингу і таких його засобів, як мультимедійна реклама, яка дозволить популяризувати книгу в середовищі Інтернет і надасть такі можливості автору: забезпечення взаємодії, зворотнього зв'язку із цільовою аудиторією; поширення інформації та підвищення обізнаності про автора і його творчість; інтерес до прочитання книг, особистості автора та збільшення читацької аудиторії; підтримка обізнаності аудиторії та збереження популярності книги та її автора» (Білушак, Радковець, 2021, с. 249).

Загалом в основі творення буктрейлера – перекодування вербальних знаків у графічні. Текст у відеоформаті стає полікодовим, тобто поєднує словесні, візуальні та аудіоелементи. Фактично він набуває властивостей кліпу, втрачаючи внутрішню цілісність і частково зберігаючись у вигляді використовуваних у відеоряді цитат, озвучених реплік чи закадрової мови. Це відповідно розширює для потенційної аудиторії можливості реценції промороликів та простір інтерпретування. Популярності буктрейлерів сприяє сплеск активності соціальних мереж, а також продаж книг в електронному форматі, що максимально оптимізує логістику книги до читача: переглянув буктрейлер → замовив книгу → отримав її на електронний носій інформації.

Поняттям «буктрейлер» нині називають і відеокомпозицію з екранізованих епізодів літературного твору, і відеоінсталяцію з музичним супроводом, і презентацію – набір слайдів з інформацією про автора книги та низкою цитат. Немає чітких рекомендацій чи критеріїв щодо оптимального хронометражу буктрейлерів. Серед англомовних зразків такої медіапродукції традиційний хронометраж – 60–90 секунд; українські буктрейлери мають тривалість від 1 хв до 10 хв.

К.Л. Сізова, Н.М. Алексеєнко, В.В. Хміль-Чуприна (Сізова, Алексеєнко, Хміль-Чуприна, 2020, с. 87) наголошують на принциповій різниці між українськими і світовими буктрейлерами: українські буктрейлери є презентацією на основі книги, її описовою характеристикою; зарубіжні буктрейлери створюють як образний аудіовізуальний ряд, покликаний передати атмосферу художнього твору, відтворити враження від книги. Якщо в зарубіжних буктрейлерах провідною є естетична функція, їх створюють професійні творчі колективи, то українські аналоги переважно акцентують культурно-просвітницьку, їх продукують аматори. Вважаємо, що нині вже немає підстав для такої категоричності: в Україні формується своя культура створення буктрейлерів і є високопрофесійні зразки згаданої медіапродукції.

Зауважимо, що поняття *booktrailer* та його аналоги в перекладі *bande annonce du livre* (франц.), *Buchtrailer* (нім.), *tráiler del libro* (ісп.), *trailer del libro* (італ.), *Vogtrailer* (дан.), *boktrailer* (швед.) є загальноновизнаними у світі, їх використовують для позначення медіапродукту, створеного для просування книги. У слов'янських мовах це *zwiadun książkowy* (пол.), *upoutávka na knihu* (чес.), *трейлър на книгата* (болг.), *knižná upútavka* (словац.), *parovednik za knjigo* (словен.), *najava knjige* (хорв.), *книгоприколка, трејлер за книга* (макед.) та ін.

У дописах із соціальних мереж натрапляємо на такі похідні від терміна *буктрейлер*:

- *буктрейлерський*, рідше *буктрейлерний* – пов'язаний з характеристиками буктрейлерів: *буктрейлерський проєкт, буктрейлерний ролик*;

- *буктрейлер-мейкер, буктрейлерист* – особа, яка створює буктрейлери: *відомий буктрейлерист*;

- *буктрейлерство* – створення буктрейлерів: *займається буктрейлерством*;

- *буктрейлеризація* – процес переведення книжок у формат буктрейлерів, наприклад: *популяризування видань шляхом буктрейлеризації*.

Усі ці новотвори ще тільки на шляху до випробування мовною практикою, можливо, згодом будуть усталені зовсім інші словотвірні варіанти, проте не викликає сумнівів потреба в такій лексиці на позначення нових реалій і процесів у сучасному культурному просторі.

У жанровій палітрі рекламування книжкової продукції в медіа В.В. Хміль-Чуприна зараховує буктрейлер до художньо-публіцистичних жанрів і наводить на користь цього такі аргументи: суб'єктивність, експресивність, образність, активне використання художніх прийомів і засобів (Хміль-Чуприна, 2020, с. 9).

Пропонуємо для дискусії таку уточнену дефініцію досліджуваного поняття: *буктрейлер – це жанр рекламної медіапродукції, який синтезує вербальні, візуальні та аудіоеlementи з метою популяризування книг засобами інформаційних технологій*.

Дослідники, зокрема С. Патра (Патра, б. р.) та ін., визначають два піджанри буктрейлерів: *анонс* (коротку розповідь про книгу, її сюжет і автора) і *відгук* (у якому висловлено суб'єктивне враження від прочитаного). Прогнозуємо розширення жанрової ієрархії відеороликів про книги у зв'язку зі зростанням популярності цього різновиду медіапродукції.

До речі, книгоролики від читачів прийнято називати *фантрейлерами*, або *фанбуктрейлерами* (Хмельовська, 2013). Ці буктрейлери можуть варіюватися в стилі, образах та підходах, але їхня спільна мета – висловити реакцію, співучасть, захоплення щодо авторів і їхніх творів. Фанбуктрейлери – це креативна форма підтримки книжок, що може привернути увагу більшої аудиторії та популяризувати тематику тих чи тих творів серед широкого загалу.

Існують різні класифікації буктрейлерів. Узагальнимо деякі з них у таблиці 1.

Таблиця 1. Різновиди буктрейлерів

Критерії	Види буктрейлерів
За змістом	<i>сюжетні</i>
	<i>атмосферні</i>
	<i>концептуальні</i>
За способом візуального оприявлення тексту	<i>ігрові</i> (мініфільми за книгою)
	<i>неігрові</i> (набори слайдів із цитатами, ілюстраціями, фотографіями тощо)
	<i>анімаційні</i> (мультфільми за книгою)
За призначенням	<i>видавничі</i> (інформують про вихід нової книги)
	<i>бібліотечні</i> (спонукають прочитати книгу з фонду книгозбірні)
	<i>дидактичні</i> (використовують у навчальному процесі)

Таку диференціацію вважаємо умовною, адже, скажімо, атмосферний буктрейлер може частково ознайомлювати із сюжетними лініями, а неігровий – містити елементи анімації тощо.

Для нашого дослідження дещо модифікуємо один із традиційних критеріїв диференціації цих відеороликів – за змістом (*сюжетні* – ознайомлення із сюжетними лініями книги; *атмосферні* – передавання настрою; *концептуальні* – оприявлення ключових концептів твору). На нашу думку, точніше цей критерій кваліфікувати – «за фокусом нарації». Термін **фокус нарації** – своєрідна наукова метафора, по-різному інтерпретована та ієрархізована в працях з гуманітаристики, зокрібно наратології. У нашому дослідженні визначаємо його як критерій класифікації буктрейлерів, що охоплює прийоми актуалізації контенту книгоролика, спрямовані на формування прогнозованої рецепції потенційного читача. Поняття *нарація* потрактуємо в широкому сенсі як процес творення оповідного контенту медіапродукту, а *наратив* розглядаємо як результат цього процесу.

Отже, створення буктрейлера передбачає взаємкореляцію таких елементів, як *нарратив, візуалізація, аудіосупровід*.

У кожному буктрейлері наявні елементи нарративу. Їх використання залежить від змісту відеоролика і варіюється за обсягом та характером оповіді. Поділяємо думку, що «в медіапросторі оповідь стає комунікативною технікою, одним зі способів передачі інформації» (Зражевська, 2022, с. 57). Використання візуальних елементів, таких як кольорова палітра, графіка, фото, анімація чи відео, допомагає передати стиль або настрій книги. Аудіосупровід – закадровий голос, аудіозаписи інтерв'ю письменників, озвучені фрагменти тексту книги, музика – несе як змістове, так і емоційне навантаження.

Буктрейлери зазвичай спрямовані на конкретну цільову аудиторію, тому їх творці, наприклад, використовують популярні аудіокомпозиції, образи, медіаресурси, які привертають увагу певної категорії реципієнтів.

Жанрово-стильова специфіка буктрейлера залежить від жанру та стилю самого літературного твору. Наприклад, буктрейлер хорору може містити моторошні відеофрагменти, підсилені звуковими ефектами, тоді як буктрейлер мелодраматичного роману може використовувати романтичну музику та ідеалізовані образи героїв.

Уже десятиліття тема російсько-української війни концептуальна для сучасної української літератури. Якщо до повномасштабного вторгнення це були переважно ветеранські та волонтерські тексти, нині постають нові жанри й імена, зростає текстуально-медійна взаємодія. Серед видань переважає документалістика й щоденникові записи, проте натрапляємо й на мелодрами, фантастику, комікси й гумор. Родичі загиблих готують до друку їхні твори та свої спогади про них. Окрема категорія художніх текстів оповідає дітям про війну. Драматичні події в українській історії спровокували сплеск воєнної художньої творчості. Дослідники зауважують, що від 2014 року вийшли друком близько тисячі книг про російсько-українську війну. Сучасну українську літературу на військову тематику нині умовно поділяють на ту, що була написана до повномасштабного вторгнення, і ту, що створена після нього.

Є тексти, а отже, мають бути і читачі. Нині особливої ваги набуває якісна промоція книжок про війну в соціальних мережах, тому з'являється все більше буктрейлерів на такі видання. Звернімо увагу на їх жанрово-стильові особливості. Усі зразки медіапродукції для аналізу взято з відкритих джерел.

Лінгвальна специфіка буктрейлерів варіюється залежно від цільової аудиторії читачів та жанру книги. Мова в промороликах до книг про війну має на меті передати напруження, емоційність, трагічний (або життєствердний) характер подій, пов'язаних із військовим конфліктом. Загальну специфіку лінгвального контенту спроектовано на такі характеристики:

1) *епічність*: на стильовому рівні підкреслення значущості подій, героїв та боротьби;

2) *градація напруження та драматизм*: експресивний опис сцен конфлікту, використання контрасту тощо;

3) *документальність*: передавання атмосфери реалістичності та автентичності через цитування свідчень учасників бойових дій, фотографії або відеозаписи з реальних воєнних конфліктів;

4) *специфічна образність*, що додає виразності та імпаكتу до мови буктрейлера;

5) *використання риторичних питань*, що стимулюють роздуми та емоційне реагування на події в контексті військового конфлікту;

6) *швидкий ритм і темп мови*, що відображають енергію та динаміку воєнних дій.

Переживання болісного особистого досвіду може відштовхнути деяких потенційних читачів від книг про війну в Україні. Вважаємо, що мову ненависти (hatespeech) не варто використовувати в буктрейлерах на видання про військові конфлікти чи будь-які інші твори. Буктрейлер має надихати на роздуми, спонукати до рефлексії та співпереживання з героями книги. Мова та образи повинні бути емоційними, але не агресивними. Сергій Жадан у дискусії «Мова

ворожнечі в літературі й медіа»⁶⁸ зауважив: «...На моє переконання, мова ненависти – це мова слабаків. ... Це мова людини, яка істерить, яка невпевнена в собі, людини, яка не може говорити з позиції сили... Мені здається, що в цьому випадку достатньо просто називати речі своїми іменами. Ворог є ворог. Окупант є окупант. Агресор є агресор. Терорист є терорист» .

Використання різних мовних кодів чи субкодів у буктрейлерах про війну спрямоване на створення аутентичної атмосфери збройного протистояння та емоційну взаємодію з аудиторією. Оприявлення в мові опозиції «свій – чужий – інший» може істотно вплинути на сприйняття пропагандованого літературного твору, тому важливо збалансувати застосування мовних засобів на досягнення об'єктивності та універсальності наративу в буктрейлері. Мілітарна лексика уреальнює атмосферу конфлікту та напруження, але не варто перевантажувати нею текстову частину відеоролика. Це ж стосується і використання українського та російського військового сленгу.

Градація в буктрейлерах на книги про війну є важливим стилістичним засобом, який допомагає створити динаміку та напруження в ролику, підсилює емоційність та зацікавленість аудиторії. Вона виявляється як на рівні тексту (текстові повідомлення можуть починатися із загальної інформації, поступово переходячи до більш захопливих і драматичних фрагментів), так і аудіовізуального ряду (музика з наростанням темпу та гучності, спеціальні ефекти або зміна кольорів тощо).

Цільова аудиторія українських буктрейлерів на книги про війну охоплює різні категорії читачів різного віку, інтересів і соціального статусу, оскільки тематика війни нині тією чи іншою мірою зачіпає все населення України. Серед них можуть бути професіонали військової справи, волонтери, родичі учасників бойових дій, академічна аудиторія, молодь і студенти та ін.

Під час оприлюднення інформації про авторів книжок варто дотримуватися об'єктивності і ставитися з повагою до їхньої праці, а також

⁶⁸ Докладніше див.: <https://ms.detector.media/profstandarti/post/19023/2017-06-02-sergiy-zhadan-mova-nenavysti-tse-mova-slabakiv/>

ураховувати, як на цю інформацію може відреагувати цільова аудиторія. Як свідчить аналіз, відомості про письменників в українських буктрейлерах на книги про війну подають такими способами:

1) коротка біографічна довідка на початку або в кінці буктрейлера: охоплює інформацію про життєвий шлях письменника, відомі твори та особисті факти, які стосуються тематики книги;

2) відеоінтерв'ю з авторами: письменник розповідає про свої мотиви для написання книги, особистий досвід чи дослідження, що підкріплюють тему книги, а також власні емоції та ставлення до того, що відбувається (зокрема нині в Україні);

3) використання архівних аудіозаписів з виступами авторів на тему книги;

4) фото або відео авторів під час їхніх волонтерських поїздок у зону збройного конфлікту, взаємодії з військовими або участі в акціях на підтримку України.

Використання закадрового голосу як елемента аудіосупроводу залежить від конкретної концепції та стилю буктрейлера. Закадровий голос здебільшого виконує функцію наратора, що розповідає про сюжет книги або контекст подій, що відбуваються в Україні. Це особливо корисно, якщо книга має складний сюжет або потребує додаткового фахового коментаря для аудиторії. Через закадровий голос озвучують короткі цитати з книги, які підкреслять певну атмосферу та емоційне враження. Закадровий голос може бути аудіозаписом, де сам автор книги розповідає про свою мотивацію для її написання, ставлення до теми війни. Однак варто пам'ятати, що цей засіб має доповнювати і підкреслювати контент буктрейлера, а не конкурувати з ним. Комунікаційний вплив буктрейлера на глядача посилює також незвична форма ролика і відсутність спойлерів щодо сюжету книги.

Розгляньмо вищенаведені теоретичні міркування на конкретних прикладах сучасних українських буктрейлерів про російсько-українську війну. У дослідженні застосуємо умовний хронологічний розподіл буктрейлеризованих

художніх текстів на ті, що написані до повномасштабного вторгнення, і ті, що створені після нього.

З першої категорії видань візьмемо до аналізу буктрейлери на знакові художні тексти, вихід яких набув суспільного резонансу, – роман Сергія Жадана «Інтернат» (2017) та роман Тамари Горіха Зерня «Доця» (2019).

Буктрейлери до книги Сергія Жадана «Інтернат»

Творча багатовимірність і оригінальність Сергія Жадана, увага до гострих тем у житті суспільства, його медійна активність зробили митця однією з найпомітніших постатей у сучасному українському культурному просторі. 2017 року вийшов друком роман С. Жадана «Інтернат». Про цей резонансний художній текст є низка інтерв'ю автора, а також численні буктрейлери.

Анонс видання 2017 р. розмістило в мережі видавництво «Meridian Czernowitz». Хронометраж ролика 30 с. Концепція буктрейлера мінімалістична: спочатку емоційно наснажена цитата, озвучена С. Жаданом: *«Коли світ розколюється і розпадається на частини, коли війна проходить через твоє серце, коли говорити стає важко та небезпечно, лишай за собою право на свій голос. Не дозволяй нікому робити за тебе свій вибір»*, після неї – інформація про можливість придбання книжки. Саме відеофрагмент із цією цитатою стане своєрідною «візитівкою» роману-подорожі; його фіксуємо в усіх буктрейлерах на книгу «Інтернат», які нам вдалося переглянути.

Буктрейлер Вінницької ОУНБ ім. В. Отамановського (автор О. Шевчук, 2022), хронометраж 2 хв 15 с, розпочинається вищезгаданою цитатою, яка відразу налаштовує на сприйняття інформації про книгу.

Фокус нарації атмосферно-сюжетний.

Аудіосупровід ролика – пісня Ріановоу «Вітчизна» (*«Тобі знайоме почуття спустошення, коли ідуть бої без оголошення, коли вітчизну ділять, не спитавши дозволу...»*) – вдало корелює з візуальним рядом і музично, і вербально.

Цей буктрейлер на книгу, написану до повномасштабного вторгнення, було створено вже після 24 лютого 2022 року, тому візуалізація початку бойових

дій (нагадаємо, що у творі йдеться про 2015 рік) реалістично резонує кожному українському реципієнтові, створюючи атмосферу «точки неповернення».

Чорно-біло-червона кольорова гама посилює експресію тексту в кадрі: *«Війна завжди приходить несподівано»; «...Просто посеред ночі розумієш, що чуєш звук пострілів та бачиш вогонь у вікні, і звичний хід днів безповоротно порушується...»*. Традиційне для буктрейлерів на книги про війну застосування контрасту у візуалізації контенту, наприклад: фотокадри зі школи, на яких дитячі обличчя (ніби символізують мирне життя) і розбиті будинки, присипані снігом.

Коротка текстова інформація про твір не дублює анотацію, за формою нагадує відгук: *«...це не роман-епопея, покликана стати панорамою того, що відбувається на сході України. Це локальна історія одного звичайного шкільного вчителя...»*. Фраза білим шрифтом на чорному тлі *«Нікого не шкода»* (яку в романі повторює головний герой – вчитель Павло) у буктрейлері деперсоналізована, набуває універсального характеру. Завершується ролик зображенням обкладинки книги і зрозумілою потроєною спонукою: *«Читай!!! Читай!!! Читай!!!»*.

Буктрейлер Черкаської ОУНБ ім. Т. Шевченка. (2022), хронометраж 3 хв.

Фокус нарації сюжетно-атмосферний.

Буктрейлер за форматом нагадує презентацію: розпочинається інформацією про творчість Сергія Жадана (обкладинки книг *«Депеш мод»*, *«Месопотамія»*, *«Псалом авіації»*, *«Біг Мак та інші історії»*, *«Інтернат»*), подано фото автора, текстову інформацію про нього, зокрема про висунення на Нобелівську премію. Далі наведено відомості про роман *«Інтернат»* (2017), зосібна слова С. Жадана про книжку.

У контенті буктрейлера використано два відеофрагменти за участю письменника: уривок з інтерв'ю (*«Книга важка, не розважальна, але про ці речі треба говорити»*) та в кінці ролика озвучена автором цитата з роману *«Інтернат»* (*«Коли світ розколюється, розпадається на частини...»*).

В аналізованих українських буктрейлерах на книги про війну загалом уникають прямих оцінних суджень про видання. Цей ролик є винятком: в одному з кадрів читаємо – *«“Інтернат” називають однією з кращих книг про війну»*.

Ще одна відмінність аналізованого зразка медіапродукції – подано лаконічну інформацію про сюжет роману-подорожі. Цим буктрейлер теж нагадує формат презентації, проте для певної категорії потенційних читачів, можливо, така інформація стане аргументом прочитати книжку.

Цитата з роману «Інтернат» – *«Одного разу, прокинувшись, ти бачиш за вікном вогонь. Ти його не розпалював. Але гасити його доведеться й тобі...»* – написана за кілька років до повномасштабного вторгнення, однак у кадрі органічно корелює з фотоілюстраціями, що облетіли світові ЗМК вже після 24 лютого 2022 року.

На користь піджанру *буктрейлер-відгук* свідчить блок «Відверто про роман», у якому наведено три цитати-рефлексії тих, хто вже прочитав книжку, – Іллі, блогера; Максима, студента; Дарини, мисткині. Умовна персоналізація зворотного зв'язку (вказівка імені та роду занять) у цифровому суспільстві не є запорукою реальності відгуків, але зміст цитат видається достовірним.

Ще раз наголосимо, що обидва аналізовані буктрейлери створено вже після повномасштабного вторгнення. Можна помітити, наскільки змінилося емоційне сприйняття теми війни і відповідно змінилися виражальні засоби, якими воно втілюється. Буктрейлерам на книги про війну притаманна фактографічність, що підвищує читацьку довіру до рекламованих художніх текстів. Візуалізація через використання фото і відео реальних бойових дій та їх наслідків спрацьовує на користь переконливості наративу.

Роман Тамари Горіха Зерня «Доця» (2019) про універсальність локального досвіду в контексті національної ідентичності. Цей твір широко репрезентований у медійному просторі у форматі аудіокниги, відеоінтерв'ю авторки, відгуків читачів, матеріалів презентацій тощо. Також натрапляємо і на низку буктрейлерів.

Буктрейлери до книги Тамари Горіха Зерня «Доця»

Буктрейлер Бібліотеки Криворізького державного педагогічного університету. Хронометраж 10 хв 45 с. Автор Г.П. Ростальна. Фото Д. Муравського. Фрагменти з аудіокниги «Доця» читає Р. Зюбіна.

Фокус нарації сюжетно-атмосферний.

Текстово-довідковою інформацією про автора – Тамару Дуду (псевдонім і позивний Горіха Зерня) – та її дебютний роман «Доця» розпочинається відеоролик. У буктрейлері використано чотири фрагменти відеоінтер'ю з письменницею, яка стверджує, що «книжка є інструментом духовного спротиву окупації»; оповідає про прототип героїні роману та створення передумов до самоототожнення читача з героїнею; про адаптацію людини в різних обставинах, її дорослішання; про Василя Стуса і про зняття стигми з мешканців Донецька.

Закадровий жіночий голос (Римма Зюбіна) озвучує цитати з роману, які є сворідними відповідями на риторичні питання зі слайдів: *«Мало сказати: книга про війну. Вона про тисячу й одну невігадану історію війни. Яка з них найпотворніша? – Нема дурних відволікати жінку, коли жінка убиває...».*

Неочікувані акценти у сприйнятті постаті Василя Стуса як символу незламності й українськості Донеччини підкреслено озвученою закадровим голосом цитатою: *«Якби я побачила Стуса...».* Доля митця національного масштабу ніби стає частиною локальної історії його землячки. Обсценна лексика потенціює і персоналізує експресію. Зауважимо, що нині уживання ненормативної лексики в оцінюванні подій російсько-української війни іноді кваліфікують як маркер спротиву. На час створення роману «Доця» семантичне наснаження і стилістична роль обсценізмів потрактовувались інакше.

Звучання закадрового голосу й одночасне друкування на екрані того ж тексту задіює різні канали сприймання інформації в реципієнтів і відповідно інтенсифікує її декодування.

У візуалізації застовано прийом колірної контрасту, який протиставляє мирне життя і війну, – поле, небо і на чорному тлі під звуки вибухів збільшується слово *війна* (*Війна розділила усе життя навпіл: тепер все або до, або зараз*). Як

фонові зображення використано обкладинку книги, фото вказівника «Донецьк», інших ландшафтних і політичних реалій регіону.

Повторюване питання *Чому «Доця»?* у першому вживанні стосується назви художнього тексту, а в другому – книжки.

В організації контенту буктрейлера використано анафори:

лексичну: *Книга, яку розбираєш на цитати; Книга, яку закінчивши, починаєш читати спочатку; Книга, яка нікого не залишить байдужим;*

синтаксичну: *Тому що захоплива... Тому що зворушлива... Тому що детективна... (страшна, смішна, містична, феміністична, красива, переможна, інклюзивна, про наш Донбас).*

Майже одинадцятихвилинний хронометраж буктрейлера дав змогу його авторці сформуванню докладне уявлення про книжку в потенційних читачів, застосовано ефективні прийоми компонування матеріалу, але як для формату проморолика він перенасичений інформацією.

Буктрейлер Старосинявської центральної бібліотеки (2022).

Хронометраж 1 хв 16 с. Автор А. Паламарчук.

Фокус нарації атмосферний.

Візуалізація контенту на чорному тлі, охопленому вогнем. Використано візуальну метафору: кожне зображення в кадрі через кілька секунд розлітається на друзки. Аудіосупровід – динамічна інструментальна музика.

Уся інформація подана через короткі речення в кадрі (наприклад: *Кожен діалог чи епізод відбувався в реальному житті; В ній немає жодного слова на «лю...», але вона про любов...; І про війну ... про втрачене дитинство, родину, дім, ілюзії...*) у поєднанні із чорно-білими чи кольоровими фотоілюстраціями. У буктрейлері відомості про авторку книжки максимально лаконічні: фото та назви двох премій – «Книга року» ВВС (2019) та Шевченківська (2022), яких удостоєно роман «Доця». Набуває символічного змісту кадр, де поєднано текст *«Донбас – це точка обнулення, місце, де все почалось. Тільки там заховано потрібні відповіді...»* і кольорове фото, підписане *«Донецьк, Україна»*.

Завершується буктрейлер кадром, де із вогню постає назва роману *ДОЦЯ*, ніби складена зі шматочків розбитого скла, яка за мить розсипається. Візуальна метафора крихкості сьогоденного буття («*тепер все або до, або зараз*») вдало увиразнює кодування медіаінформації. У цьому відеоролику виразна настанова викликати певну емоційну реакцію та зацікавити виданням, і, на нашу думку, цієї мети він досягає.

У буктрейлерах на книги, написані після повномасштабного вторгнення, фіксуємо еволюцію самого жанру буктрейлера, його виражальних засобів, komponування контенту. Фокус нарації зміщується від домінування сюжетного до атмосферного, рідше – концептуального. Помітна тенденція до естетизації та мінімалізму, уникання перенасичення інформацією, хоча є і винятки.

Розглянемо це на прикладі чотирьох різножанрових видань, що вийшли друком після 24 лютого 2022 року.

Буктрейлер на книгу Надії Сухорукової «Маріуполь. Надія»

Хронометраж 31 с. Піджанр – книгоанонс.

Авторка книги – мешканка Маріуполя – журналістка Надія Сухорукова вела щоденник, де фіксувала події в блокадному місті, яке російська армія перетворювала на руїни: *«Це місто мого дитинства, моєї любові, мого щастя. Я бачила його різним, але ніколи не думала, що побачу його мертвим».*

Упродовж усього ролика на екрані бачимо текст: «**ПЕРЕДЗАМОВТЕ СЬОГОДНІ книгу-щоденник блокади Маріуполя**», що свідчить про піджанр книгоанонсу. Аудіовізуальна концепція буктрейлера побудована на використанні закадрового жіночого голосу (що символізує авторку щоденника) та анімації – пензлик зафарбовує яскраву картину темними кольорами. Це увиразнює атмосферний фокус нарації, що, зокрема, реалізований у прийомі контрасту (*Нас бомбили і обстрілювали, а ми намагалися усміхатися одне одному*) та у фігурі риторичного питання: *Що ми зробили не так?* Фінальний кадр традиційний для анонсу – обкладинка книжки.

Буктрейлер на книгу П. Вишебаби «Тільки не пиши мені про війну».

Хронометраж 2 хв 29 с. Сарненська бібліотека для дітей (2023).

Павло Вишебаба – військовий та поет, відомий тим, що декламував власні вірші на коротеньких відео прямо з війни. Ці тексти покладено в основу збірки поезій автора «Тільки не пиши мені про війну».

Своєрідною візитівкою поета і його книжки є вірш «Доньці», саме цей художній текст у виконанні автора та співачки Кола послужив основою для створення буктрейлера. Аудіоряд візуалізований зображеннями в кадрі сторінок книжки (з віршами «Доньці», «Маріуполь», «Як не любити», ілюстрацій до них), фото дітей у класі, які на смартфонах показують батьків у військовій формі. Титрами йде текст: «Очі дітей – океан, навіть мовчки, знають усе, бо вже стали дорослі». Завершується буктрейлер кадром із віршем «Доньці».

Фокус нарації буктрейлера – атмосферний. Цьому сприяє діалогічність: П. Вишебаба декламує текст, а Кола продовжує його співом. Аналізований буктрейлер за форматом нагадує відеокліп.

У соцмережах також натрапляємо на проморолик «У мене просто ШОК! Огляд книги-бестселера Павла Вишебаби» української книжкової оглядачки Nadia Lira, який за змістом можна вважати фанбуктрейлером. Медійниця звертає увагу на успішність продажів тиражу книжки і пояснює це тим, що Павло працював у піарі, грамотно застосував свої знання. Використання риторичних питань (*Хто уже встиг купити? Як вам нова зірка поезії і тіктоку?* тощо), розмовно-довірча тональність оповіді з вкрапленнями сленгу має на меті усунення комунікативних бар'єрів з потенційною аудиторією читачів.

Буктрейлер на книгу Володимира Станчишина «Емоційні гойдалки війни»

Хронометраж 2 хв 59 с. Автор проекту І. Боришкевич (ЦБС м. Рівне). Один із переможців конкурсу буктрейлерів «Книга в кадрі – V».

Книга Володимира Станчишина «Емоційні гойдалки війни. Роздуми психотерапевта про війну» присвячена військовим діям та їх впливу на людську психіку. Видання розраховане на найширшу цільову аудиторію.

Фокус нарації буктрейлера атмосферно-концептуальний.

Анімаційний персонаж (чоловік в окулярах, одягнений офіційно) символізує психолога, який дає відповіді на питання через цитати на екрані. Візуальний образ налаштовує реципієнта на диференціацію інформації, яку транслює професіонал і його потенційні клієнти.

Риторичні питання: *Чому зараз прощення неможливе? Що ховається за ненавистю і злістю? Як знайти своє призначення у цей час? Як нам стати доброю підтримкою одне для одного? Як жити з почуттям провини вцілілого? Чому так важливі ритуали, коли ми відпускаємо людину? Як пережити втрату рідних?* – створюють ілюзію бесіди з реципієнтом буктрейлера. Стилістичне використання великої літери у прикладі: *Війна забрала у нас Сьогодні, але ми маємо своє Вчора і будемо мати своє Завтра* – сприяє символізації виділених у такий спосіб понять.

Назву книги «Емоційні гойдалки війни» введено й інтерпретовано через зображення-символ гойдалки, вона фігурує в кількох епізодах (на початку ролика люди потрапляють на гойдалку, у кінці буктрейлера – кадр із порожньою гойдалкою). Використано чорно-білу кольорову гаму (зображення в кадрі то білі, то чорні; чорно-білі силуети людей без облич, чорно-білі руки, чорний вибух, чорні силуети в касках тощо). Аудіосупровід – ритмічна інструментальна музика, яка посилює емоційну напругу. У кінці ролика наведено відповідно ілюстровану текстову інформацію про книжку, а також про її автора.

Цей буктрейлер настільки динамічний і перенасичений експресивно навантаженою інформацією, що, на нашу думку, є підстави говорити про «канібалізм» кадрів (коли занадто емоційні, яскраві або страшні кадри настільки поглинають увагу глядача, що він може втратити інтерес до сюжету ролика).

Буктрейлер на книгу Олександра Михеда «Котик, півник, шафка»

Хронометраж 2 хв 22 с. КЗК «Міська дитяча бібліотека», філіал №3, Кривий Ріг (2023).

Фокус нарації атмосферно-концептуальний.

Аудіосупровід буктрейлера – пісня Стінга «Russians», яку виконавець хоча й написав давно, але після початку повномасштабного вторгнення у березні 2022

року присвятив українцям. Зазвичай музика в медіатексті підпорядкована відеоряду і функціонує за його законами. Проте у цьому буктрейлері композиція Стінга ніби живе своїм життям, незалежним від нарративу та візуалізації, але успішно виконує функцію формування певної атмосфери і для підготовленої аудиторії створює алюзійний резонанс між текстом пісні, буктрейлеризованою книгою і сучасною ситуацією в Україні.

Всю інформацію про видання надано через візуальний ряд, зокрібно через традиційний прийом гортання книжки з ніби ненавмисною затримкою на потрібній сторінці і фокусуванням на певному тексті, наприклад, про автора (*проходить службу у ЗСУ*) та художницю (*з початку повномасштабного вторгнення фіксує все, що відбувається, в коміксах і графічних репортажах*).

Одним із символів незламності українців після повномасштабного вторгнення став образ котика зі зруйнованої багатоповерхівки у Бородянці, врятованого у квітні 2022 р. У буктрейлері його візуалізовано через фото і меми – зображення kota з підписом «Слава нації, смерть ворогам», kota у формі військових ЗСУ. В уявному діалозі Котика і Шафки: «Ти як, Шафко? А ти Котику? Тримаюсь.» – оприявлено інформацію про колаж, який надихнув українського письменника на створення цього притчевого тексту.

Враження про сюжет формується алюзійно за допомогою вербальних і візуальних символів, підкріплених ілюстраціями та цитатами з книжки, наприклад: *«Нагріта теплом дідусевих рук Шафка, подарований на свято Півник і врятований Котик втілюють силу й незламність, бережуть рід, дарують надію»*. Документальне підґрунтя в буктрейлері оприявлено через проєкцію на реальні події в конкретному місці – Бородянці на Київщині, яка дуже постраждала під час російської окупації, що тривала близько місяця (*«Єдине, що вціліло, – котик, шафка і півник»*).

Автор буктрейлера не прагне спровокувати сплеск сильних емоцій у глядача, основна настанова – на рефлексію й концептуалізацію символів незламності українців. Також варто відзначити високий естетичний рівень відеоролика.

Сучасні українські читачі книг про російсько-українську війну зазвичай внутрішньо налаштовані на рецепцію текстів такої тематики через власний інформаційний і досвідний бекграунд. Якщо до 24 лютого 2022 року реципієнт сприймав і оцінював мистецький твір про події на Сході України переважно з позиції «стороннього спостерігача», то нині ціннісний вимір воєнної творчости визначає «ефект особистої присутности», що межово загострює емоційний складник і посилює вимоги до документального підґрунтя. Еволюціонує і сфера створення буктрейлерів на книги про війну. Якщо до повномасштабного вторгнення домінувало філософсько-рефлексивне спрямування таких відеороликів, український читач потребував певного часу і засобів для налаштування на відповідний емоційний реєстр, то нині відбувається миттєве емоційне включення реципієнта в ситуацію, і творцям буктрейлерів треба дбати про дотримання балансу, щоб люди не перетинали свій «больовий поріг» у сприйнятті воєнної тематики в рекламованому виданні, адже це відштовхне потенційних читачів від придбання книги.

Загалом дослідження дає підстави стверджувати про помітну еволюцію жанру буктрейлера, його виражальних засобів, архітекtonіки контенту в 20-х роках ХХІ століття. Фокус нарації зміщується від домінування сюжетного до атмосферного, рідше – концептуального. Помітна тенденція до естетизації й мінімалізму, уникання перенасичення відеоролика інформацією. Мовна специфіка буктрейлерів варіюється залежно від цільової аудиторії реципієнтів та жанру книги. Цей різновид медіапродукції зайняв свою нішу в культурному та освітньому просторі України, триває становлення його мовно-естетичного канону, моделювання дидактичних функцій, тому постає виразна перспектива подальшої лінгвостилістичної, лінгвопрагматичної та лінгводидактичної рецепції буктрейлера.

Література

Бессараб А.О. (2014). Буктрейлер як нове явище у сфері соціальних комунікацій. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*, 1–2(17–18), 159–163.

- Білушак Т.М., Радковець О.І. (2021). Буктрейлер як мультимедійна реклама в популяризації книги автором в середовищі інтернет. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 1 (ч. 3), 247–252.
- Варданян М.В. (2018). Буктрейлер як засіб підвищення читацької активності майбутніх учителів початкової школи у навчанні дитячої літератури. *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 64, 2, 39–47.
- Зражевська Н.І. (2022). Оповідні стратегії медіатексту. *Social Communications: Theory and Practice*, 14(1), 53–70.
- Косачова О.О. (2014). Буктрейлер як ефективний медіаресурс сучасної бібліотеки. *Вісник Книжкової палати*, 10, 15–18.
- Патра С. (б. р.). *Буктрейлер як засіб реклами книговидавничої продукції*. <https://uu.edu.ua/buktreileri> (дата звернення: 01.06.2023).
- Сізова К.Л., Алексеєнко Н.М., Хміль-Чуприна В.В. (2020). Властивості буктрейлера: український та світовий досвід. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*, 1(41), 85–89.
- Хмельовська О. (2013). *Буктрейлер по-українськи: додаткова промоція книги чи забавки для видавця?* <http://www.chytomo.com/news/buktreiler-po-ukrayinskydodatkova-promotsiyaknyhychy-zabavkydlya-vydavtsya> (дата звернення: 01.06.2023).
- Хміль-Чуприна В.В. (2020). *Популяризація читання художньої літератури в українських засобах масової комунікації* [автореф. дис. ... канд наук із соц. комунікацій]. Дніпро.
- Rosiński С. (2016). *Zwiastun książkowy*. <http://fp.amu.edu.pl/zwiastun-ksiazkowy/> (дата звернення: 03.06.2023).

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛЕКСЕМИ *МОСКАЛЬ* ТА ЇЇ ПОХІДНИХ У СЛОВНИКУ, ПАРЕМІЯХ ТА ДИСКУРСІ УКРАЇНЦІВ: ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНІСТЬ (Т. А. Космеда)

*«Народ (український – Т. К.) не любить росіян,
від яких відрізняється нарідччям, звичаями та
характером. Им'я Москаль служить у них насмішливим»*

(В. Кравченко, 1996, с. 27)

Мегаекстралінгвальним чинником, що найбільш виразно вербалізується в українському мовленні сьогодення, безперечно, є російсько-українська війна. Мову цієї підступної війни в українському мовознавстві досліджує чимало вчених, серед яких А. В. Березовенко, Н. В. Кондратенко, Т. В. Корольова, Н. М. Костусяк, М. І. Навальна, В. П. Олексенко, Н. М. Панасенко, Б. О. Парахонський, Л. А. Петренко, М. І. Степаненко, Г. М. Сюта, Г. М. Яворська та ін.

В українській лексикографічній практиці з'явився перший (2022), хоч і невеликий за змістом (111 дефініцій), «Термінологічний словник російсько-української війни», упорядником якого є С. Л. Чуніхіна, а редактором М. М. Слюсаревський (ТСРУВ). У передмові зазначеного видання наголошено, що «цей словник – перша спроба відтворення семантичного простору російсько-української війни. Його метою є психологічно обґрунтоване впорядкування смислів, термінів, назв, подій, символів», за допомогою яких ця війна може усвідомлюватися українським суспільством (ТСРУВ, с. 3). Реальність війни в зазначеному словнику презентовано за чотирма параметрами, зокрема це: (1) *учасники (сторони) війни*; (2) *події та локації війни, що є осередками найбільшого емоційного напруження*; (3) *психологічні феномени та психологічні наслідки війни*; (4) *приклади спонтанної міфо- та мемомтворчості українського суспільства, призначення яких – реалізація аутотерапевтичних функцій*, що цілком виправдано. Доцільним вважаємо брати за основу широке

тлумачення терміна *російсько-українська війна*, однак не слід, як видається, виокремлювати три лексико-семантичні варіанти значення цього слова, порівняймо: «1) боротьба за незалежність України, яка триває кілька століть; 2) бойові дії, які точаться на сході впродовж восьми років (від анексії Криму та окупації частини Донецької і Луганської областей); 3) період повномасштабного вторгнення російських військ в Україну з 24 лютого 2022 року, коли о 5 : 05 ранку російська армія бомбила Київ» (ТСРУВ, с. 12). Слід, як видається, виокремити одне значення з указівкою на конкретизувальні періоди реалізації війни.

Першим об'єктом лексикографування в «Термінологічному словнику російсько-української війни», як бачимо, слушно названо *учасників війни*, а, зважаючи на вказівку, що російсько-українська війна, боротьба за незалежність України *триває кілька століть*, цілком логічним є звернення до лінгвокреативності українців щодо моделювання вербального образу росіянина, номінованого в мовній свідомості давніх українців і сучасників *москалями*. Звернення до традиції вербалізації ворога України видається *актуальним і перспективним* завданням.

В основі цього дослідження *методологічні постулати* класиків мовознавства, насамперед В. фон Гумбольдта та О. О. Потебні щодо констатації нерозривної єдності мови й мислення з указівкою на визначальну роль мови, оскільки саме мова безпосередньо впливає на когнітивну діяльність її носіїв, моделюючи їхню мовну свідомість, своєрідність ментальності, світогляду, тобто бачення, розуміння і сприйняття довкілля, зокрема й ворожого.

Зазначені методологічні засади проєктуємо на дослідницьку мету, що полягає (а) в перегляді традиційної інтерпретації лексеми *москаль* та її похідних у тлумачних словниках української мови та (б) в з'ясуванні семантико-прагматичного навантаження новотворів, мотивованих лексемою *москаль*, що зафіксовані в період російсько-української війни. Крім того, (в) спробуємо змоделювати узагальнений (стереотиповий) мовний образ *росіянина* як прадавнього ворога України, що відображений у мовній свідомості сучасних і

давніх українців, зокрема й в українських пареміях, відповідно до ціннісної парадигми знань українського етносу, його ментальності.

Авторська картотека містить близько 200 одиниць, що зібрані з (а) тлумачних словників української (СУМ-11, СУМ-20, тлумачного словника Б. Д. Грінченка, 1958) і російської (В. І. Даль, 1984) мов, (б) лексиконів нових слів, укладених А. М. Нелюбою та Є. О. Редьком на початку ХХІ ст. (2012, 2017, 2022), (в) збірки паремій «Українські приказки, прислів'я і таке інше», що сформована Матвієм Номисом (М. Т. Симоновим) (1993), а також (в) низки етимологічних словників російської мови, що укладені О. Г. Преображенським (1910) і М. Ю. Ф. Фасмером (1986).

Лексема *москаль* у тлумачних словниках, історичному й сучасному публіцистичному дискурсі та словниках нових слів і значень

До інтерпретації мовного образу *росіянина (москаля, кацапа)* як ворога українського народу сьогодні активно звертаються мовознавці. Наприклад, О. М. Гірняк схарактеризував продуктивні способи творення етнофолізмів *москаль* і *кацап* у сучасному інтернет-дискурсі (Гірняк, 2023), зауваживши, що кожний етнос у межах власної лінгвокультури виробляє стереотипові уявлення про інші етноси на основі врахування моделей їхньої поведінки, а для номінації етнонімів, що презентують пейоративну оцінку, вербалізують відповідні емоції, почуття, прагматику зневаги, приниження, глузування, ненависті та под., зазвичай використовують термін *етнофолізм*, до якого належить і лексема *москаль*.

О. В. Ковтун розглянула неологізми в системі ознаково-предметних агентивних імен у сучасному мовленні українців та англійців: акцентовано увагу на номінаціях агресорів-росіян, змодельованих під час російсько-української війни (Ковтун, 2023).

Досліджуючи семантико-прагматичну структуру лексеми *москаль*, О. М. Гірняк цілком слушно звернувся до тлумачного словника, упорядником якого є Б. Д. Грінченко (СГ, т. 2, с. 447), хоча раніше спробу такого аналізу

здійснив і С. В. П'ятаченко, долучивши й українські паремії (див.: П'ятаченко, 2006). У словнику Б. Д. Грінченка, як і в інших тлумачних словниках української мови, презентовано два основні значення цієї лексеми: (1) 'великорос' і (2) 'солдат'. Лексикограф зафіксував похідні цього слова, інтерпретувавши відповідну семантику й прагматику. Порівняймо наявні в українській мові іменники – назви осіб, які використовують для номінації росіянина-москаля з урахуванням гендерного й вікового чинників, а також прагматичних орієнтирів, це зокрема: *москаленко, москаль / москалиха, москаленя, москальча, москальчик, москальчук, москалюга, москалик / москаличка, москалівна*; збірні іменники: *москальня (москальня як комахня), москальство, москалята*; присвійні прикметники: *москалів (москалева, москалева)*; утворення на основі актуалізації процесу антономазії (апелятивізації) та метонімізації – *москва* (у значенні 'москаль'); власні назви, похідні від *Москва* – *Москвіщина, Московщина*, та відповідні деривати від *московець / московка* й прикметник – *московський (-а, -е)*.

Актуалізуємо обґрунтовану думку вчених, що «назва “Москва” за своїм походженням (етимологією) є назвою не слов'янською, а угро-фінською (Ключевский, 1956, т. 1, с. 294). Мовознавець О. Преображенський висловив припущення, що це радше “мерянське слово, бо Владимирська, Ярославська і вся Московська губернії складали колись область Мері” (Преображенский, 1910, т. 1, с. 559). Існують три чудськомовні версії тлумачення цієї назви. За однією з них назва походить від мерянського *моска́ авá* – **медведиця** (*моска* — **медвідь** і *ава* — **мати, жінка**). За другою – із фінського *musta* – **чорний, брудний** і *va* – **вода**, тобто “**брудна вода**”. За третьою – *моска* – **корова** і *ва* – **вода**, тобто “**коров'яча калюжа**” (там само, с. 559). М. Ю. Ф. Фасмер твердить, що останнє тлумачення набрало широкої популярності завдяки авторитетові В. О. Ключевського, який уважав його найбільш достовірним (Фасмер, 1967, т. 2, с. 660). Відомі й інші етимологічні варіанти цієї назви. Наприклад, назва річки, яка дала ім'я Москві, перекладається з бурят-монгольської мови як “закручене русло”» (Наконечний, 2001). Як бачимо, концептуальне наповнення лексеми

Москва пов'язане зі смислами 'матір ведмедя', 'чорний', 'брудний', 'коров'яча калюжа' 'закручене русло': спостерігаємо насиченість пейоративними смислами, що згодом розвинулися в ширшу систему. М. Фасмер зазначене заперечує (Фасмер, 1986, т. 2, с. 660) і наголошує, що *Москва* – це назва річки й міста, зафіксована в XIV ст. Водночас указаний автор стверджує, що назва річки старша за назву міста, оскільки можна простежити більш ранні вживання цієї лексеми на зразок *на Москві*. М. Фасмер припускає, що лексема *Москва* може бути спорідненою із чеським або словацьким *moskva* в значенні 'сирий хліб (у зерні)', 'калюжа', польським *Mozgava* – назва ріки; із литовської мови він пропонує актуалізувати значення 'мити, полоскати'; припускає зв'язок розглядуваної лексеми з фінською назвою. На думку М. Фасмера, недоречними є пояснення, які наводить О. Г. Преображенський. Водночас етимолог актуалізує «табуйований вислів *в Москву съездить*», що значить 'народити' (там само). Зауважмо, що в цьому словнику слово *москаль* інтерпретовано як 'виходець із Москви, росіянин, солдат', і є вказівка на функціонування цього слова в тогочасному українському мовному просторі, оскільки подано словосполучення з тексту М. В. Гоголя – рос. «*москаля везть*», що значить 'брехати' (там само, с. 659). Є. П. Наконечний також наголошує, що «назвою "Русь" (...) означали лише білорусів та українців. Колишнє Залісся литовці (а також українці та білоруси) називали тільки Московщиною. Як пише дослідник тієї епохи О. Савич, тодішні "наші джерела усеньку "руську" людність Польсько-литовської держави як білоруську, так і вкраїнську, зв'язану між собою політичною та культурною єдністю, об'єднують спільним терміном "Русь" і "руський", протиставляючи його термінові "Москва", "московитянин"» (Савич, 1929, с. 5). А починаючи із XVII–XVIII ст., своїх північно-східних сусідів українці називають «москалями», а їхню країну «Москвою», «Московщиною», «Московією»» (див. Наконечний, 2001).

В українській мові функціонують і емоційно-експресивні похідні від *москаль* – це *москалице*, *москальсько*. Додамо, що галичани використовують лексему *москаляка*; наведімо поширену на Західній Україні паремію: *Москаляку – на*

гілляку. Побутує і вислів *Москолота як голота*. У СУМ-11 негативно марковані похідні від етноніма *москаль* не зафіксовано, а, навпаки, спостерігаємо нейтралізацію пейоративної семантики, що, очевидно, можна пояснити часом виходу словника у світ – радянський період, наявністю відповідної цензури, порівняймо: *москаленко* – заст. ‘син москаля’; *москалик* – пестл. до *москаль*’; *москалиха* – заст. ‘дружина москаля’ (у 1 знач.); *москалів* – заст. прикм. до *москаль*; *москалівна* – заст. ‘дочка москаля’; *москаль* – заст. (1) ‘вояк, солдат’; (2) ‘росіянин’; *москальчук* – заст. ‘син москаля’, а також *московка* – ‘дружина москаля’ (див. СУМ, т. IV, с. 808). Простежуємо вказівку на те, що лексема *москаль* та її похідні належать до застарілої лексики, а слово *москалик*, як виявляється, має значення пестливості, а не зневаги чи іронії, хоча в дискурсивному просторі українців прагматика вживання цих лексем однозначно маркована негативною оцінкою. Щоправда, у СУМ-20 слово *москалик* вже супроводжує не лише маркер «змен.-пестл.», але й «ірон.» (див. СУМ-20, с. 1676), а лексему *москаль* у другому значенні витлумачено як «розм.» ‘неофіційна, побутова назва росіянина’ (там само). Усі інші похідні від лексеми *москаль* інтерпретовано так само, як у СУМ-11. У тлумачному словнику В. І. Даля зафіксовано дієслово рос. *москалить*, яке цей лексикограф кваліфікує як українізм російської мови: *млрс. мошенничать, обманувать в торговле* (Даль, 1984, т. 1, с. 399). С. В. П’ятаченко наголошує, що «прикладі творчості таких майстрів українського слова, як І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, М. Кропивницький, А. Свидницький достатньо переконливо свідчать, що нормою української мови були терміни *москаль*, *Московщина* та похідні. Ця норма виводилася із живої розмовної мови українського народу і широко була відображена у фольклорі» (П’ятаченко, 2006).

У сучасному українському дискурсивному просторі простежуємо роздуми щодо значення лексеми *москаль*, зафіксовані в мовній свідомості сучасних українців: *Москаль чи московит – це не нація, не етнос, а стан душі, менталітет, спосіб мислення, діагноз накінець; Москаль – це духовний*

спадкоємець татаро-монгольської парадигми суспільного й державного устрою (див. Москалізм – состояние души). Надано характеристику москаля, якому властиве сповідування імперських ідеалів; симпатії до авторитаризму; прагнення до порушення прав людини; заперечення цінностей Заходу (див. там само). Представників цієї нації класифікують на види і підвиди, виокремлюючи серед них сталіністів, православних великодержавників, путіністів, пригожинців тощо (див. там само). Простежуємо функціонування лексеми *москалізм*, що не зафіксована тлумачними словниками. Наведімо дискурсивну інтерпретацію цього терміна: **Москалізм** – це свого роду розрив природного зв'язку понять, необхідних для нормального функціонування людської психіки, зв'язку *Людина – Родина – Нація – Людство*. Це наднаціональна імперська ідеологія, що сповідує утопічні ідеали щодо росіян як суперетносу Московської імперії-Росії (Русскіє і москалі).

Українці презентують свою лінгвокреативність щодо омовлення образу ворога. Наприклад, *моськаль* (від назви породи собаки *моська*): *І тоді москалі стають просто моськалями – дрібними, дзявкучими і кумедними, хіба інколи шумними, а, відтак, втомливими. А нашим слонам, звісно, пора далі* (Москалі); **«Десят москалят»** – назва пісні про те, як закінчилась агресивна війна росії проти України. За мотивами детективу пані Агати Крісті «Десять негрятят» (Раніше, ми співали пісню про «десять негрятят»...). Створено відповідні анекдоти глузливо-іронійної тональності, порівняймо: *Захотіли якось два москалі стати українцями. Прийшли вони в одне українське село, у хату, де жив старий, самотній дід і питають: «Дед, как нам стать украинцами?». Дід: «Бачите он ту високу гору?». Москалі: «Да...». Дід: «А на ній високий камінь бачите?». Москалі: «Да...». Дід: «Залізьте на цей камінь, крикніть Я УКРАЇНЕЦЬ і станете українцями». Вилізли вони на ту гору і бачать, що разом на камінь не вилізуть. От один каже: «Давай ты меня подсадишь, а я вылезу, дам тебе руку и вместе крикнем?». Підсадив він його, той виліз і кричить: «Я УКРАЇНЕЦЬ!!!!». Другий каже: «Давай мне руку». У відповідь: «Пішов ти,*

москаль!» (Кляті москалі). Так презентовано аморальну сутність цього етносу й відповідне ставлення до нього українців.

У сучасних словниках нових слів і значень, укладачами яких є А. М. Нелюба та Є. О. Редько, виявлено okazіональні новотвори, мотивовані номінацією *москаль* чи *москальський*. Зокрема, дослідники фіксують префіксальне утворення *псевдомоскаль* ← *москаль* у значенні ‘несправжній москаль’, наприклад: *Вони вже ідуть – зарізяки московські, Готові давно і на все: Попереду псевдомоскаль Жириновський по-фюрерськи голову гордо несе* (ЛСІ-2022); а також нові складні слова, наприклад, *москалонітек* у значенні ‘первісний москаль’ (СНУ-2017) та *зомбомоскаль* (СНУ-2017). Побіжно зауважмо, що О. М. Гірняк виокремлює новотвори, ужиті в дискурсі фейсбуку та ютубу, змодельовані шляхом усічення твірної основи – *моски*, наприклад: *...ви думаєте чого ті моски такі злі, в них забрали еду і толку будуть гризти нігті і нічого не зміниться* (Гірняк, 2023, с. 10).

Здебільшого okazіональне словотворення презентує мовну гру, наприклад, *москальгія* ← *мос[каль + нос]тальгія*, тобто ‘ностальгія москаля щодо своїх імперських амбіцій’; контекст уживання: *Зимове загострення москальгії?* (СНУ-2017). Простежуємо графічну гру з актуалізацією явища капіталізації в середині слова й моделювання омоніма до *москалька* – ‘дружина москаля’ чи ‘жінка-росіянка’; наприклад: *МосКалька* ← *кальк(а)* з *мос-ковськ(ої)*: *А ось «Не МосКалька» – це авторський новотвір, що означає кальку з російської мови* (СНУ-2017). Виявлено лексему, що утворена на основі актуалізації глузливої стилізації, *москальчино* ← [*москаль + мока*]чино як ослівлення словосполучення *мокачино* для *москалів*; приклад уживання: *Усе тепер ісконно ватно, «Росіяно» буде... Капучино – «Кацапчино», мокачино – «Москальчино»...* (СНУ-2017).

Спостерігаємо й порушення чинної морфологічної норми української мови, зокрема моделювання аксіологічно маркованих компаративних форм – ступенювання відносних прикметників: *москаліший* ← *москаль* (вищий ступінь ознаки, пов’язаної з москалем), наприклад: *Не станеш на прю ти – не гнутимеш пруті і будеш цілішим, але москалішим. Отож думай головою, як знов далі*

жити... (СНУ-2017). Формотвірний ланцюжок *наймосковленіший* ← *московленіш(ий)* ← *московлен(ий)* демонструє моделювання форм найвищого ступеню ознаки, названої дієприкметниковою формою *московлений*, наприклад: *Коли воно стане для нас таке ж необхідне, як дихання, тоді не здолає нас ніяка наймосковленіша Росія* (СНУ-2017). Виразним прикладом новотвору є дієслово *замоскалювати*, що походить від *москаль*: ‘дія (процес) запровадження, поширювання всього, пов’язаного з москалем, робити таким, як у москаля (москалем)’, наприклад: *...Повзуть у пільмі яничари, Кістки замоскалюють в прах, Риплять і дерева, і нари, І кров не спадає з пера* (СНУ-2012). В усному побутовому мовленні зафіксовано оказіональний прислівник *по-москалячому*, тобто ‘так, як у москалів (негативно)’.

Прикметно, що креативні українці моделюють й оказіональні власні назви – *Замоскаля* від *за москаль(ями)*: ‘територія «за москалями» (про вигадану країну)’: *Про сьогоднішній «прорив» у газових контрактах Чарівного Замоскаля із Піднебесною* (СНУ-2017).

Поведінковий стереотип москаля в паремійній картині світу українського народу

В українському дискурсі ХІХ століття лексему *москаль*, як наголошувалося, уживали в значеннях ‘мешканець Московії’ і ‘солдат армії Московії’, водночас у пареміях використано метонімічне утворення *Москва*, презирливо-зневажливе *москалики*. Наголосімо, що «ані московська держава, ані московське суспільство не користувалися серед українського населення симпатією. Ось як писав 3 червня 1598 р. єпископ Іпатій Потій до князя Костянтина Острозького: “Хтожь не ведаеть, яко великое грубиянство, упорь и забобоны суть въ народе Московскомъ”» (Русская Историческая Библиотека. 1903, т. 19, с. 1017; цит. за: Наконечний, 2001).

Етнонім *москаль* омовлено як:

(1) відданий представник своєї загарбницької імперської країни, інструмент її агресії, зухвальства, прагнення до панування, наприклад: *Москаль*

казенна вещь ⁶⁹ (УП-Н, с. 76); *Про ідного москаля й війна буде* (УП-Н, с. 76), порівняймо також іронійне: *Ти, москалю, и добрий чоловік, та шенелія твоя злодій* (УП-Н, с. 76); *Хоч убий москаля, то він зуби вискали* (УП-Н, с. 76); *Москаль здавна вже панує...* (УП-Н, с. 76); *Московське панування, то не жартування* (УП-Н, с. 76);

(2) великий і вправний брехун, обманник, цинік, маніпулятор: *Казав москаль право, та й збрехав браво* (УП-Н, с. 76); від нього ніколи не дочекаєшся правди: *Москаль тоді правду скаже, як чорт молицьця стане* (УП-Н, с. 76); *Собака брехне – москаль віри поймає* (УП-Н, с. 76); вербалізовано думку, що москалям не можна ніколи вірити, яка віддзеркалюється в системі таких паремій: *Коли москаль каже сухо, то піднімайся й по ухо; Не вірь, як скаже, що сухо, – то певно буде по вухо; Як скаже москаль сухо, то піднімайсь по самі уха, то ще замочисся, ...то держись, ... то застрянеш; ...то певно буде* (УП-Н, с. 76);

(3) майстерний злодій, крадій, непорядний, аморальний, брутальний: *Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молицьця Богу стане* (УП-Н, с. 76); уміє спритно приховувати наслідки своїх злочинів: *Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай, як звали* (УП-Н, с. 76), а також «приписувати» свої злочини іншим, звинувачуючи їх: *На вовка помовка, а москаль кобилу вкрав* (УП-Н, с. 76); *Не за те москаля б'ють, що краде, а за те, щоб умів кінці ховати* (УП-Н, с. 76); *«Ой, чи не підвихнули чого з воза москалі, що ти й приїхав, все мовчиш?» – «Цілий день ходили коло воза – та вже ввечері!..»* (УП-Н, с. 562);

(4) представник дуже хитрого, нечесного, лицемірного й підступного етносу: *Москаль як ворона, та хитріший чорта* (УП-Н, с. 77); йому властива надмірна нав'язливість і безцеремонність: *Москаль ликом чваниця й кожному під ніс з ним пхасця* (УП-Н, с. 77); *Прив'язавсь, як москаль* (УП-Н, с. 155); *Од чорта одхристися, а від москаля не одмолися; ...не одиб'ється...; ...не відхристися...; ...не відмолися...* (УП-Н, с. 76). Йому не можна догодити, тому

⁶⁹ Примітка. У пареміях збережено орфографію, презентовану в зазначеному виданні.

не потрібно й намагатися цього робити, оскільки нічого доброго не вийде: *Москалеві годи як трясці, а все бісом дивиця* (УП-Н, с. 76); *Москаль знає, та ще питаєця; Невже б то москаль та дороги не знав?* (УП-Н, с. 77); *Де голова не лізе, туди москаль и влізе* (УП-Н, с. 585). Це не дуже й розумний народ: *Подай мені, Господи, той розум, що в Москаля навпослі* (УП-Н, с. 631);

(5) злидар, ледащо, не вміє господарювати: *За москалем панство: коло ноги ременяки – и все господарство* (УП-Н, с. 76); *Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована; Москаль ликом втязаний, у ликах ходе, та й всіх у ликах воде; Чорзнащо в лаптях, та й то москаль* (УП-Н, с. 77). Як бачимо, актуалізовано етнографізми російського побуту, що вказують на бідність (*лапті, личаки*);

(6) неохайний, брудний, бридкий, нечистий, мерзенний: *Москаль з багном, як жук з ...м* (УП-Н, с. 696), а також: *В Москву з грішми, з Москви з вішми* (УП-Н, с. 601). У пареміях ужито вульгаризми;

(7) народ, який загалом не можна інтерпретувати позитивно, оскільки немає віри, що представники цього етносу можуть бути порядними людьми: *Хоч добрий чоловік, та москаль* (УП-Н, с. 77); українці прирівнюють москалів до нуля, того, чого не варто й помічати, нікчемний і змалений народ: *«А багато було людей в церкві?» – «Людей, мамо, не було нікогісінько, тільки самі за себе москалі – так що й голки не було б де встромити...»*; *Москаль не велик чоловік, та ба!*; *Не великий москаль, та страшний* (УП-Н, с. 77);

(8) найбільше зло, пов'язане з нечистю, антихристами: *Вижу, що чорт москаля ніс у хижу* (УП-Н, с. 76); москалі гірші за чортівню: *Барив чорт з москалем пиво, та й солоду відрікся* (УП-Н, с. 76); *Москаль з бісом порадились, та й на лихо понадились* (УП-Н, с. 76). Інколи твердження про те, що москаль – це зло, гірше за чорта, моделюють у вигляді діалогів, що представлені варіантами, наприклад: *«Тату, лізе чорт у хату!» – «Дарма, аби не москаль; «Хто йде?» – «Чорт!» – «Добре, доню, аби не москаль»*; *«Тату, тату! Лізе чорт у хату!» – «Дарма, хоч два, аби не москаль»* (УП-Н, с. 76);

(9) лайлива людина з брутальним мовленням: *Москаль викрутнями перебуваєця, тім же він скрізь погано лаецця* (УП-Н, с. 76);

(10) чужинець, якого ніколи не можна сприймати як друга, товариша чи приятеля, а лише як ворога: *Москаль не свій брат; ...не помилує* (УП-Н, с. 76); *Не приходиця москаля дядьком звати; Не впадає москаля дядьком звать, а все дядюшка* (УП-Н, с. 77).

Отже, наведені паремії переконливо розвінчують міф, що росіяни й українці – братні народи. *Москалів* протиставлено українцям, оскільки росіяни завжди ворогували, зокрема й з українськими козаками: *Москаль козака як раз огулить, а москаля й чорт не одурить* (УП-Н, с. 77). Водночас протиставлено українське й російське мовлення у фокусі опозиції *позитивне, схвальне – негативне, неприйнятне*: москаля інтерпретовано як *бісового тарабана* (його мовлення вороже): *«Я б тому бісовому тарабану хліба б не дав», за те, що каже: «Порубать хохлів, порубать хохлів!»; а ту маленьку сопілочку все б паляницями годував, за те, що каже: «А за віщо їх, а за віщо їх!»* (УП-Н, с. 76). Ужито зневажливу номінацію українців (*хохол*), що поширена в мовленні росіян.

Проаналізуймо й паремії, що містять застереження проти будь-якого спілкування з росіянами як жорстокими, неблаганними людьми: *Москва слезам не вірить; Москаль на слези не вдаря* (УП-Н, с. 77); *«Нехай що хочуть роблять: я знаю, коли робитиму їм добро, то й вони колись охануця»*. – *«Еге! не вважайте! Сказано: «Москаль на слези не вдаря»...* (УП-Н, с. 77). Ці паремії презентують значення ‘нема віри чиймось скаргам, наріканням, плачу; скарги не допоможуть, бо Москва нещадна’. Поширена думка, що є дві версії виникнення наведеного вище усталеного висловлення: (1) з’явилося в історичний період правління Московії, коли з підлеглих міст знімали велику данину: міста послали в Москву чолобитників зі скаргами на несправедливість, однак російський цар суворо карав тих, хто скаржився; (2) виникло після звільнення від татарської навали, коли впали вольності Новгороду й зміцніла влада Москви. У Новгороді й виникли паремії рос. *Москва бьет с носка і Москва слезам не потокает (не верит)* (див.: Москва слезам не верит: значение фразеологизма).

Український народ створив паремії і в жанрі дитячих лякалок, щоб із малечку навчити дітей розрізняти небезпечних ворогів. Серед цих ворогів насамперед росіяни: *Леле, лелечко мені! Москаль ззість* («лякають дітей» – це уточнена вказівка укладача паремійної збірки) (УП-Н, с. 411), а також: *Оддам Москалеві* (УП-Н, с. 411).

Образ москаля вербалізовано і в жанрі українських дражнилок, що актуалізовані в комунікативних ситуаціях незадоволення, наприклад: *Московські недоломки!* (УП-Н, с. 71).

Для вербалізації незадоволення, розчарування, жалю, гіркоти, прикрості, досади, злості українці моделюють вигуківі паремії, дискурсивні висловлювання, які вони активно використовували, коли загалом ішлося про негатив, як-от: *Москаля підвіз!* (УП-Н, с. 590); *Московська віра!* (УП-Н, с. 697); *Звичме, московська напасть!*; *Московський час, як жидівський зараз; ...як и жидівський – не переcheкаєш* (УП-Н, с. 77); *Попопамьятаєш московський місяць* (УП-Н, с. 367).

Низка паремій фіксує застереження щодо будь-яких зв'язків із москалями: *З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи; З Москалем бувай, а камінь в пазусі тримай* (УП-Н, с. 76). Частотними є й паремії-рекомендації остерігатися москалів: *Від москаля поли вріж та й тікай; ...урвавши поли...* (УП-Н, с. 76).

Окремі паремії-прокляття змодельовано з одночасною примітивною відповіддю москаля, що ословлює чуже мовлення: *«Щоб ти зозулі не чув!»* (каже баба). – *«Мне и удодь закуеть!»* (одріка москаль) (УП-Н, с. 76).

Для вербалізації образу *москаля* використовують порівняльні конструкції: *Йде москаль так як трави* (УП-Н, с. 76) – указано на спосіб їхнього нападу ('тихо', 'підступно', 'нишком', 'непомітно', 'брехливо'); *Захотів вірви домагатись, як москаль медалі* (УП-Н, с. 254) – 'нахабна поведінка'. Крім діалогових конструкцій, що були наведені вище, інколи вербалізовано псевдокомунікацію, у якій презентовано іронійне звертання до представників етносу, які можуть лише відбирати чуже добро, позбавляти останнього, гнобити й зневажати людей: *Москалики, соколики, позаїдали ви наші волики; а як*

вернетесь здорови, то поїсте и корови (УП-Н, с. 76). У цьому разі лексема *москалики* презентує іронію та зневагу.

Крім того, у ментальності українців зафіксовано паремії, у яких несхвально схарактеризовано все, що пов'язане з росіянами, зокрема й тими українцями, які перейшли на службу до москалів, уподібнені до них за типом мислення та поведінкою: *Він так намоскалився, що и зпід живого п'яти ріже; Юшки московської ухватив!* Укладач тлумачить дієслово *намоскалитися* так: 'баловства заживає' (УП-Н, с.163). Інше значення, у якому може бути вжите це слово, – 'бути подібним на москаля'. Виразною щодо характеристики пристосованців є паремія *Ні, хлопці! его пора в Московію послати – там з его буде пан* (тлумачення укладача: 'про ледащо', що можна кваліфікувати як евфемізм) (УП-Н, с. 589).

У пареміях натрапляємо й на прислівник *по-московськи* у значенні 'так сильно й підступно, як москаль': *Дали ему помосковськи, аж ся лоб закурів* (УП-Н, с. 204).

Евфемізм *Московське пожалування!* (УП-Н, с. 77) використовують для іронійної номінації вдячності так само, як і пряме застереження, що росіяни завжди все відбирають силою – *...віддати москалеві за спасибі* (УП-Н, с. 631).

Простежуємо й глузливо-іронійну паремію *Ів би Москаль сало, та ба!* (УП-Н, с. 596), яку українці використовували в побутовому мовленні як вигук конструктору в тому разі, коли комусь чогось не хотіли дати. До речі, значення цієї паремії втілено в сучасному анекдоті: «*Не будеш їсти мого сала*». – «*Чому? Я ж хочу*». – «*Не будеш, бо я тобі не дам*». Іронійний висновок: своїм найріднішим і найкращим національним продуктом не можна ділитися з ворогом.

Звернімо увагу й на фіксацію в розглядуваній паремійній збірці зразків мовлення росіян, у яких вербалізовано ненависть до українців (дражнилки), що пов'язано з легендарним гетьманом Мазепою. Як відомо, цар Петро I піддав його анафемі. У мовленні росіян з'явився вигук як презентант лайки щодо українців. Порівняймо контекст із зазначеної збірки паремій: «*Мазена!* Лайка на

мугируватих и непроворних людей. Чувать подекуди и в наших сторонах (праве теж, що й мацапура), а більш Москалі так дражнять наших, за гетьмана Мазепу. В Лубенщині й тепер ще можна чувати (росказує народ), що за часів царя Петра І розсердиця було Москаль на чоловіка та й ножякою, чи чим там: “Мазена!”, каже, або: “Мазепин дух!”. А далі, кажуть, царь Петро дав указ – що, мов, хто залізця душі з отакої причини, и сам повинен наложить головою» (УП-Н, с. 187).

Отже, у ментальності українців образ-концепт *москаль* презентовано смислами, що моделюють портрет, який омовлює найвищу міру непорядності та аморальності: ‘бридкий’, ‘гидкий’, ‘мерзенний’, ‘безсоромний’, ‘недобрий’, ‘брутальний’, ‘нечесний’, ‘нечистий’, ‘огидний’, ‘негідний’, ‘пакісний’, ‘ниций’, ‘брехливий’, ‘цинічний’, ‘непристойний’, ‘вульгарний’, ‘лайливий’, ‘агресивний’, ‘ненавидить українців’. Аналіз ситуації, що виникла в період російсько-української війни, підтверджує правдивість такого портрета, вербалізованого українським народом здавна.

В аналізованій збірці паремій реальність стосунків, що усталилися між росіянами (москалями) та українцями, презентована так, що віддзеркалює:

(1) сприйняття росіян як ворожих воїнів та недоброго й підступного, зрадливого сусіда, етносу з притаманними йому негативними рисами, що зафіксовані на рівні їхньої ментальності, у стереотипах поведінки;

(2) емоційне напруження, яке виникає у взаємостосунках між українцями й російським етносом, презентоване у вербалізації конкретних типових ситуації, омовленні відповідних подій, учинків, історичних фактів, що також закарбовано на рівні ментальності українців (ними лякали дітей, створювали жахалки й дражнилки);

(3) намагання вербалізувати відповідні уроки щодо взаємодії між українським і російським народом для нащадків як певне застереження не реагувати на провокації, не піддаватися ідеологічному впливу, агресії, уміти давати відсіч;

(4) спробу викрити явище москалізації окремих представників українського етносу, коли українець ставав за характером і способом поведінки москалем.

Лексема *москаль* має традиційно широкий набір дериватів, що в сучасному мовному дискурсі розширюється, презентуючи негативну семантику й прагматику, насамперед іронії, сарказму, насміху, поглумки, зневаги, огиди, презирства тощо, що було закладено в історичному минулому на рівні ментальності під час вербалізації національного коду щодо ставлення українців до агресивного сусіда.

У проаналізованих пареміях презентовано тональність загального несприйняття *москалів* українським етносом – кепкування, глузування, висміювання; водночас вербалізовано почуття і емоції незадоволення, розчарування, роздратування, жалю, гіркоти, прикрості, досади й ненависті, що мотивовані досвідом спілкування з москалями. Мовне втілення отримали й негативні поведінкові стереотипи москалів, їхня ненависть до українців. Це сконструйовано в мовних формах порівнянь, евфемізмів чи дисфемізмів, діалогових конструкціях, формах авто- чи псевдокомунікації, дитячих лякалках і дражнилках.

Аналіз значення лексеми *москаль* із відповідними стилістичними маркерами та з урахуванням дериваційного ряду – семантико-словотвірних утворень від слова *москаль*, а також системи паремій, у яких омовлено цей образ-концепт, його поведінковий стереотип, дає змогу стверджувати, що український етнос через мовні форми та висловлювання, які стали усталеними й закріпилися в мовній картині світу, (а) інформує про типові риси характеру росіян, (б) пейоративно їх оцінює, указуючи на притаманні їм негативні характеристики, (в) викликає в мовців відповідні реакції несприйняття, (г) систематизує та організовує українське суспільство до відповідного сприйняття росіян та засуджує тих, хто їм уподібнюється.

Паремії омовлено у вигляді мовленнєвих жанрів застереження, попередження, рекомендації бути обережними з росіянами, ніколи їм не вірити, не підпускати близько до себе, очікувати агресії, обману, брехні, маніпуляцій.

Проаналізовані паремії, що вербалізують концепт *москаль*, засвідчують, що боротьба за незалежність України триває насправді кілька століть, а не почалася 2014 року. «Формування нового модусу сприйняття Україною Росії, вибудовування образу РФ без рис “братерства”» (Березовенко, с. 99) відбувається не сьогодні, оскільки омовлення так званих рис братерства відсутнє вже в дискурсі паремій ХІХ століття, що формувалися в історичному минулому України.

Перспектива цього дослідження полягає в необхідності вивчення специфіки функціонування в українському дискурсивному просторі минулого й сьогодення та відтворення в тлумачних словниках і збірках паремій семантики і прагматики ще однієї зневажливої назви росіян – *кацап* та її похідних. Ці номінації, безперечно, повинні увійти в сучасні тлумачні словники з урахуванням традиції функціонування відомих слів і виразів, а також новотворів.

Список скорочень

- СГ – Грінченко Б. (упор. з дод. власного матеріалу). (1958). *Словарь української мови: у 4-х томах, т. 2*. Київ: Вид-во АН Української РСР.
- ЛСІ-2022 – Нелюба А., Редько Є. (уклад.); Нелюба А. (заг. ред.). (2022). *Лексико-словотвірні інновації. 2017–2021. Словник*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- СНУ-2012 – Нелюба А. (уклад.). (2012). *Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник*. Х.: Харківське історико-філологічне товариство.
- СНУ-2017 – Нелюба А., Редько Є. (уклад.); Нелюба А. (заг. ред.). (2017). *Словотворчість незалежної України. 2012–2016. Словник*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- СУМ-11 – Білодід І. К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 томах*. Київ: Наук. думка.
- СУМ-20 – Русанівський В. М. (ред.) (2010–). *Словник української мови: https://sum20ua.com/Entry/index?word_id=52575&page=1675* (дата звернення: 28.05.2023).

ТСРУВ – Слюсаревський М. (ред.), Чуніхіна С. Л. (упоряд.). (2022). *Термінологічний словник російсько-української війни*. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України.

УП-Н – Номис М. (уклад.), М. М. Пазяк (упоряд., приміт. та вступна ст.). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.

Література

Березовенко А. (2012). Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі. *Політична культура та ідеологія*, 2, 97–110.

Гірняк О. (2023). Продуктивні способи творення етнофолізмів в сучасному інтернет-дискурсі. *Лінгвістичні студії. Міжнародний збірник наукових праць*, 45. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 7–15.

Даль В. И. (1998). *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 томах, т. 2. И. А. Бодуэн де Куртенэ (ред.). Москва: Терра – Книжный клуб.

Ключевский В. О. (1956). *Курс русской истории. Сочинения*: в 8 томах, т. 1. Москва: Госполитиздат.

Клятї москалі. https://pikabu.ru/story/klyat_moskal_2858023 (дата звернення: 18.06.2023).

Ковтун О. (2023). Неологізми в системі ознаково-предметних агентивних імен (на матеріалі української і англійської лінгвокультур). *Лінгвістичні студії. Міжнародний збірник наукових праць*, 45. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 27–39.

Кравченко В. В. (1996). *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*. Харків: Основа.

Москалізм – состояние души. <https://ilves555.livejournal.com/7867.html> (дата звернення: 10.06.2023).

Москалі. <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/03/5/3214934/> (дата звернення: 18.06.2023).

«Москва слезам не верит» – значение фразеологизма. *Фразеологический словарь*. https://diclist.ru/slovar/frazeologizmov/m/moskva_slezam_ne_verit.html (дата звернення: 06.06.2023).

Наконечний Є. П. (2001). *Украдене ім'я: Чому русини стали українцями*. Передмова Я. Дашкевича. 3-є, доп. і випр. вид. Львів: [б. в.]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Nakonechnyi_Yevhen/Ukradene_imia.htm (дата звернення: 02.06.2023).

Преображенский А. Г. (1910). *Этимологический словарь русского языка*: в 4-х томах, т. 1. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко.

- П'ятаченко С. (2006). Образ москаля в українських приказках та прислів'ях (за збіркою М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*: наук. зб. Вип. 10. Редкол.: С. В. Мишанич (відп. ред.) та ін. Донецьк: ДонНУ, 57–70. <https://history.sumy.ua/research/article/495-obrazmoskaliavukrainskykhprykazkakhtaprysliviakhzazbirkoiumnomysaqukrainskiprykazkyprysliviatakeinsheq.html> (дата звернення: 18.05.07).
- Раніше, ми співали пісню про «десять негрятят»... <https://www.youtube.com/watch?v=J7kyDUDhy3A> (дата звернення: 14.07.2023).
- Рускіє і москалі. <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BAi%D1%94+i+%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BBi> (дата звернення: 24.06.2023).
- Савич А. (1929). *Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI–XVIII вв.* К.: Вид-во АН УРСР.
- Фасмер М. (1986). *Этимологический словарь русского языка*: в 4 томах, т. 2, 2-е изд., стереот. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.

ВІЙНА І МИР У СЛОВНИКОВІ НИЗЬКОЇ І ВИСОКОЇ ЕКСПРЕСІЇ СЬОГОДЕННЯ (Т. А. Коць)

Життя мови в умовах війни та життя мови в мирний час – це різні за своєю суттю її історичні періоди. У мирний час мова повноцінно розвиває свій внутрішній потенціал, забезпечує комунікативні потреби усіх сфер суспільного життя, раціонально реагує на повсякденні й глобальні виклики часу. В умовах війни, як засвідчують наша історія і сучасність, мова максимально задіює увесь свій словниковий запас, кожна одиниця якого набуває символічного значення, активізує всі свої внутрішні ресурси (раціональні й особливо експресивні) для збереження національної ідентичності, для боротьби за державність. Найдієвішою і найефективнішою сферою мовного опору є ЗМК, які не лише фіксують оновлення лексичних і стилістичних засобів, відбивають вплив позамовних чинників, а й мають зворотній ефект – формують національну свідомість суспільства. Мова ЗМК дуже динамічна, як і саме суспільне життя, тому для мовознавців (на долю яких випало бути свідком цих історичних подій) важливо синхронно виявити зміни, зафіксувати і дати їм належну лінгвістичну оцінку.

Ядерними поняттями нашого сьогодення, навколо яких формуються оцінні мовні парадигми, є одвічні явища людського буття – *війна* і *мир*. *Війна* в свідомості суспільства завжди асоціюється з агресивністю: руйнуванням, лихом, смертю, а *мир* – із спокоєм, будівництвом, життям. Саме таке сприймання цих явищ споконвіку закріпилося в антонімічному співвідношенні цих двох одиниць українського лексикону (пор. у *Словарі української мови* за редакцією Бориса Грінченка: «Мир: миръ, спокойствие. Помирились так, що миру не стало й до вечора (Нечуй-Левицький)» (СБГ II, с. 1312). У тлумаченні слова *війна* подано вислів з народної мудрости: *На войну йдучи по чужу голову, й свою неси* (СБГ I, с. 383). Базовим елементом протиставлення *війни* і *миру* є вихідна семантика слова *війна*, яка містить контрадикторну ознаку, що заперечується в дефініції

поняття *мир* (пор.: *добро – зло, життя – смерть* тощо). Лексема *мир* потребує власного семантичного наповнення, але з обов'язковою вказівкою на відсутність стану війни. Пор. тлумачення їх у СУМі: *війна*: «1. Організована збройна боротьба між державами, народами або ж збройними угрупованнями всередині країни. 2. *перен.* Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» (СУМ I, с. 669); *мир*: «1. Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода (у 4 знач.). 2. Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна» (СУМ IV, с. 712).

Показовою для мови публіцистичних текстів є категорія оцінності, яка уможливорює інтерпретацію раціональними й експресивними засобами мови понять *війни* і *миру* (Коць, 2019, с. 133). У мові художньої літератури, як зазначає С.П. Бирик, засади інші, у ній поєдналися два плани словесно-образного зображення суспільно-політичної дійсності – індивідуально-авторська лінгвософія війни та людини з війни, на війні, поза війною, орієнтована на публіцистичне представлення під кутом соціальної оцінності, суб'єктивності реалістичних подій і вербальні химерні, сюрреалістичні копії того, що актуалізувалося в асоціативно-образній уяві митця (Бирик, 2021, с. 4).

В інформаційному просторі сьогодення значення слова *війна* розширюється відповідно до реалій часу. Про це свідчить оновлення традиційного раціонального словника епітетів *війни* із семантикою 'руйнування', 'знищення' (*важка, цинічна, виснажлива, смертельна, руйнівна, антигуманна*) означеннями із семами 'підступність', 'цинізм', 'насильство' (*гібридна, «братня», терористична, конвенційна*), напр.: *Ми впевнені у невідворотній та безумовній перемозі України в нав'язаній їй **гібридній, підступній, антигуманній** війні* (Україна молода, 19.06.2014); *Для протидії таким проявам **гібридної війни** нам потрібно об'єднуватися, щоб боротися, діяти, допомагати хто як може і хто чим може, щоб швидше вигнати з нашої землі російських окупантів* (Україна молода, 12.06.2019). Семантику словосполучень *гібридність війни, гібридна війна* тлумачать самі журналісти, розкриваючи зміст слова відповідно до нової суті самого поняття, пор.:

*«Гібридність» такої війни полягає в тому, що для досягнення поставлених вищим політичним керівництвом держави цілей використовуються не тільки військові методи, а й дипломатія, економічні, фінансові та енергетичні проекти, проведення «активних» заходів розвідкою та іншими спецслужбами, і, що особливо важливо, масштабні засоби інформаційно-психологічного впливу. Проведення операцій з використанням перерахованих методів об'єднані єдиним задумом і характеризуються складним сценарієм взаємодоповнення з метою отримання максимального синергетичного ефекту (Радіо «Свобода», 04.04.2022). Вислів гібридна війна в публіцистичних текстах функціонує як антонім до словосполучення конвенційна війна, пор.: Однак **гібридна війна** – це не класична **конвенційна війна** (масові звірячі злочини проти мирного населення це підтверджують), в якій збройні сили однієї держави у відкритій конфронтації за нормами міжнародного права протистоять військовим силам іншої (Радіо «Свобода», 04.04.2022).). Дослідники зазначають, що в «умовах гібридної війни перемога переміщується зі сфери мілітарних дій, що відбуваються у фізичній реальності, до когнітивного (ментального) виміру війни, а полем боротьби за перемогу стає боротьба за домінування смислів та інтерпретацій» (Парахонський, Яворська, 2019, с. 66).*

Мова реагує на нові загрози сучасної російсько-української війни й у вжитку актуалізується означення – *терористична*, яке акцентує на застосуванні під час війни країною-агресором насильства з політичною метою, напр.: *Дедалі більше країн мають волонтерські чи державні організації, які протистоять російським гібридним терористичним зарозам* (Український тиждень, 26.05.2017–01.06.2017, с. 25).

Раціональнооцінний словник сучасної війни розширює експресивні означення: *звіряча, нелюдська, нещадна, випалювальна*, напр.: *Ця війна, здавалося б, вже не може бути ще більш звірячою. Але щодня доводить – може* (Українська правда, 04.04.2022). Контекстуально їх доповнюють і увиразнюють описові висловлення відомих митців української і світової культури: *Як написав у соцмережах український поет Андрій Любка, «у січні американська розвідка*

повідомила, що росія готує розстрільні списки українців. Усі думали, що в тих списках – представники влади, інтелігенція, патріотичні активісти. А Буца показує, що в тих списках 43 мільйони людей. Просто всі українці – без розбору й різниці. Це **війна на повне знищення** (Високий замок, 04.04.2022); Французький актор Жерар Депардьє, відомий своїми симпатіями до російського президента Володимира Путіна, засудив вторгнення в Україну, яке він назвав «**божевіллям**», «**шаленим і неприпустимим ексцесом**» **Путіна**. Така реакція артиста, який ще недавно заплющував очі на дії російського президента, стала явною несподіванкою для Кремля (Радіо «Свобода», 02.04. 2022).

Про розширення семантики слова *війна* свідчить доповнення традиційного асоціативно-образного поля «катастрофи» (землетрус, руйнування, хвороба, чума, пекло, лихо, зло, смерть) суспільно-політичними поняттями (анексія, сепаратизм, імперський шовінізм, російська операція, агресія, геноцид, рашизм), які функціонують у текстах ЗМК як синоніми, пор.: **Усі вже переконалися – це війна на знищення всього українського**. Окрім людей, вони знищують наші музеї, архіви та церкви. Вони знищують нашу ідентичність. Це неприкритий геноцид, тому перемогти ми зможемо, коли усвідомимо необхідність знищення всього російського. Напівтонів не може бути – або ми їх, або вони нас (Українська правда, 13.03.2022); **Російська операція**, як вони її називають, – це звільнення України від самих же українців, а іншими словами, це звичайний геноцид (Українська правда, 13.03.2022). Вихідна семантика терміна геноцид («винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами» (СУМ XI, с. 675) у текстах ЗМК експресивізовано внаслідок системного вживання негативнооцінних загальноновживаних абстрактних іменників, прикметників, прислівників, напр.: **Дії ворога воістину жахливі! Ненависть, лють до України з боку путіна, яку він демонструє у ці дні, свідчить, що у російського керівництва є бажання вчинити геноцид нашого народу. Ця ненависть має системний характер. Під час цієї війни багато руйнувань зазнає не тільки військова, а й цивільна інфраструктура. І мирних громадян гине, мабуть, більше, ніж військових. Жахливо, що окупанти**

вбивають дітей. А яку масакру рашисти вчинили у Бучі! Думаю, що і в інших містах, які перебували під тимчасовою окупацією росіян, можемо побачити подібні жахи (Високий замок, 12.03.2022).

Ненависть як найвищий вияв мовної зневаги у протидії російським агресорам стає емоційно-психологічною зброєю сьогодення у боротьбі за збереження національної ідентичності, напр.: *Щоб вижити, ми маємо зненавидіти все російське. Так, включно з культурою, літературою, мовою тощо. А головне, ми маємо зненавидіти всіх росіян* (Українська правда, 02.03.2022).

Текстовим антонімом слова *геноцид* є лексема *ідентичність*, яка в ЗМК втрачає стилістичну ремарку «книжне» і розширює свою семантику, акцентуючи на ‘відчутті належності людини до певної нації’. Пор. у СУМі прикметник *ідентичний*: ‘тотожний, однаковий’ (СУМ IV, с. 11). Показовим для мови публіцистики є увиразнення в цьому слові семантики ‘творення’, що в антитезах протиставляється руйнуванню, знищенню, напр.: *Ми не протиставляємо, а доповнюємо світову спадщину. Руйнуючи наші храми, собори і пам’ятки культури, ви сподіваєтеся затоптати ідентичність, завдати національних душевних ран і підірвати нашу віру. Але вона ще більше міцніє, бо не в рукотворних храмах живе, а в храмах наших сердець. І завдяки силі духу ми відбудуємо те, що ви знищили. **Наша ідентичність у творенні, а ваша ідентичність – у тотальній руйнації і привласненні.** Ми пишаємося своїм, але не підносимося й не загарбуємо чуже. Наша правда не в силі, а в любові та в єдності* (Українська правда, 15.03.2022).

Поняття *ідентичність* у метафоричних конструкціях набуває семи ‘істина’, яку метафорично протиставлено ‘неправді’: *Річ у тім, що у кризових обставинах ще дужче проявляється ідентичність, обличчя оголюються і сутність стає очевидною* (Українська правда, 15.03.2022).

ЗМК є сферою деекспресивізації суспільно-політичної лексики та творення на її основі політичної термінології. Наприклад *рашизм* у публіцистичних текстах часто вживається із семантичним коментарем журналістів, пор.: *Я*

також запропонував би ввести спочатку в українське, а згодом і в міжнародне законодавство термін «**рашизм**». Це явище разом із тоталітарним нацистським і комуністичним режимами має бути заборонено на державному рівні в Україні. А також в інших державах його має бути прирівняно до цих режимів і заборонено. **Рашизм** має бути класифіковано як **людиноненависницьку ідеологію, яку просувають путін й усе російське керівництво** (Високий замок, 12.04.2022).

У діалектичному поділі на своїх і чужих мова стала зброєю в боротьбі з ворогом і буквально активізувала всі свої внутрішні ресурси – від орфографії до стилістики. Чуже в умовах війни природно викликає зневагу, що передають стилістичні засоби української орфографії, зокрема через написання з малої літери прізвищ ворогів, географічних назв країни-агресора тощо (*путін, москва, росія*), що є основою сучасних експресивних тропів (*путін – вбивця століття, бункерний щур, скаб'єсва – зливний бачок, росія – смердюча бензоколонка*). Негативна оцінність у написанні цих назв з малої літери часто посилюється в одному контексті контрастними стилістичними засобами (антитезою, риторичними запитаннями, однорідними експресивними означеннями із семами 'зневаги', 'занепаду'), напр.: *Того самого дня, коли кадри з чудових українських міст, які світова спільнота дозволила перетворити на катівні, облетіли весь світ, я побачив дві заяви. Дві заяви представників країн, які не готові відмовлятися від добробуту задля того, щоб зупинити **путіна*** (Українська правда, 04.04.2022); *Скажіть, що є в **росії**, чого можна повчитися? Ненависті? Жорстокості? Безпросвітної тупості?* (Українська правда, 04.05.2022).

Стилістична орфографія є засобом оцінки ширшого кола ворогів – тих політиків, які підтримують агресію проти України. Уживання їх імен у множині створює узагальнювальний образ ворога, негативну оцінність якого посилюють контекстуальні синонімічні перифрази Путіна як головного ідеолога й агресора війни, напр.: *Співчувати вбитим, підтримуючи вбивць – це той шлях, який не зупинить війну. І чим швидше вони оберуть, тим менше у підручниках історії усі*

ці орбани розташовуватимуться поряд з головним катом сучасного світу (Українська правда, 04.04.2022).

Несолідарні з Україною держави викликають у свідомості суспільства нові іронійні асоціативно-образні сприйняття, які експресивно обігруються в мові ЗМК (*Франція – глибока стурбованість; Угорщина – страусяча позиція*), напр.: ***Про наших союзників. У їхньому колі немає кількох європейських країн, зокрема нашої сусідки Угорщини. З чим може бути пов'язана її страусяча позиція? Чому угорська влада не переживає, що росія може вдарити також по тій українській території, де живуть етнічні угорці?*** (Високий замок, 12.04.2022).

Показовим для мови ЗМК є вживання звертань, закликів, запитань і відповідей на них, риторичних запитань до політиків, що наповнюють контекст діалогічністю. Зміст таких конструкцій увиразнюють абстрактні іменники із семантикою 'байдужості', 'злочинності', напр.: ***Панове, а яка така відповідальність є у світі за стільки і за такі злочини? Його злочини вже давно вийшли за рамки злочинів. Його треба зупинити, а не продовжувати лякати відповідальністю. Ваша система стримування не спрацювала. Досить прикривати нею свою бездіяльність*** (Українська правда, 04.04.2022).

Апеляції до політиків мають психологічний підтекст і часто набувають модальності вимоги, що уможлиблює вживання дієслів із відповідною семантикою, напр.: ***Зупиніть путіна. Не лякайте, не попереджайте, не тисніть, не обіцяйте, а зупиніть. Припиніть виписувати чеки путіну. Чеки, які оплачує Україна*** (Українська правда, 04.04.2022).

Характерною особливістю таких апеляційних конструкцій є контрастне порівнювання цінностей життя і матеріального світу. Назви повсякденних реалій набувають виразно профанного звучання і наповнюють увесь контекст цинічним змістом війни, напр.: ***Уявіть своїх дітей в тих підвалах зі скотчем на руках. Свою родину – у братській могилі. Уявили? Хочете ще російських енергоносіїв? Тоді російські солдати вбивають і від вашого імені. Ні? Тоді чому і досі від SWIFT не відключені всі російські банки?*** (Українська правда, 04.04.2022).

Цинічність дій країн світу виразно ословлюють метафори й оксиморони, які формують засобами мови жорстокий образ сучасної російсько-української війни в широкому зовнішньополітичному контексті, пор.: *Ваші гроші йдуть на патрони, які летять в нас. На ракети, які падають на наші будинки. Ваш добробут знищує життя мільйонів українців. Ваш невикористаний «арсенал демократії» перетворюється на музей демократії просто зараз* (Українська правда, 04.04.2022); *Цим країнам, а ще Угорщині, Ізраїлю, Франції, Молдові, Грузії та іншим путін запропонував не газ, не рублі – він запропонував їм тіла закатованих людей. І ці країни сказали: беремо!* (Українська правда, 04.04.2022).

У діалектичному поділі на своїх і чужих чужою є країна-агресор Росія з відповідними негативнооцінними означеннями. Їх функціонування в ролі однорідних членів речення, синонімів створює ефект текстової градації зневаги, напр.: *підступна, брехлива, терористична, ненажерлива, імперсько-шовіністична, країна-терорист, фашистська країна*, напр.: *Треба пам'ятати, що вся російська еліта, навіть ліберально-демократичні кола, які, здавалося б в опозиції проти Путіна, миттєво займають **імперсько-шовіністичну, фашистську** позицію, коли йдеться про загарбання України* (Україна молода, 23.04.2023).

Традиційний раціональнооцінний словник номінацій ворога – це актуалізовані слова 50–60-х рр. ХХ ст.: *фашисти, загарбники, окупанти, кати, нелюди, вбивці*, синонімічне вживання яких посилює негативну оцінність усього контексту, напр.: *Це нелюди, кати, маніяки у військовій формі, які вбивають мирних мешканців України за вказівкою таких самих нелюдів, катів та маніяків у краватках* (Українська правда, 04.04.2022). Текстова антонімічна протиставлення словника ворога власній мовній традиції фіксує, як змінюється вихідна семантика слова в умовах інформаційної війни, напр.: *«**Антифашисти**» – насправді справжні фашисти. А «миротворці» – терористи, які не поступаються у своїй жорстокості бойовикам Ісламської держави* (Фейсбук політика, 05.04.2022).

Мовно-інформаційний простір сьогодення розширює цей синонімічний ряд виразно експресивними негативнооцінними номінаціями: *кати сучасного світу, терористи, тупе бидло з російського болота, орда вбивць дітей, криваві мерзотники, мародери, гвалтівники, фашисти-різуни, маніяки у військовій формі, маніяки в краватках, русня, русняві, путінці, рашисти, рашистські фюрери, смердючі орки*, напр.: *Де тепер ті, хто бігли з роззявленими ротами слухати московських психологів, коучів, великих педагогів? Як ці спеціалісти викохали орду вбивць дітей? Як ці моралізатори і світочі думки створили суспільство, де дружини самих орків спокійно слухають розповіді своїх самців про групові згвалтування і замовляють своїм **орченням** планшету «для учьоби»?* (А. Климчук, Українська правда, 04.05.2022); *«Русня хвалиться нищівними успіхами в Маріуполі. І як доказ наводить фотку трофею»*, – радник міністра внутрішніх справ Антон Геращенко (УНІАН, 12.03.2022); *Для того, щоб розібратися, наскільки обґрунтованими є твердження російської влади, що в Україні панує нацистський режим, а також чи не намагаються **путінці** цим прикрити власні «гріхи», необхідно пригадати, що ж являє собою нацизм* (Главком, 04.06.2022). Посилюють негативну оцінку назв ворога розмовні слова і вислови, які часто присутні в мові волонтерів, воїнів, очевидців подій, пор.: ***Русняві! Задовбетесь «денацифікувати» країну, де населення бігом біжить будувати для армії укріплення, а армія біжить рятувати людям хати. Тупо заріють вас! Всім вам, фашисти, кінець*** (Високий замок, 12.03.2022). Як деструктивний вияв зневаги до ворога кваліфікуємо ненормативні вислови, що свідчать про кризу психологічного стану людини в умовах війни. Це несистемне явище, яке згодом зникне з інформаційного простору, адже в мові, як засвідчують ЗМК, є повноцінний ресурс для інтелектуального опору. Це переважно експресивні слова з прозорою семантикою, деякі мають літературне походження. Наприклад, слово *орки* походить з давньогрецької міфології: «Орк – давньогрецький бог підземного царства; підземне царство мертвих у давніх греків» (Ізборник, 2019). Згодом у художній літературі лексема розширила значення і функціонувала із семантикою «армія міфічних істот, відлюдників з

низьким інтелектом та потворним виглядом». У мовотворчості англійського письменника Джона Толкіна *орки* – це темні створіння, які втілюють зло. Цей варварський народ підкорявся Темному Володарю і становив основу його збройних сил. Уже 2022 року в ЗМК номінація *орки*, зберігаючи непрозору первісну семантику, закріпилася як експресивна назва армії РФ, пор.: *Зараз всі роздивляються фото тих жахів, які відбувалися в Бучі, а у мене не було ніяких ілюзій. «Орки» вже як стадо ходили містом* (Українська правда, 03.12.2022). Слово стало частовживаним і розширило сфери вживання, зокрема в офіційно-діловому стилі. На офіційній сторінці Верховної Ради України *орками* називають окупантів території України, напр.: *І в Бучі, і в Ірпені можна побачити не тільки знаки стрільби артилерії, а й стрілянини по кожному вікну. Орки систематично блукали по хатах. Шукали місцевих жителів, аби «денацифікувати»* (Фейсбук політика, 12.03.2023).

Експресивну низку сучасних номінацій ворога розширюють детермінологізовані поняття. Наприклад, термін *біомаса* («Маса живих організмів, що припадає на одиницю поверхні суші (дна водойми) або об'єму води» (СУМ І, с. 170) розвинув додаткове значення і функціонує в мові ЗМК як експресивний синонім *російських окупантів*, напр.: *Вибачте за грубість, але не можу втриматися: росіяни – це не народ, а біомаса* (Інформаційне агентство УНІАН, 08.03.2023); *Геноцид українців... Це саме те, що відбувається по всій країні, це те що творила біомаса, яка чомусь називає себе людьми...* (Медіапортал ТСН, 06.09. 2023).

Деяка суспільно-політична лексика навпаки термінологізується, втрачає виразну експресивно-негативну оцінність. Такий потенціал помітний у слові *рашизм* (калька з англ. *rushism*, утворена телескопічним способом на основі словосполуки *Ru[ssian fa]shism* «російський фашизм» за зразком відомої історичної назви ідеології *фашизм* – назви радикальної імпералістичної ідеології, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм). Журналісти інтерпретують його як людиноненависницьку ідеологію. Політологи уже пропонують його чітку термінологічну дефініцію:

Рашизм – політична ідеологія владного режиму Росії кінця XX – початку XXI століття, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшости братнього народу», нетерпимости до елементів культури інших народів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу (Кізілов, 2022).

Відчуття масштабности злочинів ворога в текстах ЗМК створює градація однорідних дієслів, віддієслівних, абстрактних іменників із семантикою «знищення», які в поєднанні з означеннями аналогічної семантики максимально розкривають зміст самого поняття російсько-української війни й розгортають довгі синтаксичні конструкції, напр.: *Русофобія – це санітарний мінімум, на який росіяни заслуговують після: віроломного нападу без оголошення війни на Україну; тимчасової окупації Криму і частини Донбасу; терористичних обстрілів цивільної інфраструктури міст (лікарні, пологові будинки, школи, музеї, університети, адмінбудівлі, густозаселена міська забудова) із тисячами жертв; розстрілів гуманітарних конвоїв; знищення цивільного авіалайнера із сотнями невинних пасажирів на борту; грабування, мародерства, катування, твалтування та вбивства невинних осіб; створення псевдоімперської неонацистської ідеології рашизму-путінізму; підтримки екстремістів та диктаторських режимів в інших країнах світу; замовних вбивств ворогів путінського режиму забороненою хімічною зброєю на території інших країн; брутального захоплення атомних об'єктів; свідомого знищення та деградування міжнародної системи безпеки та інструментів колективної безпеки в ООН; цинічної брехні, виправдання зла, пропаганди та розпалення міжнаціональної ворожнечі; створення та підтримки маріонеткових терористичних режимів, на території яких діють секретні тюрми-катівні та не дотримуються елементарні права людини; корумпування та деградації російської православної церкви (цезаропанізм у найпотворніших проявах); енергетичного та військового шантажу сусідніх країн (Українська правда, 15.03.2022).* Причиново-наслідковий зв'язок речень уможлиблює змістове увиразнення масштабів гуманітарної катастрофи, напр.: *Братські могили, в одній із яких поховано 280 осіб. Нещасні мирні жителі, яких катували, твалтували, над*

якими знущалися просто за те, що вони є українцями (Українська правда, 04.04.2022).

Доповнюють зміст сучасного поняття *війна* синонімічні ряди віддієслівних іменників і дієслів, що формують лексико-семантичне поле «злочинности» (*пограбування, мародерство, зґвалтування, вбивство, красти, обкрадати, грабувати, мародерити*). Ці мовні засоби часто контрастують у текстах з перифразами Росії на кшталт *друга армія світу*, що створює відчуття сарказму, напр.: *Традиційні цінності виявилися в результаті бомбардуванням житлових кварталів, пограбуванням, мародерством, зґвалтуваннями, вбивствами мирних жителів – цілою низкою воєнних злочинів, які героїчно вчиняла друга армія світу* (Радіо «Свобода», 02.04.2022).

Зневажлива іронійна оцінність ворога прочитується у контекстах з однорідними іменниками – назвами профанних предметів побуту, пор.: *Чому ж такі успішні росіяни крадуть у нас, найбідніших, труси мішками, вантажать консервацію з наших льохів, килими, і дивуються муrowаним парканам у найвіддаленіших селах? І це вони не бачили сіл Заходу України, це вони не увірвалися в Київ* (Українська правда, 04.05.2022).

Найекспресивнішим засобом висловлення зневаги до ворога, який є уособленням війни, є метафори і порівняння. *Росія* в публіцистичних текстах – це *країна-свердловина; смердюча діра, яка живе буквально з продажу перегною динозаврів; надувна декорація, яка здулася на очах; монстр, вбивця, мародер* тощо, напр.: *Росія навіть не заправка, як говорив Джон Маккейн. Без західних технологій – це країна-свердловина, смердюча діра, яка живе буквально з продажу перегною динозаврів* (Українська правда, 04.05.2022); *Образ Росії як монстра і вбивці вже міцно зацементувався навіть в тих країнах, де Кремль ще три тижні тому інформаційно панував, а де знаходиться Україна і що є навіть така країна не знали* (Українська правда, 15.03.2022).

Негативна метафорична образність посилюється уживанням трансформованих фразеологізмів, пор.: *Росія – це надувна декорація, яка здулася на наших очах. Украв, випив, у тюрму – ось весь цикл життя цього*

суспільства, оспіваний у совковому кінематографі (Українська правда, 04.05.2022).

Відчуття масштабності вбивств і руйнувань війни передають метонімічні конструкції із градацією символічних назв українських міст, які пережили окупацію. Показово, що контекстуальними синонімами топонімів є загальні назви злочинів війни, напр.: *«Велика війна» – це Буча і Маріуполь, Ізюм і Чернігів, Ірпінь і Охтирка, рівненська телевежа й миколаївські казарми, Гостомель і Старичі, Волноваха і Тростянець, Харків і Бородянка, ЧАЕС і ЗАЕС, Мотижсин, Херсон, звалтовані жінки, вбиті діти, розстріляні медички, сотні місць злочинів по півночі, сході, півдню України, та й у центрі й на заході теж. Скільки ще таких великих димерок не стали медійними* (Новинарня, 15.04.2022).

Частовживаними є експресивні негативнооцінні перифрази на позначення проросійських політичних партій: *російська п'ята колона, агентура КДБ, кремлівський окупаційний блок*. Мовні засоби їхньої оцінності здебільшого обмежуються традиційним загальноживаним словником, напр.: *Росія хотіла добитися деукраїнізації руками Кучми й Януковича, інвестувала в ОПЗЖ, Медведчука та його інформаційну обслугу. путін напав не через НАТО, а через те, що руками цих мерзотників нас підкорити не вдалося* (Українська правда, 04.04.2022).

Оцінність ворожої антиукраїнської влади увиразнюють саркастичні оксиморони, в основі яких непокдане протиставлення раціональної позитивної і негативної оцінності, напр.: *Інтелектуальна, але глибоко аморальна владна еліта глибоко і тонко розробляла теоретичні основи ведення тотальної інформаційної війни із Заходом* (Радіо «Свобода», 05.04.2022).

Мовні засоби негативної оцінності ворога оновлюють актуалізовані символічні цитати з біблійних джерел з однорідними означеннями, що актуалізують зміст нехтування християнських законів, напр.: *Дивлячись на це все, мимоволі згадуються біблійні слова: «А що вони не вважали за потрібне мати Бога в пізнанні, видав їх Бог на розум перевернений, щоби чинили непристойне. Вони повні всякої неправди, лукавства, зажерливості, злоби,*

повні заздроси, убивства, суперечки, омани, лихих звичаїв, обмовники, наклепники, богоненавидники, напасники, чваньки, пишні, винахідники зла, неслухняні батькам, нерозумні, зрадники, нелюбовні, немилостиві. Вони знають присуд Божий, що ті, хто чинить таке, варті вмерти, а проте не тільки самі чинять, але і хвалять тих, хто робить таке» (Рим 1:28–32) (Українська правда, 15.03.2022).

Філософи наголошують, що в умовах справедливої війни, мир можна досягти лише, використовуючи силу, зі зброєю в руках. На думку Г. В. Ф. Гегеля, мирний час і спокій не дають людству оновлюватися, а війна – це поштовх до змін. Боротьба за незалежність, державність робить суспільство національно свідомим, згуртованим, сильним і забезпечує його від загрози стати чиеюсь здобиччю. Завойований народ перестає себе самоідентифікувати та втрачає власну гідність. Масштабна російсько-українська війна увиразнила закладений в лексиконі української мови ціннісний поділ світу на свій і чужий. Дослідники вважають, що основною функцією вживання номінацій зі словника опору є ідентифікація власної позиції, «адже у ситуації конфлікту, тим більше збройного, завдання швидко визначити, маєш ти справу зі “своїм” чи “чужим”, стає життєво важливим» (Парахонський, Яворська, 2019, с. 456).

На противагу усталеній негативнооцінній низці синонімів на означення війни сьогодення пропонує раціональний лексикон високої експресії із семантикою ‘визволення’ (*національно-визвольна, праведна, переможна, всенародна, оновлювальна*), який є віддзеркаленням своїх цінностей у контексті загальнолюдської лінгвософії *війни і миру*. Своє в мовно-інформаційних текстах окреслюють позитивнооцінні суспільно-політичні номінації з інтелектуальної сфери мовомислення в суспільно-політичному словникові високої експресії: *Рідна земля, Україна, суверенітет, українська державність, національно свідомі українці, націоналістичний рух, націоналізм, визвольний рух, боротьба за незалежність, виборювання гідності, захист, боротьба за суверенітет, збройна відсіч; захисники, воїни, професійна армія, патріоти, незламні.*

ЗМК як позитивні явища у боротьбі за своє інтерпретують суспільно-політичні поняття *націоналістичний рух, націоналізм, європейська інтеграція*. Ці вислови семантично доповнюють словник високої експресії сучасного інформаційного простору, напр.: – *Спостерігаю об'єднавчі речі. Це дуже добре, тому що **націоналістичний рух** як політичний в такі буремні часи дуже потрібний Україні. Націоналісти досить гідно проявили себе і під час революції, і під час війни. Бажаю їм все ж таки максимального єднання на президентських, парламентських виборах. Під час війни бавитися такими речами, як доля держави, не бажано* (Українська правда, 10.07.2019). Показово, що слово *націоналізм* у мовно-інформаційному просторі актуалізоване із другим значенням, зафіксованим у СУМі: «*Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів*» (СУМ V, с. 232). Позитивнооцінене метафоричне осмислення *націоналізму* відповідає уявленню сформованій в умовах війни *потужної патріотичної частини соціуму в боротьбі за незалежність держави*: – *Націоналізм в ідеологічній його частині став вже частиною архетипу, – говорить Покальчук. – Він вже – як частина організму. Якщо її видалити, буде катастрофа. Націоналізм бере на себе багато функцій. Неприємних, технічних, малоестетичних. Як печінка. Без націоналізму українці не створилися б, як нація. Ми – не Росія* (Українська правда, 10.07.2019).

Метафорична образність поширюється на всі поняття словника високої експресії із семантикою 'визволення', напр.: *Другий місяць поспіль Україна чинить відчайдушний опір російській агресії, своєю винятковою стійкістю вражаючи світ. Проти ворога повстав, згуртувався весь народ, у тому числі, на подив цинічних кремлівських верховодів, та його частина, яка розмовляє однією з ними мовою. Громадяни України різних національностей, різного віку, статі, фаху серцем прикипіли до своєї Батьківщини. І коли на рідну землю вдерся чужинець, безпощадно б'ють його, не вагаючись, віддають за свою державу найдорожче – життя* (Високий замок, 12.03.2022).

Висока експресія текстових метафор *перемоги* посилюється вживанням контрастних одиниць із семантикою 'руйнування' і 'насилства', пор.: *Тепер я*

мрію, аби Ода до радості звучала у зруйнованих, зґвалтованих, понівечених містах та населених пунктах нашої прекрасної країни, яка сьогодні охоплена війною. У мирній Україні, яка з гідністю пройде всі ці випробування (Українська правда, 12.03.2022); Російські військові та репресивні сили стікають кров'ю в Україні, великий шовінізм росіян буде смертельно вражений, а швидке падіння продажів нафти і газу в поєднанні з подальшими санкціями економічно зруйнує Кремль і не дасть йому далі підкуповувати політичну еліту всередині Росії та за кордоном (Європейська правда, 07.04.2022).

Показовим для сучасних публіцистичних текстів є збереження розмовного, спонтанного синтаксису мови (коротких речень), за яким можна визначити соціальний статус мовця. *Перемога і мир* у мовній свідомості воїнів і волонтерів – це слова-синоніми, які виразно протиставляються *війні*, напр.: – *Погано, мабуть, бути людиною війни. Краще бути людиною миру, переможного миру. Коли ми не досягаємо перемоги, в мене дуже болить. Нам треба виграти, щоб все суспільство було психологічно здоровим, мало перспективи розвитку (Українська правда, 15.01.2019). Є. Головаха наголошує: Слово не спиняє кров, не спиняє війну, воно змінює передовсім того, хто його промовляє. А далі – змінюється простір довкола, змінюються люди в цьому просторі... Слово працює повільніше, ніж хочеться, але працює! Процес творення змінює дійсність на ірраціональному рівні. Це травма і зцілення водночас (Українська правда, 30.09.2019).*

Українська мова в умовах війни є відображенням психологічних настроїв суспільства, соціально-політичної ситуації в країні, інструментом боротьби за національну ідентичність. ЗМК засвідчують формування двох полярних аксіологічних мовних парадигм – негативнооцінного словника низької експресії для номінації ворога та позитивнооцінного словника високої експресії для фіксації явищ героїчного в боротьбі за власну державність і незалежність. Ці два світи мови побудовані на одвічних засадах світогляду українців, на протиставленні та всеохопності одиниць із семантикою, що розкриває власний філософський зміст війни і миру, зла і добра, смерті і життя, свого й чужого.

Активізовані мовні ресурси сьогодення уможливають одну з найважливіших функцій ЗМК – формування національно-мовної свідомості суспільства.

Список скорочень

СБГ – Грінченко Б. (ред.). (1907–1909). *Словарь української мови* (т. 1–4). Київ.

СУМ – Білодід І.К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

Література

Биби́к С. П. (2021). Лінгвософія війни та людини в художніх творах Б. Гуменюка. *Українська мова*, 2, 3–17. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.02.003>

Кізілов Є. (2022, 23 квітня). Слово «рашизм» увійде в підручники в усьому світі. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/23/7341654/> (дата звернення: 27.01.2024).

Коць Т. (2019). Онтологія війни і миру в інформаційному просторі сьогодення. *Культура слова*, 90, 132–149.

Парахонський Б., Яворська Г. (2019). Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД.

НЕОСЕМАНТИЗАЦІЯ ЛЕКСИКИ У ВОЄННОМУ ДИСКУРСІ 2022–2023 РОКІВ (М. І. Філон, А. В. Хорунжий)

У воєнний час особливу роль у формуванні українського комунікативно-ідеологічного простору відіграють ЗМІ, які «залишаються одним із найпотужніших каналів трансляції настроїв та упереджень громадськості, її реакцій на ті події, які відбуваються в країні та світі» (Моргун, 2016, с. 352), а сам дискурс ЗМІ, «як найбільш проникливий і відкритий простір для всіх новоутворень» (Гурко, 2013, с. 9), є інформаційним джерелом, важливим для вивчення особливостей розвитку лексики української мови, зокрема її неосемантизації.

Природно, що тема «мова й війна, або мова під час війни» привернула увагу багатьох мовознавців, яку вони досліджують різноаспектно й багатовимірно. Предметом уваги науковців є синтаксичні особливості масмедійних текстів, опублікованих від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (І.Я. Завальнюк, Ю.П. Маслова, А.В. Прокопенко), словотвірні інновації та okazіоналізми (С.З. Булик-Верхола, А.М. Гладченко, С.П. Гриценко, Н.І. Єльнікова, О.Л. Кирилюк, Г.М. Сюта, Л.В. Шевчук), фразеологізми (Т.А. Івасишина, О.С. Комарова).

Вербалізація емоційно-психологічної, оцінно-ідеологічної реакції на збройну агресію Московії знаходить своє відображення в okazіоналізмах (*рашист, шлюхед, мінббівства*), граматичних (морфологічних і синтаксичних) інноваціях (*прийшло пуйло*), трансномінованих одиницях (*Ерефія, Есвео, Пенео*), неографізмах (*pyzzzkій, МоскVa, Зло*), фразеологізованих чи трансформованих конструкціях (*йти за російським кораблем, летіти за російським космічним кораблем, язик до Гааги доведе*), транслітерованих виразах (*освободітель, тревожна, русскіє*) тощо. Неважко помітити, що відмінною ознакою наведених вище прикладів є оцінність, експресивність та ідеологічні конотації.

Сказане стосується і так званих неосемантизмів. Актуальність їх дослідження у масмедійних текстах, у яких висвітлюють тему московсько-

української війни, зумовлена тим, що специфіка референтної спеціалізації окремих лексем, модифікація їх конотативної семантики, набуття питомими для української мови аксіологічними маркерами ідеологічних конотацій відіграє важливу роль у вербальному, а отже і в інформаційному та ідеологічному протистоянні України проти Московії, та оформленні прагмалінгвістичної інтенційності масмедійних текстів. Функційно-прагматична спеціалізація неосемантизмів в умовах російсько-української війни 2022–2023 років значною мірою підпорядкована стратегічному завданню на свідомісному рівні утвердити моральну вищість українців над ворогом і тим самим «збільшити шанси держави на перемогу, посприяти внутрішній мобілізації суспільства, а також послабити зсередини агентурну і неагентурну п'яту колону ворога» (Коковіхіна, 2022, с. 16).

Об'єктом дослідження є мова українських ЗМІ періоду воєнного протистояння України й Росії 2022–2023 років, предмет аналізу – особливості продукування неосемантизмів як складників масмедійного дискурсу означеного періоду. Мета роботи полягає в тому, щоб виявити та схарактеризувати лінгвістичні механізми творення неосемантизмів. З огляду на це, визначаємо основні завдання: 1) проаналізувати неосемантизми, утворені шляхом метафоризації, метонімізації, омонімізації та прихованого запозичування; 2) з'ясувати лексико-семантичні, стилістичні та функційні особливості неосемантизмів; 3) простежити зумовленість досліджуваних лексико-семантичних дериватів екстралінгвальними чинниками.

Джерельна база дослідження – медіатексти, вилучені з інтернет-видань «Українська правда», «Укрінформ», «Волинь», «НТА. Пряма мова Львова» тощо, телеграм-каналів «Труха. Україна», «Бахмутський демон», «Андрій Єрмак», «Бандера. Бахмут», «Третя Сила» та ін. Всього до аналізу залучено понад 100 неосемантизмів, що репрезентують близько 500 контекстів.

У сучасній лінгвістиці на позначення використовуваного в комунікативних актах мовного знака, який зазнає семантичних видозмін, уживають різні терміни: *семантичний неологізм* (О.А. Стишов, О.О. Тараненко, Ж.В. Колоїз,

Н.В. Стратулат), *семантична інновація* (А.А. Таран, А.С. Копитіна), *лексична інновація* (І.В. Кучеренко, Т.В. Весна, Т.В. Телецька), *неосемантизми* (Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Ю.О. Цигвінцева), зокрема і польські дослідники (Р. Пшибильська, А. Марковський та ін.).

Мовознавці також по-різному визначають статус одиниць, що зазнають семантичних інновацій. Зокрема, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк широко потрактовують означене явище.. Науковці визначають неосемантизми як «лексеми, зафіксовані в словниках, які стали вживатися з новим значенням чи то внаслідок вживання термінологічної лексики в іншій терміносфері або в загальноновживаній лексиці» (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 241), тобто йдеться про кодифіковані, загальноприйняті, узуальні одиниці, у яких з'явилося нове значення. Таку ж думку поділяє й Н.В. Стратулат, визначаючи семантичну деривацію як «появу у старих слів нових значень» (Стратулат, 2007, с. 70). У широкому сенсі неосемантизм можна розуміти як «будь-яке слово з новим значенням, але з уже наявною у мові формою» (Цигвінцева, 2021, с. 55). А, наприклад, І.О. Литовченко, яка досліджує процеси продукування нових семем у військовій лексиці, дотримується вузького розуміння неологізмів-значень, розглядаючи їх появу в межах внутрішньої лексичної системи (Литовченко, 2016, с. 126).

Для сучасного масмедійного дискурсу з його пильною увагою до воєнної тематики важливими є тексти, що містять вказівку на особу, час та місце подій, здійснену з позиції адресанта, який характеризує себе в аспекті національно-культурної ідентифікації та просторово-часової локалізації повідомлюваних подій та описуваних об'єктів. У цьому зв'язку важливо завважити чинність протиставлення «свого» (українського) і «чужого» (московського), що концептуально представлено опозицією «свій» – «чужий». Будучи ціннісним складником культурної свідомості, вона має синкретичну, властиво дейктичну та оцінно-кваліфікативну значущість, набуває міфологічних сенсових імплікацій і відіграє важливу пізнавальну роль. Дійсність, яку кваліфікують крізь призму належності її складників до «свого» або «чужого» світу, постає у своїх

антонімічних характеристиках як репрезентант архетипової картини світу. «Свій» світ – безпечний, позитивний, гарний. «Чужий» світ – ворожий, небезпечний, потворний. Саме тому перший складник опозиції, пов’язаний із реаліями «свого» світу, має меліоративну семантику (*титан* ‘український військовий’, *підсмажити* ‘завдати поранення ворогові або убити його’, *павучок* ‘волонтер, що плете маскувальні сітки’ тощо), а другий складник, співвіднесений із «чужим» (російським) життям, має пейоративне значення (*людоджер* ‘російський військовий’, *клоун* ‘представник Росії’, *помийка* ‘російські масмедіа’ та ін.).

Загалом ця опозиція на змістовому рівні експлікує смислові протиставлення *культура – природа, гуманність – жорстокість, люди – нелюди* тощо. Її функційна спеціалізація полягає в конституюванні образу ворога як втілення абсолютного зла, жорсткості, потворності, бездуховності й нищоти: *Сподіваємось, що він* (О.І. Мацієвський – М. Ф., А.Х.) *не одну московську тварюку відправив до чортів у зуби* (НН, 04.04.2022); *Вилупки. Нічого, помста буде на території рф* (БД, 28.12.2023); *Уже велика частина свинособак, які заходили у Харків, знищені* (ТУ, 28.02.2022); *Військовослужбовець ЗСУ показав відео з песиком, який теж важко пережив окупацію російськими нелюдами* (М, 18.09.2022); *Кремлівські бузувіри б’ють по українській науці!* (В, 02.01.2023); *Ранком 10 серпня ті, хто прийшли з пекла, вирішили, що ми вже достатньо мертві або налякані* (УЛГ, 16.08.2022); *Невдовзі, на допомогу підранку, прийшов інший свинопес, але допомагати 300-му «товарищу» швидко набридло і він залишив його подихати* (ТС, 02.01.2024).

Неосемантизми, утворені від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, вживають на позначення:

а) сторін збройного протистояння: *син, брат, титан, козак* – ‘український військовий, захисник’; *лангольєр, пірат, чорт, хробак* – ‘російський військовий’.

б) представників Росії: *карлик* ‘В. Путін’, *бобриха* ‘М. Симонян’, *йоржик* ‘Д. Песков’;

в) країни-агресора ⁷⁰: *болото, параши* – ‘Російська Федерація’;

г) різновидів зброї та її елементів: *нічник* ‘прилад нічного бачення’, *гість* ‘ракета’, *подарунок* ‘снаряд’;

г) військової техніки та її частин: *гриль* ‘ЗРК Patriot’, *мангал* ‘наварені над баштою танка решітки’, *металобрухт* ‘російська військова техніка’;

д) укріплень, фортифікаційних споруд: *нора* ‘окоп’, *могила* ‘окоп, бліндаж’;

е) воєнних процесів, явищ, дій: *дискотека* ‘інтенсивні бойові дії’, *полірувати* ‘тотально знищувати ворога, його позиції’, *двіжуха* ‘проведення військової підготовки для початку повномасштабного вторгнення’ тощо.

Продуктивним засобом генерування нових значень слова та його оцінних складників є метафора, що «базується на знаковій переінтерпретації знань у термінах інших концептуальних сфер, на образному компоненті, а іноді – на архетипах колективного позасвідомого, а також із модусом оцінно-емоційним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями» (Селіванова, 2008, с. 150).

Основою переосмислення стають ознаки, якості, властивості, особливості позамовного явища, спосіб дії, інтенсивність процесу та ін. Промовистим прикладом є іменник *пташка*, кодифікованими значеннями якого є: 1. Зменш.-пестл. до птах і птаха. 2. *перен., розм., ірон.* Те саме, що птах. 3. *розм.* Позначка на папері у вигляді двох рисок, що утворюють гострий кут, звернений донизу (СУМ-11 VIII, с. 380).

Як свідчить аналізований матеріал, ця лексема в контекстах на військову тематику набуває значення ‘будь-який літальний апарат’. В основі метафоричного перенесення лежить подібність будови та пересування, причому неосемантизм *пташка* вживається також на позначення:

⁷⁰ Ґрунтовний розгляд інноваційних назв, зокрема неосемантизмів, на позначення Росії здійснено у праці (Булик-Верхола, 2022).

а) дрону: *Під час виконання бойових завдань його позиції – на відстані 2–5 км від ворожих. Він також мінометник, але за «сумісництвом» керує «пташкою»* (УІ, 24.11.2022);

б) літака: *Було знищено 4 військово-транспортні літаки Іл-76 і ще кілька пошкоджено. Вартість такої «пташки» може досягати \$86 млн.* (ТУ, 31.08.2023);

в) гелікоптера: *Друга «пташка» на ранок: ЗСУ «приземлили» ще один гелікоптер рф за \$16 млн* (F, 17.08.2023) тощо.

По суті, дискурс ЗМІ засвідчує розвиток еврисемії слова *пташка*. Нове значення стає підґрунтям для продукування гіпонімів, побудованих на основі апозитивних відношень, на зразок *пташка-камікадзе*, *FPV-пташка* та ін.

Привертає увагу прислівник *по-футбольному* (оригінальний правопис *по футбольному*). Значення наведеної лексеми ‘швидкозмінні позиції у війні’, у якому під перехідним об’єктом розуміють території, що під час збройного протистояння двох військ постійно змінюють статус підпорядкування, виникло на основі уявлень про динамічний процес перекидання м’яча від однієї команди до іншої у спортивній грі. Неосемантизм відображає напружений хід війни, постійну змінність у ній: *На фоні контракувальної по футбольному боротьби північніше міста Бахмут* (БД, 25.02.2023). Не можемо оминати увагою й спосіб ведення гри, який відображає максимальне використання усіх людських можливостей задля досягнення певної мети. Цей змістовий елемент проектується на сучасні військові оборонні та наступальні операції, що підкреслює їхню складність й непередбачуваність.

Дієслово *полювати* із узуальними значеннями: 1. Шукати і переслідувати диких звірів, птахів і риб з метою убити чи зловити їх; 2. *перен.* Намагатися напасти на чий-небудь слід, виявляти місцеперебування когось; вистежувати; 3. *перен., розм.* Намагатися взяти під свій вплив, прагнути підкорити, обдурити і т. ін. кого-небудь (СУМ-11 VII, с. 106) у воєнний період 2022–2023 років позначає ‘проведення розвідувальної чи снайперської операції з метою відстеження, переслідування, знищення ворога’ і навіть ‘проведення будь-якої

військової операції задля знищення ворога'. Семантика дієслова **полювати** є похідною для утворення іменника **полювання** 'дія за знач. полювати': *Напередодні нашої зустрічі у мінометників були активні зіткнення з ворогом і дуже вдале «полювання»* (УІ, 24.11.2022). Номінація, на нашу думку, асоціативно пов'язана з ототожненням ворога зі звіром через нелюдські дії, безчестя, які вчиняють російські військові на українських територіях і маніфестують дегуманізаційну природу ворожої армії. Позбавлення ворогів людських рис «передбачає боротьбу з ними, у тому числі й фізичне знищення» (Кирилюк, 2019, с. 47). Синонімічним до неосемантизму **полювати** є **сафарі**: *На Донеччині морські піхотинці організували нічне сафарі на росіян* (НТА, 17.02.2023). Первинне значення лексеми **сафарі**, що подає ВТССУМ, таке: 1. Спеціальний заповідник (перев. в Африці), в якому дозволене полювання на диких звірів (ВТССУМ, с. 1295). У метафоричному осмисленні воно на підсвідомому рівні мовців легалізує, унормовує винищення ворога, що перебуває в Україні.

Процес розширення значення в українських масмедіа періоду 2022–2023 років здійснюється здебільшого семантичною елімінацією та інтродукцією. Розгляньмо кілька прикладів. Вільний словник Wiktionary пропонує таке визначення слова **деокупація** 'припинення окупації місця' (W, 10.09.2023). В інтернет-ресурсі «Словотвір» користувачі ототожнюють його зі словом **визволення** – 'дія за значенням *визволити*' (СУМ-11 I, с. 397) або ж **звільнення** – 'дія за значенням *звільнити*' (СУМ-11 III, с. 482). Досліджувані контексти засвідчили розширення значення 'звільнення будь-чого від чужоземного панування' – **деокупація мови, деокупація культури, деокупація сенсів** тощо. Наприклад: *За минулий рік сталася потужна культурна деокупація столиці: очищення культурного простору від російсько-радянських маркерів, виражених у назвах вулиць, площ, закладів, які несуть російсько-імперську ідеологію* (ОПК, 07.04.2023). Неосемантизм **деокупація** фіксуємо в офіційних документах, зокрема у проекті Закону України від 20.09.2022 «Про подальшу деколонізацію, деокупацію та суверенізацію культурного простору України», що свідчить про

інтенсифікований процес адаптації неологізмів-значень у сучасній літературній українській мові.

У наведеній вище назві проєкту Закону України також вжито іменник **деколонізація** у значенні ‘процес ліквідації будь-якого виду гноблення та експлуатації’, що походить від первинної семантики ‘процес ліквідації колоніалізму’ (СУМ-11 XI, с. 678), тобто ‘політики гноблення та експлуатації за допомогою військового, політичного та економічного примусу економічно слаборозвинутих країн’ (СУМ-11 IV, с. 230). Спостерігаємо процес семантичної деривації, результатом якої є субституція семи ‘гноблення’ на сему ‘залежність’. Нове значення знаходить своє втілення в похідних словах *деколонізувати*, *деколонізований* та ін. Наприклад: ... *після російської війни проти України Європа може стати повністю деколонізованою* (УТ, 27.03.2023).

У слові **фронт**, що згідно з академічним словником української мови має дев’ять лексико-семантичних варіантів та три відтінки значення (СУМ-11 X, с. 645), нова семантика ‘галузь будь-якої державної, громадської, культурної і т. ін. діяльності, яка чинить опір, протистоїть ворогові’ виникає на основі вторинного значення шляхом введення спеціалізованого елемента у лексико-семантичну структуру слова. Із неосемантизмом **фронт** утворено низку термінологічних сполук, зокрема *освітній фронт*, *блогерський фронт*, *інформаційний фронт*, *волонтерський фронт*, *журналістський фронт* тощо. Наприклад: *Журналістський фронт також наближає нашу перемогу* (ЗП, 09.11.2022).

Зміни у семантичній структурі лексеми шляхом розвитку вторинного значення умотивовують появу оцінної семантики як у поняттєвому ядрі (інтелектуально-логічна категорія оцінки) слова, так і в його конотативному (емоційна категорія оцінки) значенні, що експлікує емоційно-експресивний потенціал інновації, активізує явище персуазивності в комунікативному акті. «Яскраві метафоричні образи надають текстам публіцистичного стилю живости, своєрідности, роблять його цікавим для адресата, дозволяють якнайточніше передати думку, певні почуття» (Онищенко, 2004, с. 10).

Для розуміння специфіки оцінної семантики неолексем, так само, як і їх виникнення, важливу роль відіграють культурно-фонові знання. Показовою є інновація **комар** – ‘двокрила кровосална комаха з тонким довгастим тільцем і хоботком’ (СУМ-11 IV, с. 240), яка набуває значення ‘дрон-камікадзе’. Наприклад: *«Бойові комарі» встигли прошигнути: росіяни дуже бояться за своє корабельне угруповання в морі* (24tv, 06.08.2023). Утворення неосемантизму спричинили заяви керівників Московії про роботу українських біолабараторій, де нібито вирощують тварин та комах, зокрема й комарів, яких начебто застосовують як біологічну зброю проти росіян. З метою протидії імперським нарративам у вітчизняних ЗМІ лексема **комар**, що вербалізує наведену ідеологему, уживають із сатирично-іронічною конотацією.

Тематично близькою до неологізму-значення слова **комар** є метафорична одиниця **муха** із новим значенням ‘дрон-камікадзе’. Пор. первинне значення: Загальна назва дуже поширеної комахи ряду двокрилих, що є переносником збудників заразних хвороб (СУМ-11 IV, с. 832). Увиразненням поняттєвостилістичного змісту інновації слугують похідні від неосемантизму **муха** юкстапозити на кшталт *муха-підриваха, муха-підбивака, муха-підривуха*, у яких другий компонент уточнює семантику слова-основи й реалізує експресивно-емоційний потенціал okazіоналізмів за допомогою формантів *-ax-* (*-ух-*), *-ак-* ‘опредметнення дії із відтінком фамільярности, зневажливости’: *Повернення мухи-підривухи. Бійці підрозділу аеророзвідки «FlyingSkull» за допомогою FPV-дронів продовжують свою роботу по знищенню окупантів* (БП, 21.09.2023).

Приєм семантико-стилістичної дискредитації явищ, належних до «чужого» світу, простежуємо також у неосемантизмах **м'ясо** ‘російський військовий’, **утилізація** ‘знищення техніки або ворожого особового складу’, **корито** ‘російський військовий корабель’, **консерва** ‘предстаник російської ідеології, агент впливу’ тощо.

Виявом дисаціативного ставлення мовців до метарепрезентованих сенсів владою Росії є дієслова:

- *демлітаризувати* ‘знищувати ворожу техніку або особовий склад’. Пор. первинне значення: Здійснювати демлітаризацію; роззброювати (СУМ-11 П, с. 238);

- *денацифікувати* ‘убивати ворога’. Пор. первинне значення: Здійснювати денацифікацію, викорінювати нацизм (фашизм) (СУМ-11 П, с. 241).

Вони стали реакцією на основні путінські вимоги до України – необхідність роззброєння та зачищення території від так званих нацистів (фактично від усіх, хто вважає себе українцем). Прагматичний потенціал таких неосемантизмів покликаний «підняти бойовий дух “своїх” через кпини над “чужим”, ворожим» (Корнєв, 2014, с. 123). Шляхом переорієнтації з адресата на адресанта повідомлюваного створено комічний ефект, щоб висміяти ворога: *Розрахунок «Стугна-П» 66-ої ОМБр демлітаризує ворожу бронетехніку* (ТС, 26.07.2023).

Зміна стилістичних компонентів слова нерідко пов’язана з переходом історичної або архаїчної лексики до сучасного загальномовного лексикону. Як зауважують дослідники, «актуалізація слова впливає на денотативний макрокомпонент його значення, у результаті чого може відбутися або модифікація значення, або формування нового значення» (Ковтунець, 2017, с. 32). Тож оновлені лексеми, утворені здебільшого механізмами метафоризації, кваліфікуємо як неосемантизми.

Причинами повернення слів до загальномовного словника українця є екстралінгвальні (соціально-історичні і логіко-психологічні)⁷¹ та інтралінгвальні (тенденція до використання лексем з оцінним значенням, прагнення зекономити мовні ресурси⁷², закономірності, що визначає мовна мода

⁷¹ У статті, визначаючи позамовні фактори актуалізації лексики, дотримуємося класифікації М.В. Бондар (див. Бондар, 2004). До соціально-історичних чинників у 2022-2023 роках зараховуємо активне розгортання бойових дій, що у свою чергу спричинило зміну парадигми економічного, духовного, соціального, культурного розвитку в державі, поживлення глобалізаційних та інтеграційних процесів, а до логіко-психологічних – особливості світобачення та ментальності українців (традиціоналізм, інстинкт боротьби, індивідуалізм, сміхова культура як домінанта світосприйняття тощо) та психологічний стан під час війни.

⁷² Більшість дослідників (О. Стишов, М. Бондар та ін.), однією з вагомих причин динаміки лексичної системи, зокрема й актуалізації слів шляхом продукування вторинного значення, називають тенденцію до економії мовних ресурсів. Іншу думку висловлює Л. Солдатова, яка стверджує, що появу полісемії у слові, зокрема в актуалізованій лексемі, умотивовано «не законом “економії зусиль”», а необхідністю «закріпити результати

і традиція тощо) чинники. Наприклад, такі історизми, як *орда* з інноваційною семантикою ‘російське військо’, *іго* – ‘російське поневолення’, *варяг* – ‘російський військовий’, *Московія* – ‘Російська Федерація’, *варвар* – ‘російський військовий’ та ін.

Одним із чинників неосемантизації є метонімія. Метонімічні назви слугують для оригінального, образного найменування тієї чи іншої реалії, вираження певного стилістичного відтінку. В українських ЗМІ поширеними є конструкції, побудовані на асоціації із суміжністю об’єктів:

1. *Матеріал* → *людина, що носить одяг, пошитий із цього матеріалу.*

Значення лексеми *піксель* у СУМі-20 таке: *інформ.* Найменший елемент цифрового зображення в растровій графіці (СУМ-20 XIII, с. 175), а у ВТССУМі: 1. Найменший елемент поверхні візуалізації, якому незалежним способом можуть бути задані характеристики зображення. 2. Найменша точка на екрані монітора комп’ютера, якою можна управляти відповідно до програми (ВТССУМ, с. 972). У воєнному масмедійному дискурсі лексему *піксель* вжито з метонімічним значенням ‘людина, що носить камуфляжний виріб із піксельним принтом’. Неосемантизм стає частиною перифрастичної номінації на позначення українських військових – *людина у пікселі*, наприклад: *Що ховається всередині людини у пікселі* (ВЗ, 21.05.2023). Семантична інновація засвідчує мотиваційні процеси створення метонімічних назв, зокрема прагматичне прагнення мовців спродувати незвичні, особливі номінації воєнних реалій.

2. *Належність до об’єкта* → *належність до часу / місця, у якому реалізується об’єкт.* Наприклад, у СУМі зафіксовано таке значення слова *вибуховий*: *Стос. до вибуху (в 1 знач.) // Який має здатність вибухати (в 1 знач.) // Який утворюється внаслідок вибуху (в 1 знач.); 2. лінгв.* Який утворюється способом вибуху (в 4 знач.) (СУМ-11 I, с. 359). У цьому слові з’явилася метонімічна семантика ‘стос. часу / місця вибуху’: *Вибухова прогулянка російського окупанта* (АЄ, 17.08.2023). Функціональний потенціал цього

абстрагувальної та аналітичної роботи мислення», і пояснює це «особливостями формування асоціативних зв’язків й умовами функціонування слова у мові» (Солдатова, 2007, с. 6).

неосемантизму полягає в активізації мовної ігри, утвореної шляхом контамінації ⁷³ нової метонімічної семантики та метафоричної семантики, зафіксованої у ВТССУМі: 5. Який викликає, здатний викликати потрясіння ⁷⁴ (ВТССУМ, с. 128).

3. *Країна* → *громадянин країни*. Оказіональна одиниця *підорашка* (графічні варіанти: *Підорашка*, *підорашка*, *ПіДоРаШка* та ін.) у період збройної агресії Росії проти України від 2014 до 2021 року була кваліфікована як ‘Російська Федерація’. Наприклад: *Підорашка* знайшла собі ще одного ворога (ЛЖ, 20.11.2016). З початком повномасштабного вторгнення у лексемі з’являється нове значення – ‘громадянин Російської Федерації’: *Жалкі спроби підорашок тролити в інтернеті, як правило, завершуються їх цькуванням* (ЄВ, 15.08.2023). Неосемантизм розширює систему інвективної лексики на позначення ворога, уживаної в українських ЗМІ воєнної доби.

4. *Місце* → *асоціативна дія із цим місцем*. Наприклад, словники фіксують два значення слова *пляж*: 1. Прибережна смуга моря, озера, річки, зручна для купання, сонячних ванн; 2. геол. Форма рельєфу у формі смуги твердого, звичайно наносного, матеріалу на березі водойми (СУМ-20 ХІІІ, с. 334). У цьому слові спродуковано нове метонімічне значення – ‘марне використання державних ресурсів посадовцями’. Неосемантизм *пляж* у вітчизняних ЗМІ використовують з метою евфемізації явища чиновницького марнотратства – неправомірних дій представників влади, які під час війни відпочивають на закордонних пляжах: *Будь-яке внутрішнє зрадництво, будь-який «пляж» чи будь-яке особисте збагачення замість інтересів України викликають щонайменше лють* (АЄ, 25.07.2023). Інновація має складну природу похідності, оскільки, з одного боку, простежуємо парадигматичні зв’язки,

⁷³ Термін «контамінація» вживаємо на позначення накладання двох лексико-семантичних варіантів, що уможливує реалізацію мовленнєвої полісемії у вербальному акті мовця.

⁷⁴ У цьому значенні слова номінують негативні явища, пов’язані з лексемою потрясіння: *перен*. Сильна схвилюваність, глибоке зворушення, тяжкі переживання (ВТССУМ, с. 1091). У сучасній комунікативній практиці мовці використовують лексему *вибуховий* із семантикою ‘чудовий, насичений позитивними емоціями’ (напр.: *вибуховий день*, *вибуховий подарунок*, *вибухова прогулянка*, *вибуховий фільм* тощо), що, найімовірніше, поєднується з метонімічним інноваційним змістом, утворюючи комічний ефект, глузування над російським військовим.

умотивовані метафорично-метонімічним переосмисленням первинної семантики під впливом екстралінгвальних чинників, а з іншого боку – засвідчуємо явище словотвірної ремейковості, механізм якої сформулював А. Нелюба у формулі «стара форма – новий зміст» (Нелюба, 2008, с. 337), що наштовхує на думку про випадковий збіг форм слів. На такі процеси лексико-словотвірного продукування звертав увагу Л. Булаховський, говорячи про неможливість проведення чіткої межі між багатозначністю та омонімією, можливість переходу слів з полісемантичних до омонімічних (Булаховський, 1953, с. 48).

Неосемантизація словникового складу української мови у 2022–2023 роках охоплює процес омонімії, що прийнято трактувати як «збіг за звуковим складом двох або більше різних за значенням слів» (УМКТСЛТ, с. 114). Проте науковці, які вивчають словотвірні процеси (Н.Ф. Клименко, Ж.В. Колоїз, Д.В. Мазурик, А.І. Тепшич та ін.) розглядають омонімію з погляду лексико-семантичної похідності, ураховуючи дериваційні особливості. Такий підхід демонструють, зокрема, дефініції: «повторне творення назви з новим значенням у межах існуючої моделі» (Редько, 2015, с. 140); «повторне використання словотвірної моделі» (Цигвінцева, 2021, с. 130). Задля розмежування омонімії на лексико-семантичне та словотвірне явище А. Нелюба та Є. Редько активно використовують термін *ремейк* чи *ремейковість* на позначення останнього. Неосемантизми в українських масмедіа 2022–2023 років здебільшого продукуються вклинюванням частини одного слова до структури іншого, калькуванням іншомовного слова, ремейковістю. Наслідком словотвірних процесів є інновація, яка збігається вже з наявною в мові одиницею, позначаючи суспільно-політичні та воєнні реалії повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Не менш важливим є те, що новоутворені омоніми відзначаються емоційно-експресивним забарвленням, протиставляючись стилістично-нейтральним формально подібним словам.

Омонімію демонструє okazіоналізм **чмобик** (варіант чмобік) ‘російський військовий’, що збігається за формою з воєнним сленгізмом із значенням ‘танк

Т-80': *Божевільна рашистка з посмішкою проводить своїх синів-чмобіків* (ТУ, 01.11.2022). Свідоме поєднання морфемних елементів-дериваторів утворює асоціативний тригер, що імпліцитно вказує на поняття *чмо*. Декодуючи його, реципієнт формує уявлення про російського військового як нікчемну, морально та фізично zdegradovanу людину. Поняттєво-образний зміст неосемантизму мотивує розширення його номінативного значення: від називання російських призовників у 2022 році за програмою часткової мобілізації до позначення 'представник армії Росії'.

Збіг форми іншомовного слова та інноваційної одиниці, спродукованої на основі українських засобів, фіксуємо в іменникові *покемон* – 'популярний медіа-бренд, який належить компанії Nintendo, а створений Сатоші Таджирів 1996 році' (ВП, 18.09.2023). Це слово що суголосне з іншим словом, що має нове спеціалізоване (військове) значення 'модернізований кулемет Калашникова', утвореного фонетичними змінами від російської аббревіатури ПКМ (рос. пулемет Калашникова модернізованный): *Мені дуже сподобався «покемон», – з дитячим захопленням розповідає про свій новий фах військовий* (УП, 18.01.2023).

Процеси глобалізації та інтернаціоналізації, спричинені повномасштабною збройною агресією Росії проти України, посилили міграцію етранжизмів, тобто запозичення значень, втілених у питомі для української мови форми. У мовознавстві, як відомо, «розширення значення рідних слів, коли нове значення вже запозичується до вже існуючого» (Macoszková, 2007, с. 8) називають *прихованими запозиченнями, чужосемантизмами, семантичними запозиченнями, інозапозиченнями*.

Калькування семантики фіксуємо у лексемі *скасування*: Дія за значенням скасувати' (СУМ-11 ІХ, с. 255). За допомогою перехресного відсилання до словникової статті слова *скасовувати* встановлюємо його значення: 1. Визнавати, оголошувати що-небудь недійсним, незаконним; анулювати, відміняти. 2. Те саме, що ліквідувати (СУМ-11 ІХ, с. 255). Активація соціально-політичних рухів супроти російських діячів, інституцій тощо, спричинених конвенційною агресією Московії проти України від 24 лютого 2022 року,

сприяла поширенню англійських термінів *cancel culture* або *call-out culture* (з англ. ‘скасування культури’). Адаптація поняття в українському комунікативному просторі обумовило появу запозиченого значення в одиниці *скасування* – ‘бойкот, відмова від підтримки особи чи організації’ (СД, 20.09.2023). Наприклад: *У світі відбувається скасування російської культури* (НК, 01.11.2022). Приховане запозичення функціонує у сполуках *скасування Пушкіна, скасування Толстого, скасування Росії* тощо. Прикметно, що в медіа із чужосемантизмом *скасування* активно конкурує його синонім *кенселінг*.

У результаті дослідження проаналізовано процеси продукування інноваційної семантики одиниць у воєнний період 2022–2023 років. З’ясовано, що нове значення як у загальномовних, так й оказіональних лексемах виникає у результаті метафоричного і метонімічного переосмислення, омонімізації, прихованого запозичування. Неосемантизація стає засобом актуалізації архаїчної лексики, засвідчує її функціональну активність у текстах українських масмедіа досліджуваного періоду. Крім цього, лексико-семантичні деривати віддзеркалюють національні концептуальні засади українців, дають змогу простежити ціннісні орієнтації нашого народу в російсько-українській війні 2022–2023 років (дегуманізація ворога, формування іронічно-саркастичного образу загарбника, глорифікація українських військових та ін.), а також здійснити аксіологічну параметризацію неосемантизмів у межах опозиції «свій» – «чужий». Поповнення лексичної системи української мови чужосемантизмами відображає особливості рецепції складників світового лінгвокультурного простору.

Список скорочень

АЄ – Андрій Єрмак. <https://t.me/ermaka2022> (дата звернення: 15.08.2023).

БД – Бахмутський демон. <https://t.me/bahshiddemon> (дата звернення: 16.08.2023).

БП – Бутусов Плюс. <https://t.me/ButusovPlus> (дата звернення: 15.08.2023).

В – Волинь. <https://www.volyn.com.ua/> (дата звернення: 19.08.2023).

ВЗ – Високий замок. <https://wz.lviv.ua/> (дата звернення: 18.08.2023).

- ВП – *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0 (дата звернення: 08.09.2023).
- ВТССУМ – Бусел В.Т. (укл. і гол. ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод. і допов.). Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».
- ЄВ – *Євген Вольнов*. https://t.me/prankota_ch (дата звернення: 15.08.2023).
- ЗП – *Зоря Приірпіння*. <https://zora-irpin.info/> (дата звернення: 18.08.2023).
- М – *Миротворець*. <https://myrotvorets.center/> (дата звернення: 23.08.2023).
- НК – *Наш Київ*. <https://nashkiiev.ua/> (дата звернення: 16.08.2023).
- НН – *Незборима Нація*. <https://nezboryma-naciya.org.ua/> (дата звернення: 25.08.2023).
- НТА – *НТА. Пряма мова Львова*. <https://www.nta.ua/> (дата звернення: 15.08.2023).
- ОПК – *Офіційний портал Києва*. <https://kyivcity.gov.ua/> (дата звернення: 23.08.2023).
- СУМ-11 – Білодід І.К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.
- СУМ-20 – Русанівський В.М. (ред.) (2010–). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Наукова думка.
- ТС – *Третя Сила*. <https://t.me/The3rdForceUA> (дата звернення: 15.08.2023).
- ТУ – *Труха. Україна*. <https://t.me/truexanewsua> (дата звернення: 13.08.2023).
- УІ – *Українформ*. <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення: 16.08.2023).
- УЛГ – *Українська літературна газета*. <https://litgazeta.com.ua/> (дата звернення: 15.08.2023).
- УМКТСЛТ – Єрмоленко С.Я. (ред.). (2001). *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. Київ: Либідь.
- УП – *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/> (дата звернення: 25.08.2023).
- УТ – *Український тиждень*. <https://tyzhden.ua/> (дата звернення: 16.08.2023).
- 24tv – *24tv.ua*. <https://24tv.ua/> (дата звернення: 15.08.2023).
- CD – *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/> (дата звернення: 03.09.2023).
- F – *Finance.ua*. <https://finance.ua/> (дата звернення: 17.08.2023).
- LJ – *Livejournal*. <https://www.livejournal.com/media/> (дата звернення: 15.08.2023).
- W – *Wiktionary, the free dictionary*. https://en.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Main_Page (дата звернення: 05.09.2023).

Література

- Бондар М. В. (2004). Активні лексико-семантичні процеси в мові художньої прози кінця ХХ – початку ХХІ століть: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ.
- Булаховський Л.А. (1953). *Введение в языкознание*. Москва: Учпедгиз.

- Булик-Верхола С.З. (2022). Мовний образ Росії як ворога (на матеріалі ЗМІ періоду російсько-української війни). *Закарпатські філологічні студії*, 23(1), 29–33.
- Гурко О.В. (2013). Іншомовні слова у засобах масової інформації. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*, 6, 9–17.
- Кирилюк О. (2019). Мовні засоби творення образу ворога в умовах інформаційної війни. *Наукові записки ЦДПУ ім. В. Винниченка. Серія Філологічні науки*, 187, 45–49. <https://doi.org/10.36550/2522-4077.2020.187.6>.
- Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Ковтунець О.С. (2017). *Актуалізація лексики української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ століття* [дис. ... канд. філол. наук]. Київ.
- Коковіхіна О. (2022). Функціонування мови ворожнечі в умовах мирного і воєнного часу. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*, 14, 15–23. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.2>.
- Корнєв А.Ю. (2014). Сміх та війна: з історії української «сміхової культури». *Вісник ХДАДМ*, 4, 120–124.
- Литовченко І. (2016). *Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд)*; за ред. проф. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг: Вид. Р.А. Козлов.
- Моргун А. (2016). Війна Росії проти України: тенденції конфліктного дискурсу в сучасних українських ЗМІ. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 3–4, 352–362.
- Нелюба А.М. (2008). *Експліцитна й імпліцитна економія в словотвірній номінації української мови* [дис. ... д-ра філол. наук]. Київ.
- Онищенко І.В. (2004). *Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах* [дис. ... канд. філол. наук]. Дніпропетровськ.
- Редько Є.О. (2015). Мовні інновації й арго: словотвірний аспект. *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: Материалы VI Международной научной конференции (2–4 апреля 2015 года)*. Днепропетровск: Нова ідеологія, 139–141.
- Селіванова О.О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрямки та проблеми: підручник*. Полтава: Довкілля-К.
- Солдатова Л.П. (2007). *Розмежування явищ повної лексичної омонімії та полісемії (словниковий та функціонально-стилістичний аспект)* [дис. ... канд. філол. наук]. Київ.
- Стратулат Н.В. (2007). Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови. *Мовознавство*, 3, 69–77.

Цигвінцева Ю.О. (2021). *Джерела та способи неосемантизації сучасної української лексики*
[дис. ... доктор філософії з філології]. Київ.

Macoszková B. (2007). *Zapóžyczenia z języków obcych w wybranym typie tekstów (tekst fachowy o tematyce medycznej)*. Brno.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Білаш Оленка**, PhD, проф., Альбертський Університет (Канада), директор Центру освіти української мови Канадського інституту українських студій / Bilash Olenka, Ph.D., Professor, University of Alberta, (Canada), Acting Director ULEC at CIUS.
- Браїлко Юлія Іванівна**, к.ф.н., доц., Полтавське відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса», п.н.с. сектору криміналістичних та психологічних досліджень.
- Брага Ірина Іванівна**, к.ф.н., доц., Інститут української мови НАН України, с.н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.
- Ганжа Ангеліна Юріївна**, к.ф.н., Інститут української мови НАН України, с.н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.
- Гриценко Павло Юхимович**, д.ф.н., проф., директор Інституту української мови НАН України.
- Гузар Олена Володимирівна**, к.ф.н., доц., Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, керівник Центру професійного розвитку та лідерства.
- Данилевська Оксана Миколаївна**, д.ф.н., Інститут української мови НАН України, с.н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.
- Делюсто Марина Сергіївна**, к.ф.н., доц., Ізмаїльський державний гуманітарний університет, доцент кафедри української мови і літератури.
- Залізник Ганна Миколаївна**, к.е.н., доц., КНДУ «Науково-дослідний інститут соціально-економічного розвитку міста», заввідділу соціології, моніторингу та прогнозування.
- Іванченко Олександр Олександрович**, ТОВ «Перша рейтингова система», керівник проєктів.
- Колесников Андрій Олександрович**, д.ф.н., доц., Ізмаїльський державний гуманітарний університет, завідувач кафедри української мови і літератури.
- Космеда Тетяна Анатоліївна**, д.ф.н., проф., Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця), професор кафедри романських мов і світової літератури.
- Коць Тетяна Анатоліївна**, д.ф.н., с.н.с., Інститут української мови НАН України, п.н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.
- Масенко Лариса Терентіївна**, д.ф.н., проф., Інститут української мови НАН України, п.н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.

- Матвєєва Наталя Романівна**, PhD, Інститут української мови НАН України, м.н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики; Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, асистент кафедри української мови.
- Мацюк Галина Петрівна**, д.ф.н., проф., Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри загального мовознавства.
- Соколова Світлана Олегівна**, д.ф.н., проф., Інститут української мови НАН України, завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.
- Труб Володимир Михайлович**, д.ф.н., с.н.с., Інститут української мови НАН України, п.н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.
- Філон Микола Іванович**, к.ф.н., доц., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри української мови.
- Хорунжий Андрій Володимирович**, студент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, філологічний факультет.
- Цар Іванна Миколаївна**, к.ф.н., Інститут української мови НАН України, н.с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики.
- Шаркань Василь Васильович**, к.ф.н., доц., Ужгородський національний університет, доцент кафедри журналістики.
- Шумицька Галина Василівна**, д.ф.н., доц., Ужгородський національний університет, професор кафедри соціології та соціальної роботи.

**РЕДАКЦІЙНА РАДА СЕРІЇ
«СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»:**

Гриценко Павло Юхимович (голова)

Горголюк Ніна Георгіївна

Бибик Світлана Павлівна

Городенська Катерина Григорівна

Єрмоленко Світлана Яківна

Карпіловська Євгенія Анатоліївна

Соколова Світлана Олегівна

Шульгач Віктор Петрович

Казмирова Ірина Андріївна

Коца Руслана Олександрівна

Петрова Оксана Іванівна (секретар)

Серія «Студії з українського мовознавства»

1. *Кобиринка Г. С.* Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках. – К., 2009.
2. *Яценко Н. О.* Формування назв військового одягу в українській мові. – К., 2009.
3. *Сидяченко Н. Г.* Мовотворчість українських і польських письменників. – К., 2009.
4. *Сукаленко Т. М.* Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові. – К., 2010.
5. *Городенська К. Г.* Сполучники української літературної мови. – К., 2010.
6. *Коць Т. А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. – К., 2010.
7. *Сюта Г. М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. – К., 2010.
8. *Навальна М. І.* Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. – К., 2011.
9. *Габай А. Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. – К., 2011.
10. *Тименко Л. О.* Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.). – К., 2011.
11. *Вербич Н. О.* Інтонація переконування в публічному мовленні. – К., Луцьк, 2011.
12. *Христіанінова Р. О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. – К., 2012.
13. *Ищенко О. С.* Голосні звуки української мови залежно від темпу мовлення. – К., 2012.
14. *Гороф'янюк І. В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2012.
15. *Бибик С. П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. – К., 2013.
16. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. – К., 2017.
17. *Клименко Н. Ф.* Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2017.
18. *Кислюк Л. П.* Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – К., 2017.
19. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія [автори: Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; за ред. Є.А. Карпіловської]. – К., 2017.

20. *Халіновська Л. А.* Українська авіаційна термінологія: формування і функціонування: Монографія. — К. : КММ, 2017.
21. Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання. — К., 2017.
22. *Сюта Г. М.* Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. — К., 2017.
23. *Краєвська Г. П.* Народно-виробнича термінологія центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. — Вінниця, 2018.
24. *Коць Т. А.* Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Динаміка літературної норми. К., 2018.
25. *Мялковська Л. М.* Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. — К., 2019.
26. *Данилевська О. М.* Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. — К., 2019.
27. *Сахарова О. В.* Персонажі сучасної української драматургії: лінгвістичні аспекти. — К., 2019.
28. *Архангельська А.* *Femina cognita.* Українська жінка у слові й словнику. — К., 2019.
29. *Гороф'янюк І. В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія. — Вінниця, 2020.
30. *Мовчун Л. В.* Українська рима в системі мови і в мовній практиці. — К., 2020.
31. *Черемська О. С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (ХІХ – перша третина ХХ століття). — Харків, 2020.
32. *Семеренко Г. В.* Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові. — К., Запоріжжя, 2020.
33. *Соколова С. О.* Аспектуальні категорії українського дієслова. Монографія. Київ: «Книга-плюс», 2021. 224 с.
34. *Городенська К. Г.* Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 208 с.
35. Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська; техн. ред. Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 596 с. [Електронне видання] <https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view?usp=sharing>

36. Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія [автори: С.О.Соколова, М. О. Гонтар, О. М. Данилевська, Г. М. Залізник, Л. Т. Масенко, О. Г. Руда, В. М.Труб, І. М. Цар; відп. редактор С. О. Соколова]. Київ, 2023. [Електронне видання]. <https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFfmfZDQ1BxrO/view?usp=sharing>

37. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія; [Автори: Л. І. Дідун, З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко; відповід. ред. З. Г. Козирєва; підгот. електр. вид. І. А. Самойлова і Ю. О. Цигвінцева]. — Інститут української мови НАН України. — Київ, 2023. — 483 с. (23,4 а.а.) [Електронне видання].

38. *Казими́рова І. А., Туровська Л. В., Яценко Н. О.* Українське теоретичне термінознавство на тлі слов'янського досвіду: колективна монографія / Відп. ред. І.А. Казими́рова. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 289 с.

39. Лінгвософія українських текстів ХХІ століття: колективна монографія [Автори: С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, А.Ю. Ганжа, Т.А. Коць, Г.М. Сюта]. Київ, 2023. 516 с. (електронне видання).

40. *Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф.* Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. Є.А. Карпіловська: підготувала електронний оригінал-макет Ю.О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 334 с.

41. Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України»: монографія / відп. редактор С. О. Соколова, техн. редактор І. І. Брага; 366 с. (електронне видання).

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОМОВНИЙ КОНТИНУУМ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

МОНОГРАФІЯ

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА», 41

Відповідальний редактор С. О. Соколова

Технічний редактор І. І. Брага

Інститут української мови НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
електронна скринька: ukrmov@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серії ДК 7956 від 11.10.2023